Повість

Ой не ходи, Грицю, на вечорниці,

Бо на вечорницях дівки чарівниці,

Солому палять і зілля варять,

Тебе, Грицуню, здоровля позбавлять.

Тамта одная чорнобривая,

То чарівниця справедливая!

І чарівниця і зілля знає,

Тебе, Грицуню, заздрісне кохає!

В неділю рано зілля копала,

У понеділок пополокала,

А у вівторок зілля варила,

В середу рано Гриця отруїла.

Прийшов же четвер — Гриценько умер,

Прийшла п'ятниця — поховали Гриця;

Сховали Гриця близько границі,

Плакали за ним всі молодиці

І хлопці Гриця всі жалували,

Чорнобривую всі проклинали;

Нема й не буде другого Гриця,

Що 'го зігнала з світу чарівниця!

В суботу рано мати доню била:

"Нащо ти, суко, Гриця отруїла?

Не зналась того, що зілля уміє?

Що Гриць сконає, нім когут запіє?"

"Ой мати, мати! Жаль ваги не має —

Най ся Грицуньо у двох не кохає!

Оце ж тобі, Грицю, за теє заплата:

Із чотирьох дощок темная хата!"

I

Се було давно. Через те не знає навіть ніхто назвати місцевість, де склалася подія, про яку розказується. Хіба те одно, що в горах.

Мов у кітлі між горами, що здіймалися поважно вгору, ховалося доволі велике село.

Ліси тих гір — старі, непроглядні...

В ногах одної гори, названої Чабаниця, до котрої і тулилося наше село, бігла гучна ріка. Шумна і прудка, гонила розпінена почерез велике неповоротке каміння. Ріка та окружляє гору Чабаницю, неначеб хотіла її обіймити. Немов і до тієї-то ріки сходили з самого верху Чабаниці смереки густими рядками, одні по других. Низько в долині, вже над самою рікою, опинилися вони.

Стояли тут з розширеними зеленими крилами та шпилями, зверненими догори, і шуміли... Не як в долині здичіла ріка, голосним плескотом, гамором і гуком, але відмінно і на свій окремий лад.

Спокійно і тужливо, хвилюючись і крилато, заколисувало щось у воздусі до сну, заливаючись притім смутком. Рівно і обережно, тут тихо, там шепотом, а все в один голос, все шум і шум...

Тужливо рослося деревині по верхах.

Куди б і не глянули, все одне і те саме. Все море зелені, все одностайна колисанка, все на одно змінюється.

На он тій горі пнулися смереки густими рядами завзято здолини вгору.

З тієї знов збігали, розіпнувши рамена, з розмахом вниз.

І так-то повсюди.

Хоч літом, хоч зимою, хоч погодою, хоч зливами, а все одностайність. Все одна пісня, однаковий її ритм. Однакова заколисуванка, однаковий шум.

Недалеко ріки, злучаючись своїм городом з горою Чабаницею, стояла з обійстям і млином своїм хата далеко і широко знаної багачки, вдови Іванихи Дубихи.

Шуміла ріка, гудів млин, шуміли сосни, а все враз; хоч вніч, хоч вдень — вони держались враз.

Зеленіли смереки, ослонюючи і окидуючи густою тінню хату славної багачки, побожної і строгої господині Іванихи Дубихи.

В городі її пишалися цвіти, відколи вона лише віддалася.

Пишалися в неї до пізньої осені, бо в тім вона вже за дівочих літ кохалася. А повдовівши та оставшись лиш з одною дитиною, зжилася з ними до того, що її город, хоча і коло хати не дуже вже великий, був би їй без цвітів видався гірше пустині.

Найкраще, що пишалося в нім, се були великі червоні зимуючі в землі маки, яких в цілім селі ніхто, окрім неї, не мав.

* * *

В оцім-то селі, замкненім горами, перебували одного разу, на превелике зчудування мешканців, кілька день цигани. Не поодиноко, якби хто, може, думав, а цілою громадою, що прибула нараз кількома возами. Переїздячи багато міст і сіл, вертаючи в Угорщину, розложилися вони на кілька день з своїми шатрами саме тут, недалеко угорської границі, в сусідстві гори Чабаниці, трохи в віддаленні від самого села.

Мешканці, хоч і не полохливі з вдачі, затривожилися чимало тими чорними непрошеними гістьми. Здавна оповідано про них речі, які не викликали прихильності до них. Вже сама легенда, що в'язалася з ними, хоч і не всім знана, буцімто їх предки не прийняли на відпочинок Марії, що втікала з божим дитятком і Йосифом, чинила з них якихось ворогів.

До того було всім звісно, що цигани мали в різних місцях гір свої тайні криївки і сховки, звідки нападали ночами на подорожніх, ограбовували та вбивали їх, збагачуючись так різним добром. Потім так само загадочно, скоро і потайно, як з'являлись, зникали. Куди, як і що, — ніхто докладно не знав. Прибувши, запалювали ночами для повідомлення громади про свою присутність великі огні. Відтак по днині розлазилися селами поодиноко. Тут — по милостиню, там — розпитуючи, чи нема кітлів до поправки, там — збираючи по горах чудотворне зілля, там — ворожачи, там — виграваючи на скрипці або цимбалах за кусень хліба або яку стару одежину... там — як сказано — нападали на подорожніх, а все з якимось поспіхом, все мов в перелеті.

З'являючись сим разом тут, в оцім селі під горою Чабаницею, просили про дозвіл задержатися з тиждень. Сього їм відмовлено, скорочуючи побут наполовину. В тих кількох днях скоїлася межи ними пригода, що не забулася так скоро. Прибуло п'ять возів, прикритих закуреним лахміттям, будою, з яких визирали відстрашаюче чорні, пелехаті голови старих і молодих циганок та дітей.

Обіч і позад возів, запряжених кіньми і вислюками, ішли цигани-чоловіки, роззираючися блискучим чорним оком цікаво округ себе.

Як сказано, розложили свої шатра недалеко села й ріки під горою Чабаницею, а зараз з самого вечора розклали великий огонь.

Третьої днини по їх приїзді знявся в однім з шатрів гамір, що не втихомирявся два дні. Якраз третьої ночі по їх приїзді привела молода Мавра, жінка теперішнього провідника циганів на ім'я Раду, на світ сина. Батько, побачивши, що дитина напрочуд біла вдалася, накинувся на нещасливу матір з лайкою, погрозою і бійкою за зраду. Стара мати нещасної, задля свого віку відповідно до звичаю найбільше шанована між циганами, хоронила її диким криком і лайкою, кидаючись вихром між нею та Раду, коли тим часом цигани-чоловіки ставали чи не всі по стороні зрадженого мужа-старшини: обезчестила цілу громаду чистої циганської крові вже першим сином, бодай би до рання не дочекала —

гомоніли і проклинали водно за роз'яреним батьком і проводирем, що кипів з обиди і жажди за помстою, погрожуючи заєдно п'ястуком між циганами, котрі, зібравшись коло шатра проступниці, повторяли, мов з одних уст, слова свойого старшини: "Вже першим сином!.."

— Відки взяла ти ту білу собаку? — кидався від часу до часу Раду до хорої, що майже безпритомно лежала в подушках і лахмітті на возі, тулячи та ослонюючи немовля перед диким, блискучим та роз'яреним поглядом мужа, то знов німіючи з остраху перед тим, що могло би кождої хвилі наступити.

Воліла вмерти, як такого дожити. Воліла вмерти, та що з того! Не отвирала нещасна уст ані на слово, умліваючи з остраху...

А він сам, Раду, старший багато від неї, пристроєний [1] в синій якийсь стрій з великими срібними ґудзиками та калаталами, з посрібленою грубою палицею в руках, знаком, що він старшина оцеї тут хоч невеличкої громади, повторяв заєдно одно й те саме:

— Відки взяла ти його? Але я тебе навчу, хто Раду, покажу, чия ти жінка була! — і сіпав бідну за волосся, що аж стогнала. — Пожди — покажу. До трьох день не стане твоїх костей під тим шатром, а оце прокляте (і вказував притім на дитину) кину аж за третю гору. Ти гадала вийти за мене і відтак навести сором на мене і цілу мою громаду? Гинь, суко, коли не знала, яка твоя фортуна [2] і як має поводитися жінка рая [3]. Ади!! — грозив. — Ади! якого сина по трьох роках подружжя привела! — і зареготав, сплюнувши крізь зуби. — Тільки твого щастя, що лежиш оце ще межи нами, та що батьком твоїм Андронаті, а мати найстарша віком в громаді, а там — і до трьох день я тебе не терпів би в своїм шатрі, хоча й так, — і, тупнувши люто ногою та сплюнувши погірдливо наново, вийшов з шатра...

Вона зарила свої тонкі чорні пальці в волосся над низьким своїм чолом і посіпала його слабо. Заразом видобувся тяжкий стогін болю і

жаль з її молодих грудей... а далі вмовкла, затулюючи болісно очі, з яких спливали гарячі сльози. Срібні великі монети, що були вплетені в її чорне волосся, зсунулися нараз самі по собі низько на чоло і надали її чорному, мов з бронзи темному лицю предивну чарівну окрасу...

Ніч була літня, ясна, спокійна, і темні заліснені гори здіймалися велетами під небеса, а найвищі шпилі немов розпливалися в місячнім сяєві і прозорій нічній мряці...

Раду станув між своїми циганами. Зібралися лиш самі мужчини, лежали та сиділи округ великого огню, курячи та гомонячи об тім, що сталося... Тим часом жінки та дівчата поралися оддалік коло меншого другого огню, готовлячи страву та займаючись дітьми, годуючи та укладаючись з ними до спочинку, розговорюючись не менше запальчиво над дальшою долею молодої і гарної Маври, якій завидували здавна срібного та золотого намиста, яким обдарував її, вибираючи її собі за жінку, старшина Раду, і котра одинока заробляла найбільше грошей ворожінням між простим народом і панами; вона тепер, по трьох роках подружжя, привела тому своїому чоловікові білого сина з синіми очима!.. Тьфу!!

Як сказано, Раду станув між своїми людьми і кинув ширококрисим капелюхом об землю, не промовивши ні слова.

— Раду! — обізвався тут старий Андронаті, батько молодої двадцятилітньої проступниці. — Раду, що хочеш зробити? Я знаю, що Мавра винувата, що велить чинити наш звичай за зраду жінки, та що, як не укараємо ми її самі, її гріх чи може й не гірше укарає її сам. Укарає хоч зараз, а хоч в двадцять років або й пізніше, а укарати мусить. Що хочеш зробити? Мавра винувата. — І з тими словами схилився покірно перед молодим старшиною.

Раду не відповів нічого, але замість того розірвав свій синій спенцер [4] на грудях і здіймив тут з шиї малий мішечок.

— Зробіть місце! — гукнув. — І майте бачність!.. Цигани заворушились, роблячи мовчки місце молодому провідникові та умощуючись кругом нього цікаво і послушно. Тим часом він, мов сам цар ночі, потрясав люто і гордо головою, з якої спадало довге чорне кучеряве волосся на плечі, як ознака вільної людини. Далі сягнув рукою в мішок і, набравши з нього повну жменю блискучих червоних, кинув їх, як перед тим своїм капелюхом, до землі, кликнувши:

— Оце перший раз тому...

А повторивши те саме вдруге, кликнув дальше:

— Оце раз другий тому... А оце й раз третій тому, хто усуне мені за два дні зрадницю з очей, а з нею і її білу собаку!..

...Між циганами зразу затихло, але недовго; потім заворушилося, мов бренькіт самих басових струн, а далі шелест листя...

Всі знали, що в них за зраду карано дуже тяжко, але таке не бувало ще між ними ніколи, як сеї ночі: таке ні.

Скільки бійок і розбоїв не лучалося між ними! Скільки не лучалося, але щоб оце сам рай станув і наказував усунути свою жінку, платячи за те самим чистим золотом, — між ними ще не бувало. Отаке могла лиш така завзята, із зависті збожеволіла голова, як Радова, придумати.

Не знали в першій хвилі, що сказати і починати. Занадто несподівано захопила їх оця дика постанова старшини. Тому мовчали зразу.

Та недовго тривала мовчанка між затривоженими циганами. Піднявся знов з-поміж них старий батько Андронаті, високий, тонкий, бородатий циган, перший музика між ними, ба навіть і тепер зі скрипкою в руках.

— Пожди, Раду... — сказав, підіймаючи руку лукуватим рухом вгору. — Пожди ти, Раду. Над нами всіма є бог, а ми всі його діти, і білі, і цигани, Раду і Мавра. Ти на її долю...

Раду отворив диким прокльоном уста, перериваючи старому, але Андронаті говорив далі:

— Ти, Раду, був один син у свого батька, старшини в Семиграді, а Мавра одна дитина в мене, славного музики Андронаті з пусти [5] — і ви побралися. І тому в мене ти те саме, що Мавра, а Мавра, що ти. Не дам я Мавру усунути або стратити, як ти оце хочеш, хоча знаю, що наші звичаї велять за всяку зраду чоловічу чи жіночу гостро судити. Не дав би я і тебе збавити, якби се хто хоч би і правно зажадав. Будемо Мавру інакше судити, по-доброму, людському. Даруй їй лише ще днів три між нами, оце просить в тебе для себе батько Андронаті! — І, сказавши се, вклонився перед молодим ще старшиною.

— Зрадниця вона чільна, бодай би до рання не діждала! — вирвалося знов дико з кипучих грудей роз'яреного мужа.

— Може, й не дочекає, — обізвався старий Андронаті. — Ти вже надто наважився на її життя. Відай, вона відійде навіки сама від нас, а золоті дукачі твої остануться тобі.

— Нехай іде, нехай іде! — піднялося гомоном між циганами. — Сорому нам наробила. Зараз першим сином, першою дитиною. А що далі буде? Надвір з нею, сама собі дорогу указала! — крикнув один голос з гурту. — Надвір!

— Ні, вбити, щоб і з другим таке не зробила! — сичав Раду. — Вбити!

— За три дні не стане Маври між вами, — обізвався знов Андронаті. — її доля порішена вже самою дитиною, яку ви розшарпали б на кусні,

коли б Мавра й остала між нами. Кожде б її било. А так... вона уступиться з-поміж вас і Раду з-перед очей.

— Сам уб'єш? — обізвався вдруге один голос з гурту, голос товариша Андронаті — цимбаліста.

— Сам.

— То бери золоті!

— Ні, вам їх лишаю. Годуйтеся ви ними. Ви всі молодші від мене. Мені їх не треба. Мавра віднині так, як не моя вже. Мені їх не треба. Свого хліба для себе і для своєї жінки я найду. — І висунув гордим рухом скрипку вперед себе, погрозивши п'ястуком до молодшого від себе старшини.

— А щеня твоєї доньки? — спитав той, випрямовуючись гордо та блиснувши ненависним оком на неустрашимого тестя. — Мені його не треба. Уб'ю, затопчу, як гадя!..

— Ним не журися. Я беру його на себе. Воно... — нараз він тут урвав. Між ними, ніби мара, виринула з котрогось шатра стара мати Маври. Страшна, пелехата, з намистом срібняків на грудях, що замерехтіли в місячнім сяєві. Виринувши, вона кинулась відразу до ніг Раду і Андронаті.

— Простіть Маврі, як згрішила, не губіть молодої, бийте, побивайте, але жити дайте! — заголосила розпучливим голосом, розпростерши, благаючи, рамена. — О Мавро, Мавро, що ти накоїла? Що тебе постигло? Яким вітром ворожим обвіяло? З котрої сторони? В долах чи в горах? Мавро, доню моя... серце моє... Мавро! — кричала не своїм голосом. — А я тебе, доню, в місячнім світлі зіллячком змивала, для тебе чи не кождої ночі доброї долі благала. Дрібною дитиною я тебе медом годувала, від злих очей... доки не віддалася... як від огню... зберігала. А прийшов

лихий час і з ним твій ворог… і ось що… ой, рятуйте, змилуйтеся… хоч кілька день мені її дайте… хоч до пусти… дозвольте довести, потім вбивайте та й враз зо мною… — і бухнула головою до землі.

— Уступися, стара! — кликнув Андронаті. — Чого тут прилізла?.. Щоб побили? Вже забула? Не числи багато на свою сиву голову. Геть, кажу, звідси. Геть з-поміж чоловіків, не видиш — рада? Тепер Раду і люди судять. Скажи посліднє слово, поки я своє скажу! — звернувся знов до старшини. — Позволь Маврі хоч з чотири дні межи нами прожити, та щоб настільки піднялася, аби її батько востаннє між вами всіма їй заграв. Між вами… попрощав. Відтак… хоч… прости, хоч роби, що твоя воля, начальнику. — І тут, як недавно, з покорою знов схилився.

— Не прощу я Маврі, я її більше на очі бачити не хочу. Життя між нами не буде! — обізвався завзято Раду. — Сама завинила…

— Сама… сама… — — пішов півголосний підлесливий гомін від циганів. — Сама, одна вона!

— Се твоє посліднє слово, Раду? — спитав Андронаті, а стара мати заголосила наново, заривши руки в сиве волосся.

— Послідніє.

І знов повторив те саме, що вперше, кинувши жменю червоних золотих об землю.

— Се перший раз тому…

— Се другий раз тому…

— Се третій раз тому, хто увільнить мене яким-будь способом за чотири дні від проклятої зрадниці. Чули моє слово?

— Чули.

Піднявся тепер на ті слова з свого місця музика Андронаті. Піднявся і глянув дивним оком округ себе. Страшний огонь горів в тих чорних блискучих очах.

Посунув скрипку під паху і сказав:

— Я йду. Позавтра ввечері верну. Будемо знов разом. Будьте здорові.

А до жінки, що з жалю на землі неначе з розуму сходила, нахилившись, гукнув:

— Чого божеволієш? Іди до Маври. Ніхто її не сміє діткнутися, позавтра вечором уступиться з-поміж нас, а ти відповідаєш мені за неї. Я йду і прийду. Позавтра ввечері всі тут, як нині, кругом зберіться — і ждіть, Андронаті зі злом не верне. Тим часом радьте, хто збере золоті червоні за Мавру з-поміж вас. Я йду...

І пішов...

Третього вечора вернув.

Знов кружок циганів в різних позах. Між ними Раду. Блідий і неспокійний, як демон. Перед хвилею бився з старою матір'ю хорої своєї жінки, що витрутила його з шатра Маври.

Нечувана річ між циганами, щоб жінка підіймала руку на чоловіка, та ще і мати Маври! Зрадниці тої!

Але він їх усіх навчить. Усіх. Старих і молодих. Зрадницю ще і боронити? Та він її навчить. Стару і...

...Надійшов між них, як он тут сиділи, Андронаті з скрипкою.

Скрипку віддав товаришеві — цимбалістові, що прийшов враз з ним, а сам вийняв велику банькувату пляшку з горівкою і поставив в кружок між цигани.

— Пийте щиро, браття! — кликнув. — Пийте і не жалуйте. Нині Андронаті прощається з своєю Маврою, то затямте вечір! Мавро! — крикнув і гримнув п'ястуком в груди, — Мавро! — Аз раптового жалю в нього аж голос задрижав. — Не година ти, зозуле, ще між нас вступити... Та ти там не сама. Коло тебе мати і всі жінки ваші, мої брати... Щоб не знала вона, що завтра її послідня днина між нами. Але Андронаті (говорив далі, звертаючись знов до шатра), зозуле, з тобою перед своїми товаришами і твоїм чоловіком, старшиною, прощається, щоб затямили. — І його голос знову задрижав, усувався. — До вогню докиньте смереччини, — гукнув, ніби додаючи тим словом певності голосові, — щоб, розпалившись, грав на всю гору світлом, палахкотів, розказував: Мавра з циганами прощається. Пийте і не жалуйте! Жару роздувайте, полум'я змагайте [6], щоб далеко Мавриній душі вже від сьогодні світило. Пийте, браття! Пийте, Андронаті-музика просить. Пийте, не жалуйте. Хто знає, де опинимось незадовго... і чи Андронаті буде ще між вами. Не стане Маври між вами... Не стане і Андронаті бід... Все... як що кому судилося, її доля гарно укладалася... пийте!!

І ходить Андронаті і просить... наливає, а сам ніби забуває собі доливати. Лиш все сльози долонею з очей утирає.

Раду лежав на землі, підперши голову на лікоть, і, затявшись, не обзивався, мов був сам один-одніський на місці.

Він вихилив перший раз по раз горівки, поданої йому Андронаті з срібного малого пугарика [7] що переходив з родини в родину, як річ незвичайно почитувана, і задумався тепер над Маврою. Був як не при умі. Що йому тепер з неї? Її серце брехливе. Як її брав... впевняла, що

любила, а пізніше зрадила його... Та ще й поза громадою. І вже він догадується з ким... Там, в малім угорськім місті, недалеко пусти, куди вони часом заходили... і де часто її батько скрипкою гроші заробляв, а вона ворожила і співала до скрипки, а часом і гуляла... Там був один молодий боярин, що за циганську музику грубі гроші сипав... а часом з другими на коні... попри їх шатра вихром в пусту гнав. З ним. Та він вже про неї не стоїть. Нехай, що вона й гарна, нехай, що найліпше вміє ворожити — хоча така молода — хоча й дочка славного між циганами Андронаті — йому вона вже не жінка. Кинув червоними золотими межи свої люди, нехай зроблять з нею, що схотять. Уб'ють або викинуть десь. Йому байдуже. Щоб лиш пімста була, щоб з очей пішла. Жива чи мертва — байдуже. Інакше — до доброго між ними не прийде. А через неї він свою громаду не кине... щоб її не бачити. Значить, вона мусить йому з очей уступитися. Яким способом?.. Все одно. Вона йому вже байдужа. Хіба б... щоб її ще бив... а впрочім, вона йому байдужа...

Байдужа? При тій думці його похмурий погляд, мов злодій, нечайно закрався на шатро, де була виновниця, і проникливе впивався в нього.

Байдужа?

Проклята! Зрадила. Його зрадила. Першого старшину між циганськими громадами зрадила.

Вкруг нього люди пили і гомоніли. Про Мавру заєдно і про нього. То єдналися в поглядах, то сперечалися. Тут і там мішалися і жінки. Він мусив з ними пити, хоча в його душі щось гірке горіло, мов руда висохла смереччина, що, докидувана в огонь, тріщала...

Так і в його грудях горіло. Але при всім мусив бути.

Востаннє мусив все зробити. Для себе, для людей і Андронаті, якого люди дуже шанували.

Нараз рух.

Андронаті впоследнє іде кругом і частує трунком, розливає, не щадить ні краплі, майже кождому переливає — а відтак притягає скрипку.

Врешті стає на ноги.

— Люди! — гукнув. — Цимбали, сопівки в руки, а хто зо мною, то і скрипку. Мавро! — звернувся до шатра, де була дочка. — Мавро! прощайся з Раду. Завтра о тій порі не будеш нашою, — і потягнув смиком. Відтак, схиливши голову низько над скрипкою, неначе учув там в ній для себе потайний окремий голос з її наказуючого нутра, і — заграв.

Сипав жалем.

Плакали скрипки, дзвеніли цимбали, дрижали сопілки, а над всіма царювала одна-одніська струнка Андронатової скрипки. О, та скрипка! Зойком кидалася, голосом блукаючи, сумом розливалася, між циганів рвалася, а про Мавру, Раду все оповідала.

І знов жаль...

Мов ніжна бджілка жалілася, дрижала. Металася, впивалася, викликувала тугу зі смутком і розпливалася горем.

Андронаті грав дойну.

— Мавро! — кричав розпучливо від часу до часу, не тямлячнсь з дикого жалю та притупуючи ногою. — Мавро! — він грав, колихаючися всім тілом, мов божевільний. — Мавро! Твій батько грає... Андронаті грає впоследнє для тебе між циганами; завтра, може, його вже не почуєш! Мавро!

Раду лежав, обернений лицем до землі, і віддався лиш одному почуттю. Зрадила його. Зрадила, і він не діткнеться її більше, хіба що по-злому. Уб'є. Інакше він не годен по своїй вдачі. Не годен. Не годен. Голос скрипки вчепився, здавалося, лиш його одного болем розритої і пімстою спрагненої душі, і, мов та оса, все наново впивався в неї, роз'ятрював. "Білу дитину привела, чужого чоловіка, чужого мужчини". Зойком тріпоталася скрипка, жаліли цимбали: "чужинця якогось..." І він в тих думках і з тим почуттям жалю і завісті сходив неначе з розуму. "Білу якусь дитину... в третім році подружжя з ним... Мавро! Будь проклята за твою зраду, все горе на твою голову!"

Місяць загорів вповні з-за високої залісненої гори і не рушався з місця.

— Раду! — ніби добився нараз голос Маври до його, і скрипка Андронаті опинилася розтріскана коло його голови. — Раду! — Він стрепенувся, а Андронаті повалився обіч його на землю.

— Мавро, Ма-в-ро! Ми прощаємо тебе навіки на... віки, — стогнав, а по довгій хвилі мовчанки просив: — Спіть, люди, спіть. Оцю ніч ще переспіть коло неї, а завтра зробите, хто з вас хоче, самі з нею кінець. Хто забрав червінці, най бере і її душу або й її саму. Чи не так, Раду?

— Так, — відчувся сухо голос старшини.

— А відтак назад до пусти — широкої, безмежної пусти.

— Ух-га, пуста! Ух-га! — ухкав диким голосом музика. — А сьогодні ще спіть. І з вами всіма старий Андронаті. — І сівши, підібгав ноги під себе, зарив пальці в волосся, заридав гірко. Мусив з своєю Маврою розлучатися, виходу не було. Кара за зраду, особливо ж у жінок, а тим більше у жінок старшин, мусила завше відбуватися. Сам найліпше розумів її проступок — і се послідня її ніч між ними, циганами. "Спіть, люди!.. — благав-молив. — Спи, Раду. Адіть, все закаменіло. Як так вже

судилося, так нехай і буде. Місяць всьому свідок; братик-місяць, що нас ніколи не покидає. Спіть, люди, спи, Мавро, спи, Раду, молодий осиротілий отамане-раю. Ви мої діти. Цитьте всі, нехай вона межи нас впоследнє добре пересниться. Спіть. Спи, Мавро... спи, Раду. На нас ще лиш пуста жде... Широка, глуха пуста. Цитьте... цитьте... спіть... Мавра... спить... цитьте... спіть..."

Утихло...

Спали.

Було коло першої години сеї ж ночі, як молода красна жінка отамана Раду, Мавра, уступалася йому з своїм білим сином навіки з його шатра і його дороги.

Цигани разом з Раду спали, мов убиті, і лиш два усунулися з-поміж них котячими рухами. Був то старий Андронаті і його вірний товариш музикант-цимбаліст, що ніколи з ним не розлучався. Обидва вони змовилися наперед не пити стільки, що другі, а як всі поснуть, винести Мавру з шатра враз з дитиною і тим способом вирвати її з рук Раду та охоронити від смерті або щонайменше — від якого каліцтва. Постанови старшини між циганами були іноді страшні, і тому вони порадилися між собою, не втягаючи нікого в тайну, винести скорше як за чотири дні Мавру з шатрів та так вирятувати її від лиха, смерті. А маючи її раз поза шатрами, вони вважали її врятованою. Мавра була мудра і хитра і, певно, дасть собі раду в житті, заки знов коли стрінуться. Дитину її підкине Андронаті бездітному багачеві… може, от там десь в однім із сіл за горою Чабаницею, і буде все добре. Ліпше так, ніж загибати або бути покаліченою на весь вік. Раду любив іноді каліцтвом метатись на своїх ворогах, і того боявся старий музика.

І наколи справді всі заснули сильним сном від трунку, заправленого Андронаті усипляючим зіллям, за котрим ходив він два дні по горах, Андронаті і товариш винесли Мавру з дитиною з шатра.

Не гинути мала вона, молода і красна, одинока дитина його, як яка звірюка, але жити. Жити між добрими людьми ще дальше. Світ широкий, бог годує всіх і її вигодує також. При Раду їй оставатись годі, — він пімститься на ній на ціле життя, наколи вона лише підійметься на ноги. В свого славного батька, семиградського отамана циганів, своєю злобою вдався, лихий і мстивий, як смерть, дарма що красний, як місяць, і понад свій вік мудрий.

Мавра, також упоєна зіллям, спала, мов мертва, як її виносили, і не чула нічого. Лиш місяць бачив та зорі, що діялось, більше ніхто.

Андронаті дзвонив зубами, як її виносили, з жалю угинався. Але ліпше нести на ласку між чужі люди, як бачити вбитою або навіки покаліченою. Так все ще побачить її колись у житті, пізніше або скорше віднайде, але калікою бачити гірше, як смерть.

Ішли Чабаницею попри гучливу ріку, що пінилася і металася в своїм ложиську, диким розгоном розбиваючися від часу до часу об велетні-камені.

Ішли в противну сторону від своїх шатрів, аж найшли відповідне місце, де були певні, що воно і оподалік від села, і... навідуване людьми.

Недалеко млина недавно повдовілої багачки Іванихи Дубихи, гетьте від села, уклали Мавру під високою, розложистою смерекою і зоставили.

Смерека уважалася циганами святим деревом, що охороняє від смерті і є товаришем цигана. Поки що була вона тепер одинокою охороною нещасливої, доки не змилосердиться над нею яка людська душа. Обіч сплячої поставили клунок з усіма її речами і червінцями, що зібрав товариш-цимбаліст з землі і дарував тепер доньці свого вірного приятеля Андронаті.

Відтак пішли.

Товариш вперед, щоб лягти назад на своє місце, не збудивши в нікого підозріння, а Андронаті пізніше. Андронаті вернувся на хвильку самий до доньки.

Ще спала... !

Поплакавши коло неї гіркими сльозами та промовивши над нею чарівні якісь слова, що мали охороняти її в дальшім житті від зла, забрав її білого сина і пішов. Тулив його ніжним рухом до себе, водно промовляючи та проклинаючи, щоб той ворог, що збаламутив його матір, довів до оцього нещастя, не діждав ніколи станути перед господа бога... а тинявся вічно в злиднях і журі... в голоді і холоді по світі. Щоб він сього не діждав.

Куди ніс сиротину? — питав себе. Не знав ще. До якого батька-матері? Він їх не знає, не бачив, не чув багато про них — а іде. Чи підкине в щасливу годину? Доки життя його, він буде заєдно ворога проклинати. А його прокльони страшні, їх боялися всі. Вони справджувалися.

І йшов.

Ішов під гору вузькою стежкою, що розпочиналася недалеко млина Іванихи Дубихи і обвивала по правій стороні Чабаницю, ховалася чимдалі в ліс, а праворуч вела саме понад край глибокого яру-пропасті, якою гнав якийсь шумливий потік.

"Біла" та стежка, як її звали люди в селі, то пнулася вгору, то спускалася знов нижче, відповідно до формації гори Чабаниці, і все праворуч попри глибокий темний яр, що ділив; впрочім, Чабаницю від дальшої сусідньої скалистої гори, зверненої до Чабаниці стрімкою залісненою стіною, і її білої стежки.

Та біла стежка тягнулася то густим лісом Чабаниці, то знов гарними левадами і царинками, а все оставалася однаково біла і вузенька.

Врешті скінчилася.

Скінчившися, вона неначе прилягла, розплилася в якійсь дорозі, що тяглася впоперек звідкись попри білу стежку і, відтинаючи її дальшу путь, поглинула вузенький, мов ріка, потік в себе. З сірою дниною враз увійшов Андронаті в третє село від Чабаниці, що лежало вже недалеко одної гори, яка зносилася саме на угорській границі.

Не довго він так ішов, а все був вже весь зіпрілий.

Сів край лісу на горі й розглянувся. Сонце саме заповідало схід, а смереки дихали холодним запахом живиці. Поранок ішов до розсвіту, але всюди панувала ще свята поранкова тиша.

Всюди ще сон.

Старий батько з білим внуком на руках шукав чогось гострим оком там, внизу села.

Не міг віднайти, дарма що в нім душа дрижала.

Там, в долині, в селі під горою Чабаницею, недалеко бистрої ріки, в лісі, де лиш недалеко самітний млин з рікою враз гудить, покинув хору доньку, мов звірюку, щоб власні люди не стратили, не покалічили, а тут держить її нещасного сина, щоб підкинути його чужому бездітному багачеві в долах, і от якось не щаститься.

Сива мряка, мов умисне, мов не хоче здіймитися з села, щоб відслонити йому дорогу, якою має іти, показати оселю заможнішого ґазди. А день чимраз розвиднюється, чимраз зростає.

Зітхнув тяжко. От чого дожив. Що судилося чинити. Вчора розбив з жалю, прощаючись з донькою піснею, свою скрипку, лишив жінку і пішов. А як поверне, хто знає, чи застане живу. Циганів лиш циган знає — що в них кипить, що в них коїться. От що значить циганське життя. Нині тут, завтра там, а позавтра, може, і мертвий. Йому пригадалася нараз казкова, вже майже тисячолітня легенда про причину вічної циганської мандрівки і злиднів. Будучи ще в Єгипті, вони не прийняли Марії з Йосифом та божим дитятком у себе на відпочинок, — і через те за кару тиняються, мандрують споконвіку по світі. І чи скінчиться коли оця кара господня? Відбудуть її? — питався.

Усміхнувся гірко, мов у сні.

Правдоподібно, доки плем'я циганське буде існувати — вона не скінчиться...

А тепер його вчинок з донькою та з білою невинною дитиною її, чи не кара се ще, не покута яка? Господи боже, змилосердися над грішним народом твоїм — він кається. В злиднях і покорі, в голоді і холоді кається він тяжко.

Прошептавши сі слова, він жде.

Мряка висить над селом, не здіймається ще. Вона чи не спиняє дитині вступ. Чи се заповіт, що і його судьба така туманна колись жде?

Сонце от вже туй-туй зійде, туй-туй розжевріється, а туман не уступає.

Нараз... що се?

З противної гори, відділеної від нього лиш невеликою долиною, обзивається голос трембіти.

Так зрання?

Так. Се справді голос гірської трембіти, яка щось заповідає сумно і протяжно, мов виразний жаль. Андронаті здається, що її голос всім своїм смутком звалюється на нього. Вокруги тихо — жодна деревина не рушить вітами, а голос трембіти заєдно ішов верхами. Так, як він.

Андронаті не здержався і сплакав при звуках сеї трембіти. Недобре віщував сей шум трембіти поранком. Андронаті глянув на сонце. А воно вже висувалося з-за якоїсь гори, жевріючи кров'ю, пишне, осліплююче. Туман в долині рідшав. Тоді він встав і спустився в долину. В долину, ще вдруге подався, до гори. Там, не надто високо на горі, стояло пишне обійстя, що вже своїм видом зраджувало багатство. Вокруг нього, як і досі лісом, все ще сон. Тоді він приступив нечутним кроком до призьби і поклав на неї обережно білого сплячого внука.

Сам оглянувся.

Чи в добру годину поклав хлопця? Не знати.

Господи боже, дай, щоб в добру...

А далі... чи об'явить що долю дитини?

Ніщо не відповіло на його думку. Вокруги тихо і тихо. Ні шелесту, ні руху, ні шуму. Сказано, сам сон ще дихав. Поранкові тумани здіймалися зніжна вгору і все перед його оком закрили.

Коли вернув назад на свою дорогу, стрінув на стежці якогось чабана. Вмить задержав його.

— Чому ще перед сходом сонця десь трембіта обзивалася? І не то, щоб обзивалася, а ридала...

— Мабуть, якийсь багач помер. Бідний не має овець і полонин, то за ним не буде трембіта жаліти, — відповів чабан коротко і почав окриленим кроком спускатися з гори.

— Го-ов!! — задержав його ще на хвилину Андронаті, відійшовши вже кілька кроків. Чабан станув неохоче:

— Чого вам?

— Чиє се обійстя... он то на невисокій тій горі, з стогами сіна близько хати? — спитав, указуючи на ґаздівство, де зоставив внука.

— Се... першого багача в нашім селі. Не знаєте?

— Ні. Я чужий.

— Михайла Дончука... — додав ще чабан.

— А діти має?

— Ані одного. Та зате сотки овець і стадо коней. Там... — і, не доповівши словом в поспіху почате речення, чабан зробив лиш рукою рух, що "в багача гаразд неабиякий...", і зник межи деревами.

Пішов і Андронаті, не оглядаючись більше, утерши сльозу з очей, що насилу втиснулася в очі.

Ішов морем живичного запаху, що розходився тут чистим ранішнім воздухом. Смереки наче злінивіли в нім, наче з сонливості всякий рух забули.

Десь високо під небом кружляли самітно плавким летом тут і там два хижуни [8] роззираючися з висоти за здобиччю на днину.

Опинившися на хребті гори, з якої побачив угорську границю, згадав Андронаті тепер і покинені свої шатра.

Що там діялося?

Доброго, певно, нічого.

Бачив в душі лють Раду.

Без бійки або, може, і убивства, певно, не обійшлося. А може, за всіх відпокутує жінка.

Але ні. Її всі бояться. Вона страшна, могуча з своєю силою чарів. А потім і тим, що з жінок в їх громаді вона віком найстарша, і через те забезпечена від всяких нападів ушануванням, яке віддається циганами в кождій громаді найстаршій жінці. Раду, певно, також, хоча і який мстивий та скорий в учинках, не посміє їй заподіяти лиха. Але, може, товариш його потерпів, як повернув у шатро між сплячих і збудив його. Йому одному Раду не все довіряв, закидуючи, що він не Раду, а його, бідного музиканта, вважав за старшину. Та будь-що-будь, добре, що вже Мавра вирвана з його рук. Хоч і яка її дальша доля між чужими жде, особливо спочатку, то хоч остане при житті, не стане калікою. А дитина її також, будь її батько і не циганом, не буде вбита, мов звірина. Знайдуть добрі люди, змилосердяться, і ні мати, ні син не загинуть між ними. А з часом, якщо він, Андронаті, не загине... віднайде їх, і вони прилучаться до іншої громади. До того часу і лють Раду остигне.

Бідна Мавро! Яке буде твоє пробудження в лісі під смерекою?

"Мавро!" — кричала з болю душа, ридало серце батькове, і знов сльози залляли його вид. Ішов далі майже навпомацки. Ніколи такого гіркого жалю не зазнавав ще в своїм житті, як сими днями. Воліла би була вона малою вмерти, як в найкращих літах от таким способом

осиротіти, змарнуватися. "Через що?" — крикнув розпучливо, ударивши так само з дикого жалю в долоні.

Коли взяв її гріх в свої сіті?

Вона ж не сміла чужого чоловіка і рукою діткнутися, а вона грішна... Господи боже!.. Та ба! він вже знає коли; тоді, як стала ходити між пани ворожити, і за його, Андронаті, скрипкою смутні пісні співати, а йому, Раду, ненаситному на гроші, зносити від панів за ворожбу і спів золото. Тоді знайшовся вовк на її красу і молодість — до чого дійшло. А він, бідолашний? Куди йому вертати? Хіба піде просто до пусти і прилучиться там до якої громади, прикликавши до себе й жінку. Так. Інакше ні. А колись... за кілька років, може, примандрує знов в оці околиці і погляне, як живеться внукові в багача. За кілька років... а до того часу нехай має його господь в своїй опіці. Його і Мавру.

Довго, довго дивився ще музика бистрим оком по верхах заліснених гір, що мов з поранкових мряк поволі роздягалися, висуваючи один хребет по другім проти сонця, що, зійшовши на сході, жевріло світлом, осліплюючи око.

Коли Мавра пробудилася рано, побачила над собою, замість закуреного і лахмануватого шатра, зелені віти смереки і опам'яталася, що вона в лісі. В першій хвилі не знала, що думати, побачивши себе самою, без своїх людей, без Раду, без матері, батька, що досі не відступали від неї.

Почала кликати.

Але слабий її голос розходився лише слабим відгомоном по лісі і не прикликував нікого.

Лежала якийсь час, вижидаючи матері, і надслухувала.

Не йшла мати?

Ніхто не приходив.

Округ неї тишина і лиш широкий крилатий шум лісу гойдався живичним воздухом та десь-не-десь зачувався Шелест вивірки [9], що дряпалася блискавкою по смереках. Тут і там зазирало сонечко золотим сяєвом крізь смерекове галуззя — і десь знов недалеко шуміла ріка, а враз з тим шумом розходився і гук млина.

Отже, вона десь недалеко якогось млина.

Однак чому вона тут сама? Де ділася її мати? Де ділися вже шатра? Чому вокруг неї не чути гомону її людей, не чути ні голосу батька, ні лайки і приказів Раду, ні дзвонення мідяних кітлів, як їх направляли, нічого. Чому се все так? Лиш тишина і тишина, і вона ось тут сама.

Що таке сталося?

Чи вона покинена? О господи боже!

Як се могло статися? Покинена й матір'ю?

— Мамо, мамо! — почала з гарячковим переляком кликати, а її волосся підносилося дубом. Справді вона покинена? — Мамо!! — крикнула з невимовним перестрахом і почала плакати. Плачучи вголос, мов мала дитина, кликала то матір, то батька наперебій. А не діждавшися ні батька, ні матері, змінилася, раптом мов очі в її душі створились. — Се Раду робота, — заплакала вона з неописаним жалем. Він її викинув з свого шатра і поїхав. Забрав всіх, батька і матір, забрав своїх людей і, як той вітер, своїм звичаєм вночі втік. Се Раду робота. Він обіцяв помститися за "зраду", за "білу" дитину І зробив, як сказав. — О-о-о! — заридала бідна вголос, зарившись з розпуки пальці в волосся, і аж заносилася з плачу.

Нараз перестала.

Блискавкою пригадалася їй її дитина, і вона вмовкла. Піднявшися насилу, почала шукати около себе. Дитини не було. Був збиток всіх її речей, найменші її дрібнички, але дитини не було. Напівзімліла з остраху, повалилася назад. Тепер зрозуміла. Було, як вгадала відразу. Раду викинув її — і, забравши всіх разом з дитиною і родичами, від'їхав потайки вночі.

Почала кричати, кликати. Всіх людей, яких лиш знала. Кликала по імені. Межи тим заєдно і батька, і матір, ба навіть і самого Раду. Та дарма. Ніхто не з'являвся.

Округ неї повторялося одне і те саме. Шум сосен, тишина, самітність, — а більше ніщо. Ніхто і ніщо.

На її чолі виступають великі краплі поту. А її голову пронизала, як перше, одна страшна гадка. Тато, мама, Раду і всі покинули її за "зраду", за її "білу" дитину. Покинули. Мов оце лахміття, що обтулювало її, викинули з-поміж себе і забралися. Заридала страшно вголос. Тепер вже все зрозуміла і віддалася нечуваній розпуці. Та тут же знов схаменулася. Але — дитина!.. Господи, боже милосердний, добрий, де дитина? Забрали? Вкрали? Убили? Що з її дитиною зробили? З її дорогою дитиною?

Наново вибухла плачем.

Всею душею, всім тілом ридала.

Що тепер буде? Де її дитина? І в сотний раз перебирає клунки обіч себе, оглядається круг себе, шукає дитини — і нема її. Не може її ніде знайти. Не поможе їй вже плач, не поможе ридання, ніщо вже не поможе, Треба інакше шукати.

— О, се ти, Раду, зробив! — кличе вона, підносячи тонкі свої руки розпучливо вгору. — Се ти! Обіцяв убити, як собаку — і убив. Але було вже і Мавру з дитиною убити. А то... — тут вона вриває раптом і знов впадає в розпуку. Риє в волоссі руками, б'ється по грудях, термосить одіж на собі... перестає, надслухує, і знову нова розпука, знов те саме, але — все дарма.

Дитини нема.

Округ неї лиш порозкидане, порозриване її лахміття, густий ліс і шум дерев.

Ослабши з ридання і розпуки, вона лягла і вмовкла. По її блідім худім лиці з-під затулених повік сунуться гарячі сльози...

От і по всьому. Як обіцяв помститися, так і зробив. Дитину вбив, її покинули, і мусить умерти. Сили встати і піти за ними в неї нема, тож мусить тут лежати і умирати або ждати, аж надійде, може, хто лісом. Може, ще з її людей хто. Може, їх силоміць вигнали з села... і вони лиш поки що зоставили її тут, а пізніше прийдуть І знов заберуть.

Може... Але дитина? Дитина належить до неї.

Вона лежить і слухає...

Округи тихо-тихесенько, лиш лісовий шелест.

Десь ніби гуркає недалеко млинське колесо... шумить якась ріка... але господь знає, де те. Господь знає, де ще люди.

Вона починає знов плакати, знов кликати. Пробує встати, та бачить, ледве вдержується на ногах. Вона ж ще хора. Господи боже, що їй робити?

Зсувається знов на землю, припадає лицем до землі і заходиться з божевільного плачу, розпуки. Нічого не чує, не знає, лиш один жаль і один біль. Вже починає і на тілі палити з якогось внутрішнього вогню.

Та що вже їй по собі, в неї нема дитини. Дитини!

Убили!!

Їй темніє в очах, в ухах дзвонить, потім стає якось так слабо... гаряче... глухо... гине.

Нараз хтось шарпає її, підносить.

— Не спиш вже, жінко? Не спи!

Насилу розтулює очі, вдивляється вперед себе, опам'ятовується. Над нею схилена висока постать якоїсь немолодої жінки, мабуть, якоїсь пані чи щось, а коло неї якісь люди: жінки й чоловіки.

Жінка чи пані в чорно заповитій голові, сама бліда і худа, дивиться милосердно на неї і говорить:

— Вставай і ходи зі мною. Будеш в мене. Ти хора. Лежала тут більше як добу. Мої люди запровадять тебе помалу до моєї хати.

Мавра все ще добре нічого не розуміє, але слухає і намагається встати.

Цікаво приглядалися присутні, особливо жінки, нещасливій покиненій, що лежала, мов підстрілена велика птаха, з чудовими, невимовне смутними, як ніч чорними очима, а коло неї порозкидане лахміття, якась одіж і між ними тут і там золоті червоні. Сама вона, хоч

молода і гарна, та тепер бліда, з розбурканим довгим чорним волоссям, що розсипалося по плечах та грудях, майже страшна.

— Де мої люди — цигани? — питає слабим голосом з чужим виговором.

— Відай, покинули тебе, — пояснює висока марна жінка в чорній одежі, що хоче нею заопікуватися. — Відай, покинули тебе.

Мавра отворяє широко очі, а коло уст задрижало плачем.

— Коли? — питає.

— Недавно, здається. Межи ними зчинилася бійка за якусь крадіж, як розказували, між тим поранено одного чоловіка — цимбаліста, а відтак, розділившись по своїх фірах, від'їхали вночі, що й ніхто не бачив. Тебе надибали ще вчора ввечері люди, що прийшли нині зранку до мого млина, але я не могла сама скорше забрати тебе до себе, аж ось нині. До того ти спала. Страшним сном спала ти, як мертва. Що тобі було?

— Не знаю, — відказує Мавра і дивується, роззираючися майже блудним оком по чужих для неї людях, а далі, згадавши дитину, заливається наново гіркими сльозами. Плаче і підіймає, благаючи, до них руки і говорить щось чужою незрозумілою для людей мовою.

Та тут же перериває її Іваниха Дубиха, бо се вона сама була, і підносить її з поміччю людей догори.

— Куди поїхали мої люди? — питає хора.

Ніхто не знав. Здається, в Угорщину.

А де ділася її дитина?

Також не знали. Вона мала дитину?

Так. Сина. Білого. Перша її дитина. Вона жінка Раду, самого старшини циганів. Чи її люди забрали дитину з собою? Не знали. Не гадали нічого. Так само, як і не виділи. По бійці зараз вночі зникли...

То, може, убили її дитину?

Ні. Не знали.

О, певно, убили!

Ні. Не чули. Лиш чоловіка одного в бійці, чули, що старшина мало що не вбив.

— О Раду! — вистогнала Мавра, заломлюючи руки, І розплакалася наново. — Він, певно, і дитину вбив.

Ні. Не знали. Не знали і не припускали, щоб невинну дитину вбити.

— О Раду! — знов лиш зойкнула Мавра і розхлипалася вголос. — Він страх який недобрий, розлютившись раз. — Відтак додала: — То хіба від неї дитину вкрали і утікли?

Може. Також не знали.

О, певно, що лиш так, коли зникли, неначеб їх земля пожерла. То певно, що вкрали. Вони все так робили... і по утраті своєї дитини вона Раду пізнає.

— Може, — відповіли люди. Чи не бачив ніхто тої дитини?

Не бачив.

Біла була.

Може. Не знали.

— Біла, біла була! — майже скричала.

Не знали.

Вона розплакалася ще більше, а люди безпомічно мовчали. Мовчали, неначе не хотіли зрадити якоїсь тайни, а може, й не хотіли казати, щоб не ранити звісткою серця нещасливої, а може, просто не знали.

Завели молоду осиротілу циганку крок за кроком в хату Іванихи Дубихи і там вона остала.

* * *

Чому хотів Раду Мавру вбити, а радше, на її думку, на ній помстився, вона призналася лиш Іванисі Дубисі, і Іваниха її задержала в себе.

В два місяці по смерті чоловіка Іванихи Дубихи знайшлася в неї, хоч не молода вже була, дитина, маленька Тетянка, і Мавра її доглядає. Сама Іваниха, повдовівши, має в господарстві і в млині багато праці і клопотів, а коло одніської її дитини, над якою дрижить, яка становить тепер одиноке її щастя, треба їй все когось мати. Мавра, обезсилена, не година тяжко робити, відшукувати людей своїх теж тепер не в силі, тож нехай, — казала циганці, — остане в неї, доки хоче, а тут, де різні люди приходять, може, й за дитину свою що вчує, розвідається. А може, вернуть ще й її люди — по неї, то тут, у млині, вона найскорше зачує про те.

Мавра послухала. Зосталася.

Однак не довго видержала в тихій вдовичиній хаті під горою Чабаницею. Сиділа, доки до сил не прийшла, але подужавши, кинулася в околицю своєї дитини шукати та розвідуватися про людей своїх. Ходила, блукала тижнями, місяцями, мов голодна та вовчиця, а врешті вернула. Марна, бліда, без краплі крові в молодих устах, з понурими смутними очима, і знов зажила в Іванихи Дубихи.

Її люди зникли своїм звичаєм, як під землю пропали, а по дитині так само, як і по них, не осталось сліду. Ніхто не знав нічого. Не знав і не чув.

І не плакала вже Мавра більше. Знала — ніщо не поможе.

Виплакала сльози. Лиш очей своїх чудових, що сипали смутком, не підводила ніколи сміливо на людей. Соромно було. Чоловік, родичі і свої люди викинули з-поміж себе, мов собаку, чужим людям на посміховисько, а їй самій на горе.

Та й що могло ще гірше бути?

Осталась, як здавалося, на все у багачки Іванихи Дубихи і доглядала її дитини. А що потрібувала поживи для розбудженого раз материнського чуття, тож стала чи не другою матір'ю для малої Тетянки, бо з часом стала Тетянка ніби її власною дитиною, і вона заспокоїлася, призабула власну свою дитину.

Так жила, доглядаючи, розпадаючися над чужою дитиною, аж до хвилини, в якій не прокинулася в ній туга і привичка її чудного люду — зміняти від часу до часу місцевість свого побуту, — забаглося предивною тугою поволіктися кудись в дальший світ.

Тоді прощалася з дитиною, заливаючися гіркими сльозами, а Іванисі кланяючись, з руками, зложеними покірно на грудях, низько до ніг, цілувала її коліна і руки і йшла. Іваниха Дубиха, що звикла до неї,

полюбила її за любов і щирість для своєї дитини, гнівалася на неї... хоча відповідно до своєї поважної вдачі не словами, а очима і мовчанкою, і не пускала. Як сказано, вона любила осиротілу циганку, а по-друге, була їй і вдячна за правдиво материнський догляд за дитиною.

— І куди тобі йти самій одній в далекий незнаний світ? — докоряла. — Збожеволіла? Не гнівиш ти бога, покидаючи отак . легко хліб-сіль, прив'язаних до себе людей і дитину? Пощо і чого підеш... і яким шляхом? Чи не кара господня се вдруге над тобою?

— Ні, — відказувала сумно циганка. Вона мусить іти в світ. їй горить земля під ногами, її спокій неначе в незнану далечину від неї полинув і тепер заєдно приманює до себе. Вона мусить змінити місце — оправдувалася. Може, здибає батька-матір, розвідається тепер про них, може, кого хоч одного з своїх тодішніх людей побачить, зустріне. Може, щаслива година злучить її по роках з дитиною, з батьком-матір'ю, а може, стрінеться із самим Раду... Вона знає, куди, коли цигани мандрують з Угорщини або Молдави, а коли вертають. Знає їх знаки, які лишають по собі для других по деревах, камінню при дорозі і т. п.

Вона мусить іти, щось не дає їй спокою. Не піде — занедужає з туги, суму... Чує, що хора з того, мусить іти... чого їй сидіти?

Піде.

— За Раду хоче, щоб побив добре? — питає сухо Іваниха Дубиха і проникає циганку, яка мовчки слухає, очима.

— Та нехай, не боюся. А не найду, не стріну нікого, вернуся. Окрім вас, пані (так звала Іваниху Дубиху, що все в чорному ходила), не маю нікого в світі.

— А дитину як лишаєш? — питає Іваниха і вказує на малу Тетянку, що таки вештається і собі поважно між обома жінками, мов розуміє, що її пістунка відходить чи не назавше від неї.

— Ой! — зойкнула Мавра, розридавшись вголос. — Ой, не обтяжайте ще гірше бідне серце Маврине.

Одначе успокоївшись по недовгім часі, ішла. Люди, бачачи її на відході з торбами, переповненими якимсь зіллям та лахміттям, сміялися вслід за нею.

— А он, — ругалися, — Мавра йде вже знов у світ. Іде шукати цигана-пару, її одної замало в селі. У вдовиці обгорнув її сум.

Вона від'їдалася гіркими прокльонами, сиплючи при тім іскрами погорди з чудових своїх чорних і сумних очей, і йшла.

Вертаючи по кількох місяцях, а іноді і по році, по таких мандрівках нараз під Чабаницю, втомлена і розчарована, ридала неповздержно з утіхи, побачивши підрослу під її неприсутність Тетянку, яка тішилася нею більше, якби самою матір'ю. А Іванисі Дубисі падала знов до ніг, як при відході, і, цілуючи її коліна, молила:

— Прийміть мене знов до Тетянки, славна господине! Мені було вас слухати, а не свого циганського розуму. Набідилася лише між чужими, набралася лайок, упокорень, ругань і знов повернула, не подибавши нікого. Ні батька-матері, ні про дитину не чула, ні про своїх людей не розвідалася, ні про самого Раду — лише стільки, що межи чужими людьми чудотворним зіллям торгувала... і то тут, то там поворожила... і от гостинця вам та душечці своїй принесла. — При тих словах ставила які-небудь звичайні лакітки, які любила сама пристрасно їсти, перед поважну Іваниху Дубиху і її малу доньку.

В кілька років по послідній мандрівці в світ, саме як Тетянці йшло на дванадцятий рік, станула Мавра одного разу перед Іваниху Дубиху з просьбою дозволити їй відокремитися від неї і замешкати деінде.

Іваниха Дубиха зчудувалася.

— Ви добрі для мене, мамцю-господине, — поясняла. — Ви і ваша голубка дорога, але сільські люди... вже надто допікають, глузують тут в вашім млині з мене. — І з тими словами розплакалася на добре.

— Як-то глузують? — спитала Іваниха, знаючи добре, що з бідної нещасливої глузували іноді селяни, особливо чужі в млині.

— Та як же, не знаєте, мабуть, і самі? — відказувала роздразнено Мавра, закурюючи свою люльку та пакаючи з неї голосно, причім набирала відваги опиратися іноді навіть і самій Іванисі Дубисі. — Все, котрий зайде, — мовляла, — на ваше обійстя, поглузує з мене. "А ще довго будеш, — кажуть примівками, — муку в млині молоти? Довго ще чорними очима колеса обертати?" Побий їх сила божа, — закляла. — Або знов, що найгірше жаль, бо се вже за вас і за мою доньку. "Обсипуєш ти добре, — питають, — хату Дубихи циганським зіллям, щоб багачі навідувалися до її доньки вже відтепер? Вона вже нівроку, ади — підростає". А другий каже: "Та де, — каже, — підсипує. Якби сього вміла, сама й собі б наворожила, аби приїхав чорний з шатра, бодай на старій мітлі, і засватав, бо ади, вже посивіла, дарма що очима світить, як чорний кіт з-під печі".

— От таке, господине-мамцю, зачуваю я сотки разів від людей — і чим рік, то все більше. Не годна вже більше... А й вам неслава, що таке верзуть про ту, що живе в вашій хаті, що вашу Тетянку вибавила й дозирає. Нехай я уступлюся з хати, вони самі замовкнуть.

Іваниха розсердилася. Вона не довіряла цілком циганці, про яку знала, що в неї був хитрий розум і язик на місці і вона відтинала кождому, хто посмів її прикрим словом подразнити, гірше, як оса.

— Я тобі не вірю, Мавро, — говорила, бажаючи тим способом вивідатися правдиву причину постанови пістунки своєї дитини. — Не вірю я, Мавро. В тебе інша причина, що хочеш нас покинути. Мене і мою дитину. Ліпше скажи правду і не крути. Ти, мабуть, змовилася з деякими циганами під час твоїх мандрівок і хочеш вертати назад в Угорщину. Чи не так?

Мавра заперечила. Не до своїх людей вона хотіла. Як не віднайшла досі батька-матері, дитини, ба навіть і чоловіка-ворога та інших людей — відтепер не найде, і їй вже байдуже. Вона не до своїх людей хоче, що викинули її, молоду, як звірюку з-поміж себе, знівечили долю, — а спокою вона хоче і відтепер зажити по їхньому звичаю. Ось що.

— Та як се? — зчудувалася знов Іваниха Дубиха, що ніколи не зачувала подібної думки з уст Маври.

— Та ось так, — була відповідь. Тут вона одна лиш циганка на все село, на всю гору Чабаницю, а здається, і поза Чабаницею, на всю околицю. Іванисі Дубисі не треба більше її до Тетянки, бо Тетяна за два, за три роки буде доросла і стане дівочити — отже, їй, Маврі, іншої роботи треба, як годиться справедливій циганці.

— Та якої ж роботи? — спитала знов Іваниха Дубиха. Чи не береться вона сама до роботи, яка їй найбільше по вподобі? Хто коли був годен присилувати її до того, чого не хотіла або не хотіла робити. Лягала проти сонця і вигрівалася, щоб лиш не робити того, що не любила, або дитині казками голову набивала. А зимою лізла на піч, впевняючи всіх, що хора, — то і хто ж коли силував її до чого?

— Се правда, — дала вона відповідь неначе якось болісно. Тут не силувано її нічим. Тому-то й вертала вона сюди завше назад, мов до своєї рідні, дарма що тут не цигани. Але відтепер хоче вона вже проживати на самоті. Геть сама. Он там, на Чабаниці. Там стоїть порожній бурдей-колиба, над самим яром-пропастю, що в нім проживали іноді за життя самого господаря літом або зимою його чабани. Тепер та полонина, що до неї належав колись бурдей, спродана, а бурдей, ніким не замешканий, все ще належить до Іванихи Дубихи. Ту колибу просить вона від господині для себе і хоче туди назавше переселитися. А коли вже господиня вдоволить її волю і не прогнівається, то вона скаже їй по правді, що хоче там займатись ворожінням. Там на Чабаниці різне-прерізне чудотворне зілля — лихе і добре — як кому що треба, яким вона вже не одного не раз і тут, за плечима господині, на ноги поставила і добре вчинила. Там буде вона його збирати, сушити, і кому чого треба, давати, спродавати, і так буде жити. Вона знає дуже багато ліків і вміє ворожити так, як мало хто з циганів — бо й цигани не всі розуміються на зіллі і ворожбі або примівках. Але її вчили ще змалечку. Тато й мама. І тим вона і межи панами гроші заробляла... та зносила Раду... бодай би його по всім світі рознесло...

Заживши отак на Чабаниці, над яром, в колибі, вона все буде навідуватися до господині-мамки і Тетянки. Не забуде їх! Їй де вже забути! І при тих словах заплакала. Її тягне тепер до самоти, як давніше до мандрівки. Вона все, що знає з ліків і ворожби, буде там на самоті між людьми подавати. Туди будуть люди до неї заходити, а сюди соромляться. Нехай знають колись люди, хто була Мавра. Мавра — донька славного музики Андронаті, а жінка самого Лукача Раду. Тут, в долах, в Іванихи Дубихи, де до млина навідуються різні люди, вона не має спокою. Та і глузували вони собі з неї, глузували! Але там, знаючи її на Чабаниці в лісі, в затишку над яром, мужик стає перед ворожкою інакше. Там вона пані. Вона кермує силою своєї примівки, там вона його і на ноги поставить, як захоче. І, говорячи оце, розреготалася Мавра до своїх слів дивним якимсь сміхом, болючим, глузуючим і повним потайної погорди — неначе перед нею стояв уже селянин...

Іваниха Дубиха мовчала. Роздумувала над чимсь і застановлялася.

Роздумуючи над словами циганки, то і справді слушність була по стороні Маври. Ніяк було тримати навіки в своїй хаті "пройдисвіта" — як називали її люди, тим більше, що вона займалася ворожбитством, примівками і таким іншим богопротивним ділом... проти якого панотець не раз у церкві виступав. До того ж увійде дедалі і Тетянка в дівочі літа, зачнуть поважні люди навідуватися до її хати... а тут живе в неї циганка-ворожка.

А знов противно [10]. Не дозволить вона Маврі колиби на Чабаниці, вона готова з дитиною забратися кудись у світ. Куди очі понесуть, може, якраз назад між свої люди. А тоді...

Та гадка найбільше затривожила поважну Іваниху Дубиху і причинилася до того, що вона пристала на просьбу циганки, дозволила їй зажити в колибі-бурдеї на Чабаниці... і займатися там, чим захоче...

Трудно було означити, хто любив більше малу Тетянку, чи вона, мати, чи циганка-сирота, позбавлена власної дитини, родичів і чоловіка, ба всього, до чого була привикла — і прив'язалася всім серцем, всею гарячою душею своєю до дитини своєї доброї опікунки і кормительки.

На нікого в світі не була би Іваниха Дубиха оставила свою Тетянку, лиш на одну-одніську Мавру. Хто бачив безграничну невгасаючу любов циганки до тієї дитини, яку, вибавивши змалку, уважала майже за свою, той і міг припускати, як оце Іваниха Дубиха, що вона могла би, з жалю за дитиною, забрати її з собою і піти кудись в світ за очі. Тому й вагалася Іваниха в душі опиратися цілком просьбі Маври, яка доволі часто виконувала свої постановлення під тим чи іншим позором. А Тетянка гине, пропадає за своєю чорною нянею. Змалечку вона заколисувала її своїми смутними, монотонними, якимись незнаними нашим околицям співами до сну. Годувала більшеньку вже прерізними казками, яких також в селі ніхто не знав, не чув. І дійшло того, що дитина слухала

насліпо всіх приказів чорної приятельки своєї, — що б не наказала вона їй, не зажадала від неї, куди б не послала, не покликала її. Вона у всім піддавалася їй, слухала всього, що походило від неї — часто навіть проти волі самої Іванихи Дубихи.

Тепер, правда, Тетянці вже дванадцятий рік, але циганка все має чи не більший вплив на неї від самої матері. Тому нехай Мавра іде з богом в ліс над яр, як бажає, заживає там, як хоче, а мало-помалу відвикне й дитина від неї, звернеться, пригорнеться всією душею до одної своєї матері, як і повинно бути, чого вона в душі вже давно вижидає.

Тому, може, стане Тетяна й послушніша без Маври, а то, розпещена нею до краю, не все піддається бажанням і приказам поважної матері. Тетяна хоче щось мати, а коли Іваниха не на все дозволяє, вона летить, розжалівшися, до Маври і ридає, захлипуючися гіркими сльозами. Тоді Мавра утирає замість всього білесеньке заплакане личко, і як вже не зараз, то бодай пізніше вдоволить тайком дитину. Так у всім і всюди. Поки що Тетяна великих бажань не мала, але й ті не все було добре сповняти...

Мавра і сповідниця і дорадниця дитини, і коли б не Іваниха зі своїм поважним тверезим розумом. Мавра перевернула би дитину зовсім на свій бік.

Але Іваниха, хоч як пропадала за своєю одніською дитиною, хоч як обтяжена працею свого господарства, для Тетяни і Маври мала все свої очі, свій час і гляділа проникливим зором на відносини між нянею й дитиною. Чи на добре може вийти таке колись дівчині, як звикне у всім знати лиш одну свою волю?

Певно, що ні.

Отак роздумувала Іваниха Дубиха — а врешті і обізвалася:

— Не моя сила, Мавро, тебе при собі держати, як в тебе думки ось куди линуть. Іди з богом на Чабаницю в колибу та і заживай там по душі. Сходи в долину до мене по харч, поможи дещо в господарстві, а там і вертай. Але знай, — додала строго і поважно, — дитину до тебе на гору саму не пущу. Вона в мене одна. Вона в мене все. Схочеш побачити, зійди — поглянь. А саму не пущу.

— Боїтеся, що я вкраду її вам? — спитала гірко Мавра, і її очі засіяли самим смутком образи. — Не бійтеся, і в мене вона все і всім на сім світі. Я її вам не вкраду.

— Ти її любиш, Мавро, але й я її люблю. Дитина між нами заєдно хитається. Ти її надто розпестила. Що я забороняю, то ти дозволяєш. То не добре; і знаєш, задля того був не раз між нами гнів, були сльози. Вона хоча ще дитина, а вже іншої волі не знає, як своєї. Сьому треба кінець поставити. Під моїми очима воно ще сяк-так уходило, але, застрягши раз в тебе на горі, скільки мені з неї остане? Стільки хіба, що буде називатися моєю донькою.

Мавра не відповіла зараз, лиш обтерла мовчки долонею очі і сплюнула.

— Ви-бо хочете, щоб у неї був уже такий розум, як у вас, — обізвалася, — побожний та строгий, що борони господи! А їй ще що? Метелик, пташка, та й стільки. Най грається, най радується. Най сміється, співає, нехай добро зазнає... поки може, і в мами в сонці най купається...

— Я знаю, що вона ще дитина, — відмовляла Іваниха Дубиха з попередньою повагою. — Але час вже тим перестати бути. Досі була вона твоя, Мавро, — додала. — Ти годувала її казками, співами, забавками та всякою всячиною набивала голову, буцім вона чисто боярська дитина. А тепер нехай ,до праці береться. Вона ліпше тямить твої пісні і казки, як молитви, що її вчу щовечора і щоранку.

В Мавриних чорних пишних очах заблистіло гордо, і вона усміхнулася. — Я ж бо й оповідала їй найкращі казки, які лиш знала, учила найкращих пісень. А що вона в мене те саме, що й боярська дитина — то правда. А може, неправда, господине? — спитала. — А от, — каже, і все якось згорда, мов про своє говорить, — чиї полонини найкращі на Чабаниці, як не Іванихи Дубихи? Чий товар такий гладкий, угодований, як не Іванихи Дубихи? А сама прекрасна, чорнобрива Тетянка, пристроєна пишно, чи не в Іванихи Дубихи?

— Цить, цить, Мавро! — перебила Іваниха Дубиха, морщачи строго брови, що не любила підхлібства [11] ні в честь своєї особи, ні свого маєтку, бо була скромна, побожна і корилася, як, може, ніхто навіть з убогих в селі, господу богу, не забуваючи про нього та храм його святий.

— Цить, цить, — каже, — і знай: сходи з колиби, як кажу, коли зможеш, і щоднини, похарчуй, пороби, що треба, попести Тетянку, а там і вертай. А в неділю, свято, як зможу, буду як не густо, то бодай хоч зрідка з малою в тебе.

— А як Тетяна виросте, буде вже на відданні, тоді вже хай приходить, коли сама захоче, — не втерпіла Мавра все-таки докинути.

— Як бог дасть, що так буде, то нехай іде. А тепер не лишу. Знай, Мавро, — додала з чуттям, майже молячи, — не полонини на Чабаниці, млин над водою маєток мій, а вона одна, вона моє щастя. Мушу стерегти...

— В дорозі до мене не стріне її нічого злого, — обізвалася Мавра знов і вже сміливіше, — перелетить білу стежку від млина до гори, до мене, мов сама та пташка, а в долину пурхне і буде знов у вас.

Іваниха Дубиха усміхнулася.

— Якось-то буде, Мавро, — сказала ласкаво, — якось-то буде.

Мавра задоволилася — і на тім скінчилося...

Чабаниця — висока гора, почасти покрита старинними лісами, була одною з тих, на якій простягалися між лісом найпишніші полонини декількох багачів, а між тим і багачки Іванихи Дубихи.

На ній, особливо з-тієї сторони, по котрій тяглася біла стежка, де зеленіли полонини багачки, саме недалеко її шпиля, висадила Чабаниця з себе біляву скалу, яку прозвали люди впрост "Білим каменем". З-під того "Білого каменя" було видно всі сусідні верхи і ліси, а між ними й одне село, назване Третівка, що лежало чи не на угорській вже границі, і було справді, як сусідили села около себе, з ряду третє.

Зі східної сторони Чабаниці, з якої півгодини ходу від обійстя і млина Іванихи Дубихи, вибігала в ліс біла стежечка, що, як сказано ще повище, обвивала гору Чабаницю і кінчалася за її плечима, злучаючися з одною широкою дорогою, що провадила в інші села, а також в Третівку...

Ідучи тією стежкою від млина Дубихи вгору лісом, з одної сторони попри її полонини, а з другої попри глибоку пропасть, де журчав веселий потік, що ніколи не висихав, натрапляв мандрівник трохи оподалік від берега пропасті, за кількома старими смереками колибу-бурдей Іванихи Дубихи.

Біла стежка, що бігла попри колибу, обперізуючи пестливо Чабаницю саме над яром, не конче спинялася около колиби. А колибі і байдуже було про стежку, що могла іноді і непрошеного для неї гостя-мандрівника впровадити до неї. Вона стояла, оперта з одної сторони до якогось каменя, чи не її великості, що, здавалося, відломився зі шпилю Чабаниці від самого головного "Білого каменя" і, скочуючись, опинився остаточно поза білою стежкою над берегом пропасті, становлячи якусь опору для малої колиби. Зі східної сторони зазирала колиба з-під смерек в саму пропасть з гучливим потоком... а там далі почерез неї — і на сусідню заліснену гору. Та її майже не видно зразу з-під широких

крислатих віт старинних смерек лісу. Тим-то і припала вона циганці Маврі так до душі... і збудила в ній думку... зажити в ній на самоті і віддатися цілком ворожбицтву та ліченню людей різним зіллям з гори Чабаниці.

В перших літах свого існування хоронила колиба чабанів багача Івана Дуба, що не лиш літом пробували тут, доглядаючи по пасовиськах і полонині товар і коні, але іноді й зимою, коли сього вимагала господарська потреба. По смерті Івана Дуба стояла колиба кілька літ порожня і аж тепер діждалася нового мешканця в особі циганки Маври, якій здавалося, що ніхто і ніщо не замутить тут її спокою і вона зможе нестісненно віддаватися ворожінню, примівкам і всьому іншому, що входило в обсяг циганки-ворожки.

* * *

Одної прекрасної літньої днини спровадилася Мавра на Чабаницю.

Мала дванадцятилітня Тетянка відпровадила її в товаристві Іванихи Дубихи, ніби помагаючи переносити циганську обстанову і речі, яких, впрочім, було так мало, що по двох разах стануло вже все в хатині над яром на місці.

Коли Тетянка вертала від Маври білою стежкою, плачучи, теліпалися в її малих ушках золоті обручки-ковтки, півмісяці, які Мавра випорола десь з якогось старого лахміття і вложила дитині на пам'ятку від себе.

— Носи їх, доньцю, і не скидай ніколи... — говорила-примовляла Мавра поважно, вкладаючи їх дитині в уха. — Золото хоронить від зла і притягає друге золото. Малою дістала я їх від своєї матері, що здобула собі їх десь далеко, далеко в світі славним ворожінням своїм. Носи їх, а будеш в них красна і пишна, як сама туркиня.

— Як сама туркиня, — повторило так само поважно дівчатко, піддаючись спокійно операції чорної приятельки та прислухуючись з увагою кождому її слову.

Відтак, обіцяючи собі обопільно забігати як змога "частенько" до себе, розсталися.

— Приходи до мене, Мавро, бо я без тебе умру! — наказувала Тетянка ще раз при відході.

— Прийду, доньцю... прийду! — прирікала свято Мавра, утираючи мовчки сльози з очей, що сунулися їй по худім лицю з жалю за дитиною.

— Щоднини, — наказувало знов дівчатко.

— То, може, вже й ні, — чулося у відповідь, — бодай спочатку ні. Бо люди, побачивши мене так часто у вас, глузували б, що "дверми (сказали б) відійшла циганка, а вікном назад вернула..." Але не журися, доньцю. Мавра Тетянку любить і вона її не забуде — прийде.

І справді, вона держить слова. Відвідує, як приобіцяла. Хоча і не щоденно, але й не зрідка. Лиш зимою гірко. Мати доню не пускає, та раз-два на тиждень приходить Мавра до неї. А наповнивши собі бесаги [12] тим, чим обдарить Іваниха Дубиха, і напестивши та налюбувавшися доволі Тетянкою, вона вертає вдоволена назад до своєї хати.

А Тетянка, що вже потрохи відвикла від Маври, звертається назад, усміхаючися вогкими очима до матері, і тулиться до неї...

Хутко звикла Мавра до своєї романтичної оселі і не жалує свого переселення.

За сільськими людьми вона не тужить, бо допекли їй в долах доволі, чи не на всі часи. А жінки й молодиці, що потрібували поради і ліків чи

примівок від знахарки-ворожки, знаходили і відвідували її й тут. І жодне, що тут появиться, не приходить з порожніми руками.

Одна принесе муки, друга молока, хліба, третя одробину світла, дехто грошенят на тютюн, а кожде чимось обдарить, жодне впорожні не прийде. І добре їй живеться, Мавра не знає великих злиднів, їй багато не треба.

А Тетяна що рік, то більша і краща, прибігає також погідними ранками до давньої своєї приятельки — і не скучно Маврі.

Літом збирає вона гриби, малини, ягоди, носить в місто на продаж, і все капне щось і за те. В п'ятницю і суботу спускається в сусідні села або й міста межи багачі по милостиню і ніколи не вертає з порожніми торбами.

Вечором розкладає свої здобутки на лаву і стіл, що ще по пастухах остали, і радується ними. Ранками збігає за деякою товариною Іванихи Дубихи дозирати — і живеться їй не согірше. Сказано: їй багато не треба. А зимою знов дні короткі, ночі довгі — і хутко переживаються. Весною і літом, аж до пізньої осені ходить ще і по зілля, яким між людьми тайком торгує, ворожить... І от як тручає ворожка Мавра свої дні на горі Чабаниці, в лісі навперед себе...

* * *

Інакше живеться Іванисі Дубисі та Тетяні в долині коло млина. Іваниха подається під вагою господарських клопотів, а Тетяна виростає, розвивається в прекрасну справдішню лісову русалку.

Їй вже двадцятий рік.

Висока, гнучка та білолиця. Особливо одним впадає вона кождому в очі, хоч би кому. Се своїм блідавим лицем і чорними густими бровами,

що лукувато здіймаються, зціпившися над носом, над чорними задумчивими очима.

Виглядає, мов якась пишна боярська дитина, що дивується мовчки всьому на сім світі.

Переходить хто попри неї з людей, задивиться на молоде прегарне лице з високо підсуненими чорними бровами, що надають лицю виразу глибокого зчудування, — задержиться мимоволі на хвильку і любується нею.

А вона нічого.

Відповість з зачудованим поглядом мовчки згори (бо ж ростом в матір вдалася) — відтак, засоромившись бог знає чого, усміхається. І яка ж чудова вона тоді, коли усміхається. Скільки м'якості душі і серця, скільки тепла зраджує мимоволі усміх тих молодих невинних уст. Попри те й душа її чиста, біла, мов голуб, і нічогісінько злого не знає. Яке зло знала би молода Тетянка, коли, окрім лісу, млина, своєї хати з святими іконами і старої няні Маври, нічого іншого не знає. Та, здається, ніхто не знався так добре на красі молодої Тетяни, як сама її поважна мати. Глядить іноді на неї і мовчки в душі молиться до неї. І не лиш до тої її тілесної краси, але й до душевної доброти тої одинокої своєї дитини. Ніхто-бо її справді не знає, не розуміє так добре, як сама мати. Яка працьовита, чесна, яка милосердна вдалася вона їй. Господи, змилосердися лиш над нею та дай добру долю!

Їй іноді лячно за долю тої дитини, над якою дрижить, і на яку молоді люди чигають, мов справдішні хижуни. Вона бачить, як вони за нею спозирають, бігають, окружаючи її зразу здалека, мов ті рабівники [13]. А є між ними й гарні, є й багачі, та Іваниха жде все ще на щось ліпше, гідніше. Сама вже не знає, на кого ще жде, і через те заховує її інстинктивно для якогось ніби ангела-царевича, що має ще десь-звідкись прибути і забрати її від матері під свою щиру опіку.

Звідки мав би він прибути?

Не знає.

Її серце ще не віщує.

З долу, з її села — ні. Бо тут в долині вона знає вже всіх. Вже й кілька разів старостів виправляла. Не до вподоби були їм. Ні матері, ні доньці. Але, може, он там з-за тої гори, куди ховається ріка, потужнівши... то, може, і сплавами він колись над'їде.

Може...

Тому треба стерегти та доглядати Тетянку, щоб не подалася за нерівною собі парою.

Доглядає і пестить Іваниха Дубиха дівчину, дрижить і молиться о добру долю для неї.

Вона прийде.

Тетянка добра, милосердна і робуча — чому б і не наділив її за те господь доброю долею?

Для добрих злої нема.

Живе Тетяна спбкійно в матері, мов цвітка в зільнику. Не бачить і не чує багато. Особливо ж не бачить ніколи лиха. Не бачить навіть краси своєї, що всіх мов те сонце, сліпить; хіба як над чистою водою похилиться — побачить себе. А там...

Сказано — не бачить і не чує нікого.

В село до дівчат-ровесниць мати лиш рідко коли пускає. Вони — віддалік від її обійстя і млина, і їй лячно про неї. Одну її лиш має, як одну душу, одне серце в грудях, тому всього боїться. Хто богом суджений, сам навернеться до млина. Він пишним гуком своїм не одного приводить. Він як окремий який світ, — а Тетянка його бояриня. Хто б не зацікавився нею, не поглянув на неї?

Лиш одного не спиняє тепер мати Тетяні. В однім не стісняє її ніколи. А то — заходити до ворожки Маври над яр, коли б не захотіла, і гуляти лісом.

Ідучи вгору лісом, співає Тетянка повною груддю, ніби віддає, що в душі дзвенить. Воно ясне, сильне, природне і чисте. Сказано — краса з першої, божеської руки.

Іде вона по білій вузькій стежчині все вгору, тут і там схиляючись за тужливо похиленим дзвінком-цвіткою — між хвилюючим шумом смерек, і все попри свої та сусідні полонини. І їй тут добре.

А стара Мавра! гай, гай, хто так уміє сторожити над дівчиною, як сама вона! А її вже всі бояться — хоча б лиш для страшних очей, що одним їх полиском — знає покарати. То ніхто і словом не торкнувся би Тетяни.

Сама ж Іваниха Дубиха, строга і богомільна, щонеділі і свята ходить з донькою своєю удвійці до храму божого, а зимою їздять...

* * *

Молодий Гриць, годованець багача Михайла Дончука в Третівці, недалеко угорської границі, дізнався доволі рано про те, що він не рідна його дитина, а чужа, підкинена, яку знайдено колись в лахмітті на призьбі. Хоча його господарі, чи, як він їх звав, батько-мати його, і добре держать, і гарно зодягають, то господиня, розлютившись іноді, заклене

йому на добре. І в таких власне хвилях зачуває, що він "пройдисвітське насіння", що в "циганському", закуренім лахмітті опинилося на "гризоту" та журу добрим людям під їх спокійною стріхою.

При таких нагодах переймав Гриця такий жаль і туск [14] до всього тутейшого гірського світу, що був би йшов, куди очі несли, щоб лиш не чути і не бачити тут нічого. Та не лиш тоді прокидається в нім якась чудна туга в серці до далечини... і іншого світу. Ні. То нещасне почуття не дає йому і в мирних хвилях спокою. Не дає оставатися довго на однім місці, через що, головно, і набрався він від господарів якнайбільше лайки, а часом і бійки. Заставляють його іноді доглядати вівці; він доглядає день, два або й чотири добре і щиро. А далі ні з сього ні з того покине все стадо і поволічеться в цілком противне місце, де немає ні доволі паші, ні води. Або знов пристане до чабанів з товаром, або до парубків з кіньми... і тут повторюється те саме, доки і не приволічеться, ніби наситившись тою відміною місць, додому.

Одного разу, вже як сімнадцятилітній хлопець, він вибрав собі щонайкращого коня господаря і давай об'їжджати чогось сусідні села. Що нашукалися, нажурилися господарі за хлопцем — він пропав без сліду, мов у воду впав. Аж сьомого дня знайшов його господар спокійного під стогом коло коней без капелюха на голові, коли витесував довгу парубоцьку сопілку.

— А ти, опришку, куди уганяв цілий тиждень на коні? — накинувся на нього господар, вхопивши його за густу чорну чуприну та потермосавши нею по щирості.

— Я об'їздив сусідні села, — відповів Гриць з найбільшим супокоєм, освобождаючи так само свою гарну голову з деспотичних рук господаря-батька, — розпитував за скрипкою.

— За скрипкою? — крикнув господар і аж витріщив очі з чуда. — То я тебе до скрипок викохав і держу? Та найдорожчого коня до проїздок

тримаю? Чекай, непотрібе безголовий, чекай! — гукав на все горло. — Ади, чого вже не придумав в своїй голові — скрипки! Тьфу!!

— Коневі не сталося нічого, — відказав Гриць спокійно. Я коня доглядав і пильнував. А дивіть, він он аж виблискується до сонця, такий ситий і годований. А мені треба скрипки, до того і захопила мене охота подивитися в сусіднє село. Скучно, татку, на однім місці сидіти, тому я поїхав. А роботу не таку вже страшну я залишив, самі знаєте, тому й поїхав. Коли робота пекуча, я не киваюсь, а коли нема, я тоді їду. От що!

Господареві, ніби з зачудування, аж мову відібрало. Рука знов піднялася, щоб опинитися, як передше, на голові хлопця, але не годен був. Гриць поглянув на нього такими вже чудно сумними, а заразом щирими очима, що він лише сплюнув і, заклявши щось під вусом, відійшов.

Гриць усміхнувся, відгорнувши пишне волосся з чола, що шовком зсунулося при торганні, і взявся далі до своєї роботи. Батько знов своє, — думав він, — а він своє. Він хотів собі конче роздобути скрипку, повчитися на ній грати, щоб, доглядаючи іноді худобу чи вівці верхами, не було так тужно і сумно на самоті, щоб не гнало з місця на місце; і от таки не успів. Та зате він витеше собі тепер сопілку, і як заграє на ній, всі дівчата на танцях стануть округ нього і будуть слухати та раз плакати, раз самі гуляти. Гей! га! — усміхнувся Гриць на саму таку принадну думку. Гей! га! Що йому господар...

Але господиня-мати, розвідавшись, куди і пощо гуляв він на найкращім коні сім день, прибралася до нього інакше, хоч вже як його любила і при доброму настрої ласкава була, однак, розлютившись, що раз загадала — не дарувала.

— Пройдисвіте! — накинулася на нього, коли увійшов у хату, і не надумуючись довго, вдарила його широкою долонею по щоці.

— Пройдисвіте! — гукала по своїй скорій вдачі. — Гадаєш, час божий на те, щоб його пусто-дурно на коні прогайновувати? Попам'ятаєш ти ту поїздку, — кричала, розмахуючись вдруге укарати хлопця. — Попам’ятаєш! — Та не вспіла се по раз другий вчинити. З хлопцем зробилася така зміна, що вона здержалася.

Мов гадюкою вколений сам боярин якийсь, опинився Гриць близько коло неї і, стиснувши, ніби кліщами, її руку, процідив:

— Я не пройдисвіт, — говорив зі зворушення і обиди погаслим голосом, — я не пройдисвіт. Я ваш син. А коли випираєтеся того, що лиш вихованець, то не безчестіть. Хліб ваш дурно не їм; як знаю, відробляю. А що не роблю стільки, скільки вам захочується, то дайте мені спокій. Я собі піду від вас і не верну. На моє місце прийміть собі наймита, і буде вам ліпше. Мені не все хочеться робити, тому й не роблю. І робити не буду. Розумієте? А пам'ятайте, я не наймит ваш!! Що у вас з'їв, то вже і відробив. — І, луснувши з неописаною погордою і гнівом дверми, вийшов. В його рухах і голосі було стільки приказуючого і гордого, що господиня вмовкла і побіліла. — Тьфу! — сплюнула І хрестилася. — А се що таке? Кого я маю в хаті? Приймака, боярина чи поповича? Ади який гонор мамі віддав, дверми під носом, мов жидові, луснув, і він не "пройдисвіт", його не "безчестіть". Михайле, ви чули? — кликнула в другу хату до господаря, звідки й без того висунулася висока, тепер в низьких дверях похилена постать самого господаря.

— Та чую, — відказав він. — Та що ж?

— Що? — кричала жінка, — ви ще питаєте, що? Адіть, за ваш хліб-сіль який гонор віддав.

— Та не дразни-бо його вже стільки тим "пройдисвітом" та "пройдисвітом". Ти бачиш, він вже такий вдався на місці довго не висидить. То і що з ним вдієш? Убити його за те не уб'ю.

— Я його привчу! — відкрикувала господиня.

— Ба ні, не привчиш. Я вже без тебе пробував. По-злому — і стільки на добре не виходить. Знай, тепер він знов кілька день на очі не покажеться. Чорт знає, що в нім за вдача, але вже такий.

— Від родичів "пройдисвітів" — кажу вам, — вчепилася господиня знов цього.

— Ми його батька-матері не знали... — боронився чоловік, що, по правді, Гриця дуже любив і перед жінкою заєдно боронив, хоча сам тайком за пройдисвітство набирав, — лише знайшли маленького під нашою хатою. Він, може бути, і панська дитина — ми сього не знаємо. Його яким-небудь словом не зачіпай, він зараз кипить, і вже його борзо не примириш. В мене Гриць не пройдисвіт.

— А я кажу, що він таки пройдисвітська дитина. Найшли в закуренім лахмітті, дарма що з вузликом золотих червоних.

— Та вже в закуренім чи ні, а тепер він наш. А як вже наш, то не збиткуй. Бачиш, він терпцю не має. Ще колись, розлютившись, покине нас.

Господиня вмовкла і здвигнула плечима. Се їй ніколи на думку не приходило і тому потрохи на хвилю занепокоїло.

— Ет, і наговорили! — закинула вже чомусь примиряючим голосом, неначе не хтіла більше про "пройдисвітство" говорити. — Тепер "покине" — коли ми його вигодували і він головою майже стелю здіймає?

— Якраз тепер. Тепер він де-небудь годен на роботу стати, а передом був малий.

— Ет, що там! — перебила йому сухо жінка. — Радше знайте, Михайле, що оногди [15] казав мені, що дав собі знов новий писаний кожушок шити. Він вже відтепер зачинає дівчатам голови завертати.

— Або я йому це забороню? — відповів господар. — Гарний, молодий, то й завертає.

— Він вже чи не на кождім танці мусить бути.

— Та нехай собі. Хто молодий, той гуляє.

— Як завтра скаже вам, що хоче женитися. Його дівчата роєм обступають... А тоді що вдієте?

— Не позволю і землі не дам. Йому ще час женитися... нехай ще коло нас ґаздує, щоб знав я... кому землю передам колись...

— Оввa... він вас дуже послухає! — закинула жінка. — Я вже чи не раз перехопляла його з Настунею Кривинюківною. До других залицяється, а до неї таки горнеться.

Господар усміхнувся.

— Я вже давно то знаю. Сам її батько мені говорив се.

— Та він би рад його дістати до себе. Але, по-моєму, Гриць ще не одній голову закрутить, заким не одружиться... — відповіла жінка.

— І на свою натрапить... — докінчив господар.

— І на свою натрапить... — повторила вона і вмовкла.

— Старий Кривинюк добрий ґазда, і Настка працьовиті дівчина, в батька вдалася. Нехай би колись побралися, як йому суджена, — обізвався знов господар.

— Та добра дівчина... — відповіла якось знехотя жінка. — В неї відтепер якийсь розум, як у старої. Добра, — і урвала.

— Та тим-то для нього і добра, — відповів чоловік. — Він за кіньми голову забуде... а вона буде на все позір мати. Тим-то й добра...

Гриць, бачачи іноді по суперечках з родичами, що правда по стороні їх, але заразом і його, особливо тому, що його вдача силувала його "от таке" заводити, що викликувало гнів з обох сторін, забирався з хати і не вертав до неї скорше, доки не заспокоївся він сам, а з ним і господарі.

І таке повторялося чи не згуста, а все через його чудну вдачу, що ніякого примусу не зносила, чим-будь ображалася і понад усе любила свободу. Якби не сусідська донька Кривинюкова Настка, з котрою добре держався, всі жалі ділив, якби не батькові коні, які любив понад усе, та вівці, над якими ще як хлопчина своїм голосом, як над дітьми, панував — він був би вже давно батька-матір покинув і поволікся в світ. Його держать тут, як на ланцюгу, а деякі люди розказують, особливо ж один старий білоголовий циган, що все що кілька років переходить через їх село з Угорщини і до них вступає по милостиню та спочиває, оповідає, що там десь далеко від їх гір, лісів, є ще й інший світ і люди. Між них він би ішов, учився би та став великим паном і так жив би, вивчившись передусім на скрипці грати. Отаке роздумував часто-густо Гриць, особливо, як був молодим хлопцем; волікся неспокійно з вівцями з місця на місце і побирав за те від батька-матері лайку. Але тепер він вже парубок під вусом і, як батько сміючись казав, "до розуму носом зближався", як здавалося, успокоївся. Коли мати, роз'ятрившись чим-небудь, "пройдисвітом" або, ще ліпше, "циганом" прозве... він сміється.

— Чи в мене, мамо, чорні очі і я чорний, що в вас я на цигана похожий? В мене очі голубі, як небо, кажуть дівчата, особливо Кривинюкова Настка, ними я їм милий, а ви — не бачивши ні мого батька, ні матері, вигадуєте циганів на мене. Гріх, мамо!

І мати вмовкає, усміхнеться... і стає знов добра; вона дала б і душу за свого Грицька, якого їй чи не всі завидують, такий вже гарний і розумний вдався. Вже-таки ніхто не годен на Гриця довго гніватися. Він всіх за пазухою має, як його впевняє білолиця Настка.

Чим?

Може, саме тією подвійною вдачею своєю, а радше двома душами, що в нім, ніби від часу до часу пробудившись, поборюють себе. Одна непостійна, тужлива, пуста, палка, друга вразлива, горда і вдатна. До доброго тягне Гриця, до красного, до любові... а передусім до свободи, широкої, безмежної, як крилаті ліси по верхах, як бистрі ріки там, в долах. Як та широка пуста, що йому, по оповіданню старого Андронаті (так звав себе білоголовий циган), іноді аж у сні ввижається. "Хижуном" родився, баламутом, каже Настка, що його любить, як рідного брата або чи не більше ще, саме яким вже вдався. З нею він і найліпше товаришує чи в тузі чи по веселому настрої. Вона його ніби до ладу приводить.

— Чому ти такий смутний, Грицю? — питає іноді, побачивши його поважного, невдоволеного з виду.

— Тяжко на душі, — відповідає він.

— То заграй на сопілці або трембіті. Собі і мені заграй, Грицуню! — просить щиро... і тулиться до нього білолиця Настка. — Ніхто в селі не грає так, як ти, любо та до серця. — І тими словами впроваджує його ніби в інший світ. І щоб вже догодити їй і сяк-так собі, він починає грати.

Тільки щастя його, — каже, — що сопілка, трембіта і Настка.

І те правда. Ніхто на всі сусідні гори не грає так до серця, як він. Особливо на трембіті, він мов святою молитвою по верхах... жене.

А літніми вечорами, то вже і голосом ніхто так не виспівує, як Дончуків Грицько, вештаючись коло хати і худоби, виводячи одну просту пісню понад другу. А всі або дуже смутні, або всі веселі, інших він не любить.

В селі всі дівчата липнуть до нього, хоча він до жодної. Хіба що до синьоокої Настки, але й то, як каже товаришам, "не все", лиш тоді, як вона його назад до "розуму" приведе, до праці нажене, не дасть "волочитися" — він її голубить, впевняючи, що колись її посватає. А зі всіх інших дівчат, — хоча й гуторить з ними, — все кепкує.

— Ви, дівчата, — говорить Настуні, — всі дурні.

— До часу, Грицуню... до часу... — відказує спокійно Настка. — До часу, може, і дурні ми, але як саме натрапиш на таку, що заверне тобі голову або, може, й любистку дасть, — то дивися, щоб не стратив ти весь великий розум твій!

— А он я вже тебе люблю, Настунько, — борониться Гриць і сміється веселими очима, — та ще розуму не втратив.

— Хто знає, чи вже і не втратив... — відказує вона і дивиться так само, як він, щиро і просто в очі. — А он, — каже, — ти любиш мене і приходиш, а часом як покинеш, то і з тиждень волієш з конем перебувати, як зі мною: чи се указує на розум?

— Та я чи не все такий був? — борониться Гриць.

— А може, ти і межи інші дівчата ходиш, чи я знаю, Грицуню? — питає вона. — Я не знаю. — І говорить се без докору, без злоби, а так собі спокійно, мов дитина.

— А чому б я не приставав з кіньми, не сходився з другими дівчатами? — — питає він, та більше вже, щоб подразнити її. — Сідай і ти, — каже, — на якого-небудь коня твого батька і їдь зо мною і доволі дивися, як Гриць з кіньми розмовляє, а з другими дівчатами гуляє. Будеш бачити.

— Я не цікава, — відказує вона гордо, а все-таки в глибині душі вражена його байдужністю, хоч і не показує того, а відтак, поглянувши в його щирі очі, що якийсь час з потайним усміхом дивилися на неї, усміхається й собі і каже:

— З дівчат не глузуй, не кепкуй, Грицуню, бо в деякій і нечистий сидить. А дивись, — додає поважно, — замолоду деякі гарні притягають до себе... особливо ті, що чорнобриві, а на старість, казала раз покійна бабка, коровам молоко відбирають та опівночі на мітлі комином вилітають.

— А мені що до того? — відказує він. — Я ані не корова, ані їх не боюся. А вас всіх, білих і чорнявих, загалом я люблю, хоч ви всі на одно копито і добрі, і красні, і дурні — а Настуньку Кривинюківну найліпше люблю. А якщо я часом, Настуне, тебе призабуду, ти ні на мене, ні на нікого не ворогуй.

— Або ж я ворогувала коли, Грицуню? — питає вона і дивиться знов щиро з невимовною терпеливістю в його очі. — Я ж сама казала, що ти хижуном, баламутом родився... і при нічім... довго не встоїш. Я не ворогую.

— Я сього не кажу, серце. Ти одна для мене в світі добра і щира, одна до ладу приводиш. До хати, роботи принукуєш, до родичів навертаєш — а то без тебе був би я вже давно... — і, замахнувши лукувато рукою та указавши далеку далечину, свиснув і усміхнувся.

Білолиця Настка чисто упивається словами красного хлопця. І для неї значать вони і любов, і щастя, значать увесь світ, а заразом відчуває вона, що держить його справді неабияк чимось при собі, панує над ним. Чим саме? Не знає.

Не здає собі ніякої справи. Вона знає лиш те одне, що мусить і дальше держати його, що його любить всею душею і не годна гніватися, ворогувати на нього. Погнівається, поворогує, — думала іноді, — він розлютиться і, мов той птах, відлетить, присяде на іншім дереві — і пропав для неї...

І так Настка не гнівається ніколи на Гриця... Вона його любить і тією своєю любов'ю прив'яже його до себе на все. Вони ж колись поберуться. Де є в світі сила, — питає себе щирим почуттям, — якій міг би Гриць більше піддатися, як їй одній? З дівчат він її любить найліпше, признає сам, що вона приводить його до розуму, принукує до роботи, навертає до родичів. А далі?.. Те, що він... іноді на тиждень... два... конем за село виїжджає... Те їй не страшне. Мати каже, що се йому, може, й почи-нено... З часом само перейде, і щоб тим йому не докоряти. Тому вона спокійна І любить його спокійно. Що іншого вона не знає. Своє щире, просте серце знає і красного Гриця, що дві душі має. І в тім ціла її правда. Велика, глибока, поважна правда, яка їй вистарчає, з якою їй добре...

* * *

Глибока зима.

Лісом неспокійно. Зелені віти, обтяжені снігом, вгиналися нижче до землі, як і іншою порою, і вітер, що над ними буяє і з трудністю між них тиснеться, доводить їх до живішого руху. Вони опираються йому, та годі цілком опертися. Він садить між них з чимраз більшою силою, і остаточно підіймається за недовгий час лісом ніби шум-стогін. Розколихалася завірюха.

Вітер змагається чимраз сильніше, збиває сніжини з дерев, колише хоч би і найвищими коронами до розгону, гуде лиховісне, а в воздусі розходиться широкий крилатий шум всього соснового лісу...

Страшно тепер в лісі і глухо. І хоч се не північна година, а з вовком можна все-таки в таких ночах стрінутися.

Над хатиною Маври, обтуленою з усіх сторін старанно смереччиною, посхиляли сосни, ніби змилосердившись над нею, глибоко свої віти, обтяжені снігом, неначеб хоронили її від вітру, що тиснувся повними грудьми між них, розбиваючи їх звичайний поважний спокій.

В тій же хатині Маври тихо. Лиш в печі горить, тріщить веселий огонь і освітлює нутро хатини, а найбільше те, що найближче самої печі, а то: саму Мавру. Вона присунула широку лавку з почорнілого дерева до печі й, умостившися тут, розкладає свої карти. Чорний кіт на самім краю печі простягся і дрімає, ніби стереже огонь в печі і рухи своєї чорної пані. На самім же верху над піччю, налущившись і заховавши головку під крило, спить самітний усвоєний чорний ворон Маврин. Всі інші предмети в тій закуреній хатині тонуть в теміні, що здається в міру, як огонь горить або опадає, слабне або зростає.

Мавра нині собі карти кидає.

Худа, марна, з розбурханим сивим волоссям, виглядає мов яке марево.

Від часу до часу простягає свої худі руки, гріє їх коло полуміні, що палахкотить в закуреній, аж чорній печі, і перешіптується сама з собою, її великі чорні очі, в яких ніби назавше задержався смуток, тепер, немов слухаючи, шукають від часу до часу дрібного, викривленого одніського в світі віконця і ждуть.

Надворі заєдно гуде вітер. Сьогоднішня ніч заповідається чимось недобрим, хоча їй самітній вже не першина такі ночі перебувати, а нині все-таки чогось лячно. Вітер гуде лісом, аж несе, виє, аж полумінь хвилюється в печі. А ліс шумить, стогне, мовби смерть тиснулася з своїм військом між деревину. Щось ломиться лісом, тріскає, щось стогне, щось сунеться. Аж тут... господи боже... що се таке? Затовк оце в тій хвилі хто до шибчини, чи се вітер жбурнув до неї купою снігу, щоб її самітну... одну на всім лісі, злякати? Вітер найбільший ворог циганів, він так любить. Він живий. Іноді він гірший, як сила божа... Вона се ще змалку знає. Полумінь грає, веселиться, освічує її цілу і лаву, викликує на противній стіні страховища, освітлює лаву з розложеними старими, затертими, майже закругленими картами, і Мавра ось що з них вичитує:

Злидні, смуток, самітність, як звичайно, але ось тут і якісь люди. Щось велике, несподіване жде її, щось нероз'яснене, що ще потрібує часу. Воно ще далеко, але прийде.

В тім всім і її дорога дівчина, її Тетяна вмішана. Вона, що ще одна держить її на світі при житті. Тота її "туркиня", як вона сама і люди прозвали Тетяну за золоті ковтки, півмісячики в ухах. А далі сама не знає, як роз'яснити собі карти. Чи то все доторкається її, чи дівчини? Не знає. Ось вона сим разом цілком не знає. Другому, може, і знала би роз'яснити, чи дні... чи долю... в тім її ніхто не перевищить. Але собі сьогодні не знає. Чи то все, що перед собою бачить, значить смуток чи радість? Бо смуток і радість падуть, ніби рука в руку. Отут стоять криваві сльози, змішані зі сльозою радості. Що се?

Знеохочено збирає карти, кладе їх оподалік від себе, запалює свою люльку... і жде.

Її ніби болить сьогоднішня ніч надворі, їй тяжко на душі, як зрадниці, як проступниці. Адже вона сьогодні і не бачила навіть людської душі, не те щоб обтуманила кого. Хто би й ішов такою дорогою лісом... як тепер? Хіба хто смерті хоче, шукає її. А навіть і вона ще не хоче її. Вона... що сама не знає... чого по тім світі плентається. Чого ж бо їй жити? Хто її

потрібує? Чого має вона ще дожити? Вона йде самою тінню життям, іде, доки з самою ніччю не стрінеться, не злучиться з нею навіки...

Думала, роздумувала отак сумовито, коли оце щось в її мале віконце жбурхнуло, аж дзвенькнуло, і вона майже з остраху зойкнула.

І знов тихо.

Знов нічого. Знов лиш крилатий широкий шум та стогін в лісі. Се смерть ішла. Мавра на самоті ніби відчуває, що се так смерть лісами тиснулася, дотикала її хату, косою зашарпувала, щоб себе пригадати. Смерть.

Певно, сієї ночі не один велет-деревина повалиться, не одна корона переломиться, не одна звірина загине. Страшна ніч.

Мавра оглядається. Чогось їй неначе нестає. І не знадвору, а в душі, в серці хибує... Чого? Адже вона до самоти звикла.

Не знає.

Її руки мимоволі укладаються на грудях наохрест, але уста не заворушуються до молитви. Вона не вміє молитися. Не молилася бог знає відколи. Та хоч і молилася, то її людям бог неприхильний. Не любить їх. Тому вони і в вічних злиднях по світі тиняються. За кару тисячолітню. І лиш ніччю оживають, до ночі їх тягне, бога занедбують, хіба звертаються вони до місяця з своїми просьбами. Місяць їм помагає, але такими ночами і він перед чимось ховається.

Полумінь запалахкотіла нараз сама з себе наново і кинула червоним світлом на лаву, де лежали карти. Мавра взяла їх наново в руки, прошепотівши вперед щось над ними, і розложила, як перше.

І знов дивиться... і дивиться... І знов не знає добре розібрати, що вони їй вказують нині. Щось велике-велике, і смутне, і радісне жде її. Ніби ніч, ніби день. Ніби весілля, ніби смерть. І замішаний хтось в тім, хтось зблизька і хтось здалека. Чоловік і дівчина. Ба ні. Дві дівчини. І раз добре, раз зле. З одної сторони ніби маєток і добро, а близько коло того старецька торба і жебрацький бич. Мавра сплюнула, хоче вже змішувати карти.

Ба ні. Одно ніби ясне.

До її хати падуть два чоловіки. Одному — ніби їй, ніби йому — смерть. Другому — ніби їй, ніби йому — радість. Між обома стоїть радість. Один молодий, другий старий. І оба прийдуть до неї. Самі прийдуть. От — молодий... паде просто до її хати, хоча ще не зараз. О, не зараз ще! Оба якби мали зійтися в її хаті... одначе... господи боже, чи не смерть приведе... один з собою?

Так — смерть. Страшна, чорна смерть. Ось як заповідається... самими чорними картами. Стережись, Мавро! Ти не раз в житті прогрішилася. Не раз туманила, ошукувала людей, що з довір'ям до тебе о поміч зверталися...

І знов в її голові поміщалося. Знов вона з того всього нічо не розбере. Вона відсунула з неохотою карти, мов прикрого пророка, віщуна, від себе і, обернувшись плечима до теплої печі та скулившись на широкій лаві майже вдвоє, — пробує уснути.

Уснути! Не такими ночами спиться! Не в таких місцях, як ось тут. Хатину колиби звалить, зсуне біла заметільниця туй-туй в глибоку страшну пропасть. От тисне, притискає, силує уступитися з дороги, гуде, виє. А сніг чимраз вище до віконця добирається. Припирається до стіни, підвіяний заметільницею. Одні смереки, що її хоронять своїми широкими густими вітами, та свята деревина, що здержує приступ смерті. Але хто обчислить міць заметільниці такими лютими ночами?

Смерть не сама волічеться. Вона з військом волічеться, як давно ще тато і мама говорили. Вона все з військом суне, літає. Сама летить попереду, а за нею військо. І всі з косами, з чорними хоругвами. Все всі разом. Все от такими ночами. От як виють, як себе заповідають.

І вже Мавра дрімає; гудіння заметільниці знадвору поволі, поволі її усипляє. Нараз Мавра прокидається, на рівні ноги, майже на рівні ноги стає, та й зателіпало нею раптовим ляком.

В її вікно щось товче, хтось добивається.

Смерть?

Мавра надумується. Безперечно, вона.

Мавра блискавкою кидається плазом до землі і човгає під двері, ніби заслоняючи собою комусь вступ до хати. Під дверми темно, ніхто її не побачить. Полум'я в печі вже ніби умліває, блідне, в хаті почорніло.

— Пустіть в хату! — чує вона виразно старий захриплий голос, що її майже з переляку від нього морозом прошибло, а розбурхане волосся дубом стануло. І утихло. А по хвилі знов: — Пустіть у хату!

Мавра не рухається. Перестала дихати, і все її єство напружене в сій хвилі лиш до слуху. І уха, і очі, і серце, і все, що живе в ній, тепер разом слухає.

І вона чує:

Гей, як колишеться вітер, збиткується над соснами, як розшумілися ліси, праліси! Ось вже її хата колихається, вже сунеться в яр, ось-ось розсиплеться, завалиться. Краплі поту виступають на її чолі. Смерть.

— Пустіть у хату! — добивається старечий голос вдруге до хати, гримає хтось розпучливо в двері, а відтак хтось мов жде, і тихо, ні словечка більше...

В хаті смертельна тишина.

— Пустіть у хату! — добивається пораз третій з розпукою страшний голос...

Мавра застигає, не рухається, ніби знає заздалегідь, що її жде, наколи створить. Не година тому.

Розбійник не пожалує. Знає множество таких випадків, які лучалися межи людьми, а як і самі цигани поступали собі давніше. Проситься в хату, чоловік створить в добрій вірі, щоб порятувати, а його за те ворог, як звірюку, бух... і вже по всьому...

Ні, Вона не сьогоднішня, вона не впустить нікого. Не хоче бути вбита. Вона лякається смерті, вона боїться.

"Мавро, Мавро, в тебе не один гріх на душі, зроби добро яке... буде тобі прощений, — обзивається в ній знов голос. — Впусти! Може, хто бідний, незнайомий, боїться гинути. Впусти!"

"Мавро, Мавро, схаменися", — молить щось далі в ній, теліпає нею, мов в лихорадці. Бореться в ній, пхає до дверей створити. То знов потрясає нею, жахом наповняє, відпорною силою, мовби справді почула під вікном голос смерті з-під самої землі, що добивається до неї.

Майже божеволіє з страху. Не знає, що робити.

Вона не підводиться з землі, лиш мацає двері і з напруженням всіх сил прислухається над чимсь.

Під вікном утихло, лиш шум сосен і якесь розпучливе шолопання ніг, що ніби теплого місця в снігу шукають, студені опираються.

Мавру наново смертельним потом обливає, і підведені догори руки безсильно опадають.

Ні, не може створити. Не година. Нема в неї сили, страх бере перевагу. Страх перед тим якимось, як їй здається, підземним голосом, що до неї впрошувався. Нехай діється божа воля. Вона сама на світі, ніхто її не оборонить, нехай хоч своєю смертю загине. Створити не година. Вона заховалася сюди від людей, мов дика звірюка, а лиха година і тут їй спокою не дає. Нехай її оставлять в спокою і люди, і вона. Вона не створить. Не може. Нехай той з тим голосом іде з богом, хто б се й не був, добрий чи лихий, здалека чи зблизька, нехай собі йде. Їй також говорено, коли іноді давніше в чужині, в пошуканці за своїми, мов та собака, під дверми о милостиню з голоду і студені майже скавуліла: "Нехай іде з богом".

І вона йшла. Чи з богом, чи ні, вона з жалю не знала, але що казали забиратися, вона собі йшла.

Тому...

Вона все мовчить, не обзивається, не рухається, вона бореться з якоюсь силою чи почуттям, що наказує двері створити. "Мавро, Мавро, отвори, Мавро, встань! — благає щось в ній майже розпучливо, опам'ятовуючи. — Мавро, отвори!!"

Волосся, як перше, стає в неї дубом, далі наступає підслухування з напруженням всіх сил. І знов вона... ніби туй-туй умліває, зараз же гине, піддається комусь; під вікном, як перше, зачувається шолопання ніг...

"Два чоловіки падуть в її хату, а з ними і смерть", — стріляє нараз блискавкою через її думки віщування карт.

"Ні, не створити", — наказує щось в душі. Їй смерті не треба. Перебуде сю ніч, буде ще жити, а той ворог, що ось загадав їй смерть під хатою, прийшов по її душу, нехай вертає назад. Такою ніччю добре не ходить. Вона се знає. Знає від своїх людей, що лиш ніччю грабили, здобували, лихо коїли. О, о, о! Хто б лихого не знав!

І укладається знов змією під дверми, знов плазом.

Нараз — що це?

До її слуху добивається з-під дверей страшний прокляття, що потрясає нею аж до глибини душі, тіло ледом обіймає, а потім ніби гинути наказує. Відтак ще одна хвилина і — .тихо. Шолопання ніг під дверми устало, слова завмерли, і нічого. Навіть, здається, і шум лісу уступив комусь, губився, утихав.

Мавра божеволіє.

Вона крикнула з остраху не своїм голосом і упала лицем до землі...

Коли се було, що вона сей голос чула? О, коли ще! І проклін сей страшний. Він добився тепер до неї хіба з-під землі! А кого постиг, того й убивав. О, о, о!.. Коли вона той голос чула? Коли ще?.. Мавро, пригадай...

Се гірше, як смерть.

В її душі перестрах і спомини здіймаються вихром, теліпають нею, що справді чи не гине. А тут рятунку нізвідки. Вона ж сама. Сама на всю гору, на весь ліс... сама... вже гине. Тепер знає, чий був се голос. Знає. Се був голос її батька. Голос Андронаті, яким проклинав за непослух і проступки. Голос його!

Та тут і розсміється Мавра страшним божевільним сміхом, яким не сміявся ніхто в тій самітній оселі-хатині.

Голос її батька? Звідки?

З тамтого світу?

Від часу, як знайшлася в неї її біла. дитина, як побачила себе між деревами на чужині, двадцять або, може, й більше років, бо вже й сама не знає. А що з батьком і матір'ю сталося, ніхто не знав. Не могла довідатися. Ходила світами, питала, шукала, вертала назад і знов ішла. Балакала і плакала перед деким, розпитуючись, але нічого не довідалася, як і про ту свою бідну дитину. Лиш смерть одна сліди так затирає. Смерть одна. А от се був батьковий голос. Духом до неї вставився. Думки товпляться роями в її острахом і споминами розбурханій душі, що майже не тямить себе добре.

А все ж таки то був голос її батька, Андронаті. Лиш він один проклинав тим страшним прокльоном, якого всі, як вогню, бояться. Він один. Віком був він і її мати між всіма найстарші. Та звідки взявся той прокльон до неї, щоб її побити в нічній годині? З-під землі? Як закляне було, земля дрижить.

І вона переконана, що він взявся до неї тепер вже з-під землі. Такої чорної гучливої півночі лиш з-під землі. Його душа прийшла, щоб заповісти їй смерть. Три рази впрошувалася до неї, три рази не обзивалася вона. А що не вийшла і не впустила, він закляв...

Батьковий голос. Голос посмертний. Страшний, захриплий, глухий, зловіщий. Вона ж винувата! Чому не створила?

Її уста викривляються.

Кому створити?

Се була північ, а опівночі ходять лиш розбійники або мерці.

...І мучиться Мавра на землі, стогне, викликає ім'я господнє. Молиться... А коли б її батько жив, — стріляє їй нараз думка до голови, — і от, так світом ідучи, натрапив несподівано на її оселю, а вона не впустила... О боже... не дай, щоб так було, і се вона батька свого не впустила. Однак... — мучить її думка далі... — се могло й так бути. Він ішов, як ідуть бідні люди... ішов, все одно, на життя чи на смерть. Хто так волочиться, як не цигани? Заблудив, мерз і добивався до світла, до теплої хатини. Впрошувався, молив... О, о, о!.. Мавро, ти не впустила, може, й батька свого, в тебе гріхів і без того доволі на душі. Ти провинилася! А так вона боролася з собою, так їй підносило щось руки... молило створити двері — а однак... страх перед смертю не допустив. Не година була, боялася.

Потім надслухувала ще, дрижачи на цілім тілі. Не верне? Але нічого не дослухалася більше. Тиша то й тиша. Лиш десь якесь глухе, протяжне та голод зраджуюче виття вовка неслося лісом між одностайним шумінням дерев. Більш нічого. Огонь в печі ледве світився, мов кліпав до темряви в хатині, і мертвецька тиша запанувала...

Мавра не покидала свого місця під порогом, все чогось боялася, так вже тут і остала. Зворушена переляком і думкою про батька, мучилася чи не до самого ранку.

Рано-ранесенько, як лиш в лісі розвиднілося, вона піднялася і заглянула перед хату. Перед дверима і під вікном видніли в навіянім під хатиною снігу великі, неповоротні, неспокійні сліди чоловіка і губилися потім в стороні, що вела в сусіднє село.

Мавра вернула до хати. Не могла позбутися почуття, що поповнила щось дуже лихе, не створивши дверей. Тепер, вднину, сказала собі, що голос, що так її перелякав і пригадував голос батька, не міг походити від умерлого, лиш від живого. Тепер вже знає. Великі, неспокійні, повні

розпуки людські сліди були тут, коло її хати. А коли не створила бідному, згубилися в лісі або і пішли, може, навіть чи не назустріч вовкам.

Вернувши до хати, вона розклала знов огонь. Що мала робити? Взялася передусім ворожити зерном-кукурудзою. Чи було оце вночі в неї добро чи лихо?

Не доворожилася.

Зерно не падало в пару. Скільки і змішається, не кине вона ним, а воно все не в парі укладається. Все не до рівного числа...

Мавра задумалася.

Вона відчуває виразно, що вчинила зле, не впустивши чоловіка в хату, що з того вийде горе...

* * *

Кождої погідної неділі ходить Тетяна, пишно пристроєна, до своєї старої приятельки Маври на Чабаницю в ліс понад яр.

Так і сеї неділі.

Зірвавши в зільнику пишні два червоні великі маки та заквітчавшися ними з обох сторін лиця, виглядала в золотих півмісячиках своїх, що достала колись від Маври і задля яких була в селі названа змалку "туркинею", — прегарно.

Так пішла.

Опинившися врешті коло Мавриної хати та переконавшися, що двері знадвору були старанно зачинені, вона вгадала, що Мавра вийшла або в сусіднє село, або шукала десь лісом, як часто-густо, чудотворного зілля. Вичікувати її повороту було годі, бо вона бавилась іноді й цілий день, вийшовши отак з хати.

Тетяна пішла білою стежкою далі, в думці, що, може, стріне де стару по дорозі. Ідучи попри пасовиська своєї матері, зазирала залюбки з правої сторони в глибокий яр, яким гнав веселий потік, оживляючи цілу глибоку мовчаливу долину і відділюючи ніби срібною стежкою Чабаницю від сусідньої стрімкої і залісненої тори.

Сказано:

Праворуч яр-пропасть з шумливим потоком, з лівої Чабаниця, а на ній оперізуюча її біла стежка. То ширшає місцями на два-три люда, то звужається знов у вузьку гадючку — як де місце над яром.

Тетяна, любить сюди ходити. По сій стороні Чабаниці і чудовий відгомін: кликнеш що, то відгомін відізветься, мов з людської груді. Часом, хоча дуже рідко, переходять сюди знайомі її й матері. Звичайно, цілком чужим не вільно. Тетяна знає тут кожду деревину, знає цвіти, знає, де виростають найкращі трави, де, на котрих місцях найбільше суниць і малин, як іти, щоб якнайскорше дістатися під "Білий камінь", звідки видно сусідні села, мов на долоні, і як до них найборше [16] дістатися. Вона тут все знає. І от зійшла саме з верху Чабаниці, де роззиралася на всі сторони — не дуже-то ще й квапиться, доки не присилував її нараз до того гострий тупіт кінського копита. Зчудована виступила Тетяна з-поміж смерек на білу стежку з питанням в душі, хто сюди їде конем... і станула. Проти неї їхав білою стежкою, кроком, на чорнім, як вуголь, густогривім коні Гриць із села Третівки. Побачивши дівчину, заквітчану в великі червоні цвіти, що вийшла з лісу так сямо зачудована його видом, як він нею, він станув, як і вона, — і обоє дивилися якусь хвилину мовчки на себе.

Потім він перший схаменувся. Здійнявши капелюх, поздоровив.

Вона відповіла і не рушилася з місця, дивлячись на нього своїми блискучими очима, і в тій хвилі з якогось несподіваного зачудування високо піднятими чорними бровами.

— Ідеш далі? — спитав Гриць і при тих словах зліз з коня, не знаючи майже чому.

— Ні, — відповіла спокійно, байдужно, а відтак додала: — Об'їдь мене.

— Об'їхати тебе? — спитав і окинув її поглядом повного зачудування, а заразом якогось німого ушанування.

— Так. Об'їдь мене. Я не піду більше ні далі, ні назад. Мушу тут ждати.

— Чому мусиш ти ждати?

— Бо так.

— Ждеш кого? — питає далі.

— Сьогодні вже ледве. Піду потому додому.

— Та хіба ти тут завжди живеш?

— Ій де! — відказала нетерпливо. — Сьогодні так трапилося. Мала одну жінку тут здибати і не здибала.

— Та замість жінки здибала мене, — додав, злегка усміхнувшися, не спускаючи ні на хвилину ока з її чорних лукуватих брів.

— Об'їдь мене! — обізвалася знов спокійно, з якоюсь потайною просьбою в голосі. — Об'їдь мене.

— Та нащо?

— Бо так.

— Не хочеш мені з дороги уступити? — спитав з покорою в голосі.

— Я не знаю. Але, може, й тому, та пусте воно, — додала відтак легковажно і уступилася йому сама з дороги.

— Ти хто? — питає він і завважив аж тепер її золоті півмісячики-ковтки, що за порушенням голови колисалися злегка в ухах та мов підхлібляли золотим полиском її красі.

Вона не обзивається зараз, але, підсунувши високо брови, гляділа, здавалося, згорда на нього.

— Стій! — просить і хапає її за руку.

— Чого? — каже вона нетерпливо.

— Скажи, як називаєшся?

— Я Туркиня, — відповідає і впиває свої очі в його чудові, голубі, як небо, що її чимось потрохи мішають.

— Туркиня? — повторює він з зачудуванням, бо ніколи про жодну Туркиню не чував.

— Туркиня, — повторює преспокійно і відвертається, бо не зносить його вигребущого цікавого погляду на собі.

— Пожди, красна Туркине, — каже він і обіймає наче на внутрішній приказ рукою її шию. Вона виховзується з-під його руки і знов підсуває брови вгору.

— Не знаєш мене, а зачіпаєш, — каже сухо і відсуває його спокійним, а заразом відпорним рухом від себе. — Гадаєш — я зараз для кождого? Але я не для кождого. Кажу тобі: я не для кождого.

Він споважнів.

— Я виджу, що ти красна, мов русалка, а дівчата красні я люблю.

— То не штука.

— І тебе я любив би.

— Спробуй. Гадаєш — як кажу, я для кождого? Я не для кождого.

— Але, може, задля мене — каже він з покорою і кланяється їй нараз низько аж до ніг, задержуючи при тім капелюх в обох руках.

— То люби!! — відповідає, як перше, спокійно і, окинувши його блискучим сполоханим поглядом, зробила кілька кроків вперед.

— А от ти йдеш далі, — зачепив він її знов.

— Чому б ні? Довго на однім місці не стоїть ніхто. Він супроводжає її мовчки, глядить на неї, що ростом майже йому під пару, а відтак питає:

— Твої родичі турки?

— Ні, — відповідає вона.

— А де ваша хата?

— Де я сиджу? — спитала. — А от, бачиш, я в лісі, та зрештою... — не доповіла, указавши крилатим рухом перед і позад себе.

— Десь тут у лісі? — питає він, не зрозумівши її руху.

— Ні, — відповідає і нараз сміється таким сердечним, пориваючим сміхом, якого, здавалося йому, ніколи досі не чув. Та тут прокинулася в нім його вразлива вдача і він уразився.

— Чого смієшся?

— Бо ти дурень!..

Він спалахнув і станув.

— Ти-и! — каже, погрожуючи рукою, з заіскреними очима. — Ти уважай, небого, що говориш, бо я не дурень, за якого мене маєш.

Вона підносить гордо голову, підсуває чорні брови, неначе мірить його від голови до ніг, і каже лиш те одно слово з незвичайним легковаженням, протяжно: — Ов-ва!!!

Тепер він скипів.

— Ти! — каже з притиском погрози, що таки пробилася в його голосі, ідучи чи й не тілом та концентруючись блискавицею в очах. — Ти скажи ще лиш одно таке слово, і зараз побачиш, хто той дурень!

— Ов-ва! — відповідає вона знов і опинюється цілком близько перед ним.

Він здіймає руку з палаючими очима, а вона блискавкою схиляється до його обличчя, її очі прижмурилися, мов до пестощів, а уста усміхаються.

— Ти дурень! — повторяє вона пестливим голосом. — Ти дурень, а я, знай, туркиня!

Він остовпів.

— Чортиця! — відповідає з сильним зворушенням, що раптовою хвилею найшло на нього. — Чортице! Будь ти і турком, а я як зловлю тебе в свої руки, жива не вийдеш. Ти знаєш, хто я такий? Я Гриць з угорської границі, син багатиря!

— Ов-ва! — відказує вона і мірить його і очима, і чорними бровами, і, здавалось, високою, стрункою повабною статтю своєю згори вдолину.

Гриць сплюнув. Зворушений, не зважає, як коло її уст грає сваволя.

— Ти така відважна, що не боїшся нікого?

— Кого мені боятися?

— Таких, як я, ні?

— І таких, як ти, ні.

— То ж дивися, що такі, як я, уміють, — він указав мовчки на свого гарного коня, — а он гляди! — каже.

Він обернувся, підняв коня, мов малу собаку, за передні ноги і держав його через добру хвилину дубом.

— Видиш, який я міцний? — спитав.

— Виджу. Але що мені до того?

— Мене з-за моєї сили всі на селі знають, всі бояться, хоча я не боюся.

— Я тебе не питаю, — відказує вона і з тими словами взялася незвичайно гордо і певно переходити коло нього і коня.

— Я багатирський син... — додає він гордо.

— А я туркиня...

— В мого батька полонини і стадо коней, сотки овець, худоби рогової найбільше, а скільки іншого добра! — майже співуче закінчив і свиснув.

— Або я тебе питаю? — відповідає знов.

— Ти якась... чортзна-хто! — гнівається він.

— В моєї матері багатство, — каже вона, — полонини найкращі ось тут, на Чабаниці, коні, вівці, худоба... млин, звоїв полотен вже не знаю скільки, — а я, ти багатирський сину з угорської границі, — я туркиня. Знаєш?

Гриць знов свиснув.

— По лісі ходить, вижидає когось, сама не знає кого, як дурна, — додав погірдливо і тут же урвав.

— І здибає — дурнів, — докінчила спокійно, підсуваючи знов угору брови та вдивляючись йому просто-простісінько в очі.

Він розсміється.

— Ади, яка перегодована турецьким розумом! — сказав.

— Така, якою вже зроду вдалася та якою бачиш. Я тобі казала: об'їдь мене. Чого-сь зачіпав? Я не для першого-ліпшого.

— А як я отут на місці наб'ю тебе? — спитав він і заглянув в її біле прегарне лице вигребущим поглядом.

— Мене ніхто в житті ще не бив, — відповідає нараз сумно. — Ти був би перший, але заразом і останній, що таке вчинив би. Чи хочеш спробувати? Бий!! Будеш мати опісля чим хвалитися, як ось перше конем.

Гриць ніби не чує її посліднього слова, підкручує вус і дивиться боком на неї. І вона дивиться на нього, але цілком спокійно, цілком без зворушення. Дивиться і задумується. Переходить якийсь час, однак жодне з них не промовляє, що береже щось в собі, зростає на хвилину між ними і затулює їм уста. Тетяну обгортає болючий якийсь смуток по лиш що пережитім, а він зворушений.

Нараз вона обзивається:

— Іди з богом своєю дорогою, я через тебе опізнюсь. Він спиняється, дивиться на неї своїми великими щирими, як небо голубими очима. Дивиться, і хотів би ще щось сказати, та боїться її. Така вона гарна, а якась така. Він мішається. Ніколи не стрічав такої. Відки нараз така взялася? Господи! Нарешті відважується.

— Ти не любиш нікого? — питає несміливо.

— Я не люблю нікого, — каже спокійно, дивлячись при тім, як перше, йому просто і щиро в очі, трохи зчудована його питанням. Відтак додає: — А ти любиш кого?

— І я не люблю нікого, — відповідає він і, неначе набравшися її щирості на хвилину, — відповідає їй таким же самим щирим простим поглядом.

— Як собі хочеш, — каже вона і знов додає поважно: — Іди з богом своєю дорогою, я через тебе лиш спізнюся.

Він посмутнів. Останні слова заболіли його глибоко.

— Чого тобі спішитися?

— А чого з тобою вистоювати?

Він затиснув зуби, але все стояв.

— Отже, як тебе звуть? — не може здержатися, щоб не спитати ще раз.

— Я вже казала. Не догадуєшся сам?

— Нічого не казала і нічого не догадуюся.

— Туркиня! — і з тим словом обертається від нього, хилиться і підносить поводи його чорного коня, що йому випали з рук, а кінь на них наступив. Підносить і закидає певним рухом на гриву.

— Уважай ліпше на свого коня, — каже, а більше не додаючи ні слова, відвернулася і, розтуливши густе галуззя смерек, — зникла з-перед його очей...

Він стояв, мов огнем попечений, і дивився за нею. Куди забралася? Де пішла? Мов саму починщину [17] дала і як вітер щезла...

* * *

Його кінь схилив голову до землі. На землі лежав великий цвіт червоного маку, і він його дотикався. Гриць люто, майже зависно, шарпнув коня за голову і, піднявши червоний цвіт з землі, оглянув його і, заткнувши за капелюх, поїхав назад.

Другої неділі заплітає Тетяна задумливо чорне шовкове волосся і, як тиждень назад; заквітчується знов червоними маками і йде до Маври.

Іде задумана, смутна і має Гриця перед душею. Взагалі Тетяна про ніщо інше не думає, як про нього. Не передумує, що говорили з собою, що він казав, лиш заєдно має його перед собою.

Ідучи, роззирається боязко по лісі, хоча знає, що сею стежкою вдруге його не подибле. Оця стежка належала до її матері, і люди нею лиш дуже рідко ходили, а й то лиш дуже добрі знайомі, яким се дозволили. Отже, Тетяна майже певна, що його не здибле.

Нині вона йде до Маври. Днина така тиха, спокійна! Смереки дрімучі випарюються ліниво в літнім сонці, ніби аж розлінивіли в нім.

Може, нині Мавра буде вдома. І нехай би так і було. Їй хочеться говорити з Маврою, хоча говорити про се, що її в лісі стрінуло, ні за що в світі не буде. А скоро до Маври вже також не піде. Мати, як здавалося, чомусь нерадо починала дивитися, що вона щонеділі вибиралася до. неї. Ніби спирати впрост її не спирає, але Тетяна розуміє свою матір без слів добре. Врешті спиняється Тетяна коло колиби і обзирається. Хатина зачинена.

Тетяна надумується хвилину, відтак кличе дзвінким голосом:

— Ти вдома?

— Гай-гай!.. — відповідає звідкись протяжно голос Маври, і Тетяна йде за ним.

Може, чотири кроки за хатиною, саме над берегом пропасті-яру, лежить стара циганка на землі проти сонця, пакає свою люльку і вилежується, опершися на лікті...

— Ти що, Мавро, — кличе Тетяна, — заховалася тут, вигріваєшся в сонці, мов ящірка, а хату зачинила, мов перед розбійниками? — так питає молода Тетяна, а по правді їй чомусь ніяково ставати нині перед очі старої циганки, що своїми чорними блискучими очима і душу у чоловіка висотала б.

Мавра, не змінивши позу ані на крихту, ніби не зважає на слова молодої дівчини, дивиться на неї блискучими, неначе диявольськими очима і питає замість всього:

— Ти для кого затикаєшся щонеділі в червоні цвіти, душко, невже ж для старої Маври? Га?.. А он яка красна, пишна, мов та бояриня. Га-й! га-й!

Тетяна паленіє під тим поглядом, одначе відповідає з чистою душею:

— Для себе, Мавро. Для кого ж би? Нині неділя. Але встань-но. Сядьмо там, де смерека кидає тінь, а то годі мені ще далі в сонці пражитися, доста упріла, ідучи вгору, а тепер ще й сидіти проти сонця не хочу. І чого ти аж понад сам край пропасті полізла? Не боїшся, що колись, як заснеш, скотишся в глибінь?

Циганка вишкірила білі зуби.

— Не боюся. Засипляти не засипляю, а скотитися також не скочуся. Хіба що хижун з-під синього неба кинеться на Мавру і зніме її в висоту. Але й того не лякаюся, бо хижун, переконавшися, що Мавра стара, випустить її аж надто скоро з пазурів, тому нема їй чого боятися, хоч би вже й самої оцеї пропасті. А коли хочеш знати, чому я ось аж сюди ховаюсь, зачинивши хоч би і з полудня за собою хату, мов перед розбійниками, то се і справді я перед розбійниками роблю: нині рано-ранесенько, я лише ще нічку досипляла, коли нараз проклятущі пастухи, змовившись, мов сама чортиня, кинулися на мою хату і заверещали: "Мавро, татари йдуть! Давай гроші, Мавро, татари йдуть!" — і, загримавши щосили в двері і вікна, розреготалися на весь ліс і знов пощезали. Тьфу! — закляла... — Чорти, безголовники, самий сон прірвали...

Тетяна розсміялася, уявивши собі з малих пастухів "татарів" і уганяючу за ними розпатлану Мавру.

Відтак сідають обидві мовчки в тінисте місце коло смереки. Коли Мавра розпитується многословно про здоров'я Іванихи Дубихи, про її господарські справи, відповідає Тетяна якось розсіяно, заслухуючися при тім майже несвідомо в шум потока в яру, бачить, мов з вежі, з свого місця, як він поблискується в глибині до сонця, як полоще прозоро чистою срібною водою біле каміння, а противна стіна сусідньої гори, стрімка й густо заліснена, відділена від них яром, саме тепер впивала в себе струї заходячого сонця, що видніли, ллючися скісним спадом згори в зелену гущавину рівних смерек, ніби пронизуючи їх...

— А он справді хижун, Мавро! — перебиває нараз многословні розпитування Маври дівчина і вказує на великого хижуна, що навіть не надто високо кружляв над ними, ніби шукав між коронами смерек найкращого місця для себе...

Мавра зиркнула під чисте синє небо.

— Він над тобою кружляє, доньцю, — каже вона пророчо. Дивись, нині неділя, та щоб від сьогодні за тиждень не впала ти якому хижуновi-хлопцеві в очі, не замоталася в нім на все, — каже і шкірить, як перше, білі зуби.

Тетяна спаленіла.

— Я на танці рідко коли ходжу, Мавро. Ти знаєш, мама не пускає ніде, коли не може сама зо мною йти. В нас, як в монастирі. В нашій хаті тихо, лиш святі ікони і ми.

— Прийде час, віддашся, — відказує Мавра, — то й чого тобі ходити? Нехай ходять тії, що нічого не мають та по танцях долі шукають. Але таким, як ти, люди самі в хату приходять. Твоя мама добре знає, що і як робити. Другої Іванихи Дубихи в селі нема. А горя зазнавати, біди-злиднів шукати — не таким, як ти, дитинко. Сеї осені вижидай старостів. Мені мати казала, що знов якісь там домовляються.

Тетяна не відповідала. Вона чула се кілька разів з уст Маври, але що їй байдуже про те, чи старости прийдуть, чи ні, тож не обзивається й сим разом на слова старої приятельки.

— А он скажи по правді, — запитує стара, — не уподобала собі ще жодного? Не любиш?

— Ні, Мавро, — відповідає сухо Тетяна і каже правду. Вона не любить справді жодного. Не любить і не жадна ні одного з тих, яких вже здавна знає.

— Тільки твого добра, донько, й спокою, доки жодного не любиш, — підхоплює Мавра, — а розлюбившись, вступаєш одною ногою ніби в добро, а другою в пекло.

— Не знаю, — каже стиха Тетяна і якось широко, цікаво дивиться, підсуває чорні брови, а дивлячися вперед себе, нічого не бачить. Противна сторона гори однако, як і перше, заліснена здолу догори смереками, пронизана скісним промінням сонця, саме так, як і перше, виглядає. А більш нічого.

— Не знаєш, серце, — впевняє Мавра, — правда, що не знаєш. Але зате я знаю. — Притім усміхається вона таким усміхом, що його ніколи не розбереш.

А Тетяна дивиться на неї чистими своїми зоріючими очима, цілим єством своїм, і неначе приправляється вже заздалегідь до слуху, що має дійти до неї від старої няні.

— Любов — то так, — каже нараз Мавра і сідає рівно, підібгавши ноги під себе та схиляючись до Тетяни, неначеб мала їй відкрити велику-превелику тайну.

— Так, — каже, — ти стрінешся з ним раз, і другий, і третій, а може, й більше, я не знаю. Се як що кому за який час суджено. Відтак колись ні з сього ні з того зачуєш його коло себе, він зближається до тебе, і ти чуєш, він вже й поцілував тебе. Так раз, і другий, і третій. Він, Тетяно, тебе любить. Ти, Тетяно, його любиш... і чому б йому не вірити, коли він тебе любить? — і тут розрегочується Мавра, що аж жах тілом іде.

Тетяна побіліла, не зрозумівши старої.

— Але буває й таке, що він тебе по тім всім покине, — говорить далі циганка, прижмурюючи очі, — бо він має вже другу або, може, мав і дві перед тобою — тож...

— О, о, о! — перервала нараз Тетяна болісним зойком і, затиснувши уста, віддихає важко. Вона дивиться на стару благаючими очима,

складає перед нею руки, мов до молитви, німіє і чомусь не рухається більше.

— Не жди. милосердя, доньцю! — відповідає їй, приказуючи твердо, Мавра. — Милосердя на світі нема ні в кого, а найменше у тих, що так поступають. Та й... на що воно тобі придасться? Хіба тоді придасться, як ти по тім всім ходиш по милостиню, тиняєшся від хати до хати, але зрештою — "милосердя". Господи боже! сохрани нас перед тим, щоб ми його потрібували. Так, доньцю.

Таке перебула Мавра.

Вона мала за чоловіка отамана циганів і розбійників Лукача Раду, злого, як вовк, хитрого, як лис, і гарного, як боярин. Так що з того? Одного разу гуляла в пусті недалеко одного малого мадярського містечка перед якимись такими, що поїхали зумисне в пусту оглядати циганські шатра і циганів, і заробила тим гроші.

— Ти гуляла, Мавро? — питає зчудовано дівчина, бо перший раз чує се з уст старої жінки.

— Гуляла, донько. Ще й як гуляла, а все округи огню, особливо як до нас заходили пани та розвідували про наше життя і звичаї. Тато грав на скрипці, другі на цимбалах, а я гуляла. Боже, як грав старий Андронаті! — і при тих словах Мавра ніби з подиву аж захитала головою. — Відтак просив одного разу один з панів, гарний і молодий боярин, щоб я й до містечка приходила ворожити і гуляти, і я кілька разів ходила туди, часом з татом, а часом і з чоловіком. Там стрітила я того гарного молодого боярина вдруге. Він сипнув Раду грішми за танець, а мені за ворожіння, а Раду, лакомий на золото, давай і далі мене на такі зарібки посилати. Як ішла я з ним, то гуляла, а як сама, то лиш ворожила. І хоча я не все хотіла, та з боязні перед ним мусила ходити. Там стрічалася я з тим пишним боярином вдруге, втретє, ба і вчетверте, доки не став він потайно цілувати мої очі, мене голубити і називати Мавру своєю чорною

звіздою — аж доки не збожеволіла вона з любові за ним... Доньцю! — додала нараз Мавра, остерігаючи побілілу чомусь, як сніг, дівчину, — я була молода, гарна і дурна, він багач, красний, як місяць, що носився на коні, як вітер, і — чому не мала я його любити, коли він, пан, не цурався пригортати до себе бідну циганку, називати її своєю звіздою, цілувати і голубити?.. Доньцю! хто бачив таку любов, правдиву, і щиру, і палку, таку, як бачила молода Мавра в його, той... господи боже, змилосердися над бідною жінкою, що все-таки согрішила на світі, — застогнала Мавра і, кинувшись лицем до землі, вмовкла.

— Відтак, — додала по якійсь хвилі зворушення, — відтак, коли я, плачучи та жаліючись перед ним, дрижала з остраху перед тим, що настане, та більше ще перед Радовою карою, що мусила мене досягнути — бо ж я прогрішилася, — він здвигнув плечима, кинувши мені в лице, що сама я винна, і, свиснувши нараз, мов на собаку, вийшов собі з хати... Хоч я бідна циганка, доньцю, — тягнула стара далі, — яку іноді й собаками лякають, а він був гордий пан, що цілував і голубив мене, та хоч я багато забула з того, що мене відтоді постигло, але того свисту, що дістався мені вкінці в нагороду за любов від його, я ніколи не забуду. Ніколи!.. Я його прокляла. Але що з того? — спитала гірко. — Він остався паном, а я... збавила свою долю... по сьогоднішній день. Доньцю моя красна... — говорила дальше, знов остерігаючи, — донько моя пишна, стережися любові! Я кажу тобі ще раз. Гадаєш — кара постигла його? — питає і просто нівечить дівчину своїми диявольськими очима. — Його кара не постигла, а лише мене одну. Мене Раду через дитину викинув з циганами від себе, дитину вбили, а може, і вкрали, родичі опустили [18] мене, і я, мов підстрілена звірина, опинилася в вашім лісі. Свята деревина, от тота, — додала з незвичайною побожністю, указуючи на смереку, — охоронила мене від смерті, спровадила твою матір і утримала і досі при житті. Якби не те, з Маври давно вже й сліду не було би. До такого доводить любов, дитинко, — звернулася циганка назад до перших своїх слів, — до такого. І ось то любов! Але що то й говорити! — додала майже з розпукою в голосі, — що то говорити. То всі знають. Я також знала, що треба лиха стерегти... бо мала вже й Раду за чоловіка, а проте... — вона урвала, поглянувши далеко вперед себе таким

несказанно смутним поглядом, що Тетяну обгорнуло жалем. — Люби, Тетянко, щиро, як любов і тобі суджена, — обізвалася відтак остерігаючи, ніби схаменувшися від своїх тяжких споминів, Мавра, — лиш не люби за плечима матері і не люби відразу двох. Окрім того, стережися одного, доньцю... одного.

— Чого? — спитала ледве чутно Тетяна і, як перше, побіліла.

— Стережися... бережися... — говорила, — щоб не дожила свисту...

В очах Тетяни заблистіло нараз чимось таким гордим і сильним, таким гарячим і недоступним, що Мавра заніміла. Заніміла тим більше, що Тетяна, не кажучи ні слова, встала нараз на рівні ноги і, випрямившися, мов смерека, сказала:

— Не свисне, Мавро, не бійся. З мене "не свисне" ніхто. — І підсуваючи високо чорні свої брови, повторила ще раз: — Не свисне.

— Нехай господь боронить від того, — притакнула Мавра, побачивши дивне зворушення у дівчини. — Нехай тебе боронить.

. — Нехай боронить, — повторила сим разом і Тетяна і затиснула уста.

Мавра усміхнулася і, піднявшися на коліна та обхоплюючи дівочий стан, стягнула її пестливо назад коло себе. — Нехай боронить.

Тетяна мовчала, мовби їй щось мову відібрало. Не могла більше на слово здобутися, їй кружило в голові. Спомини з останньої неділі віджили в її душі, вона неначе давила їх в сій хвилі в собі нечуваною силою гордості. Мовчала і не хотіла про них говорити. Краще з тою тайною в он ту пропасть зсунутися, ніж про неї перед кимось хоч би й словом зрадитися. Не хотіла — не могла.

— А такий був красний і пишний, — почала знов Мавра, навертаючи до своєї минувшини, — як сам місяць на небі. Пан був, от що! Ростом високий, волосся темне, очі голубі, як небо, пишні та щирі — господи, які вже щирі! — вус, як шовк, га-й, га-й!!

— Мавро! — крикнула нараз дівчина, мов з другого світа вернула. — Мавро! — і тут же змовкла...

Мавра повела цікаво очима за дівчиною, одначе Тетяна мовчала. Була лиш бліда, очі блистіли, як дві чорні зорі, широко створені, а червоні маки коло лиця дрижали злегка.

— А он твій половик, — обізвалася стара і указала на хижуна, що справді, припочивши на хвилинку на якійсь вершині, здіймався саме вгору і полетів.

— Він з тамтої сторони, — відказує якось розсіяно та задумливо Тетяна і встає поволі.

— З тамтої сторони.

— Я вже піду, Мавро, — каже дівчина. — Сонце зайшло. Поки додому зайду — потемніє.

— Іди — і приходь до Маври, — просить стара і здіймається і собі на ноги, щоб провести дівчину хоч кілька кроків. — А другим разом, — додає, — розкажи вже ти що, і будь твоє краще від мого.

Тетяна не відповіла. Мов та сполохана серна, метнулася з чудним тужливим смутком в душі через ліс, скорше і скорше в долину — аж опинилася дома.

* * *

Настала дальша неділя, і Тетяна йде знов лісом, як звичайно, поступивши на часок до Маври. Розлучившися з матір'ю, що й собі сим разом зайшла до старої в справунках, Тетяна пішла стежкою сама дальше. Однак, не подибавши на ній нікого, полізла на Чабаницю і опинилася аж недалеко "Білого каменя"-велета. Припочивши там добре, розглядалася звідти по селах в долині і от починає звільна з Чабаниці спускатися. Сходячи отак вниз, зоглянула нараз на сільській дорозі, якою ніс колись старий Андронаті білого внука і яка вела в село Третівку та тяглася і попри Чабаницю з білою стежкою — їздця, в якім пізнала на перший погляд Гриця з угорської границі. Та чи лиш її очі доглянули його? Гриць так само зобачив молодим острим оком своїм дівочу постать, як спускалася живо легким кроком горою вниз.

Він пустив коня і летів, мов орел.

О, вона добре пізнає його, але боїться з ним здибатися. Хотіла б, але боїться чогось. Квапиться злізти з гори, збігти додолу до матері, але відчуває, що запізно. Він вже пізнав її своїм бистрим оком. Погнав коня щосили і от вже на білій стежці. В долині, вище стежки, прив'язує коня до деревини, а сам спішить вгору до неї.

Що їй робити? Збігати ще борше вниз? — питає її серце. Сховатися де в лісі?.. Не вспіє. Зрештою ліс аж трохи нижче зачинається, а вона саме на леваді, де лиш недавно скошено сіно, і він вже бачить її. І він квапиться. До того гадав би, що вона його боїться. А вона не то, щоб по правді його боялася, лиш так прикро їй чомусь перед ним. Вона ж нікого не боїться. Так вона казала йому, а що раз казала — не буде перемінювати.

Станула геть аж вже понижче "Білого каменя" закинувши руки позад голови, і дивилася вдолину на нього, як спішить до неї.

Він спішиться, іде скорим кроком вгору, а вона стоїть, як на вуглях, люта на себе, що запізно його побачила і не мала вже спроможності сховатися перед ним.

— Чекай, я йду! — кличе він до неї, і вже туй-туй стане коло неї.

Вона не відзивається, хоча їй спішно: там, вдолині у Маври, вижидає її мати, а вона он в що тепер попала.

Остаточно опиняється він вже коло неї.

— — Туркине! — кликнув радісно і окидає її оживленим, блискучим оком, віддихуючи здоровими грудьми з поспішного ходу вгору.

— Туркиня, — відповідає вона йому і так само окидає його своїми очима. Але чогось біла-біліська стала.

— А он, заквітчалася знов, як колись, і яка вже красна! — каже він, бо сам не знає, що має казати. Відтак додає: — Не зривай весь мак, не стане на рік на насіння.

— Мені в цвітах красно, — відповідає з супокоєм і стоїть далі неповорушно перед ним.

Він німіє.

Вона так високо на Чабаниці, сама-саміська чи не на всю сторону, а спокійна, мов з каменя. Не боїться.

"Гей, Туркине, Туркине, в чім твоя сила?" — вирива́ється йому на уста, але він мовчить. Відтак обзивається:

— Тепер скажи, чия ти донька?

І його голос ніби заповідає, що тепер він пан над нею.

— Спитай ще раз... може, й скажу.

— Але попам'ятай, — погрожує, — з Грицем ти не жартуй.

— Я тебе не кликала, — відказує вона. — Іди назад. Я також іду.

В нім починає варитися. Він закляв крізь зуби.

— А ти хто такий? — питає вона, не спускаючи з його очей.

— Я багатирський син, — відповідає він. — Казав вже тобі, на всю гору.

— Ба-га-ч? — питає вона протяжно і підсуває високо брови.

Багач ніби чудується.

— Багач, — спішиться він об'яснити голосом, що несвідомо старається з'єднати собі її ласку.

— А я не наймичка твоя, — відказує вона згорда і, спустивши погляд додолу, починає певним кроком спускатися вділ.

— Я ж не кажу, що ти наймичка, — обзивається він і тепер, як перше, з якоюсь покорою в голосі.

— То чого кленеш?

— Бо ти глузуєш з мене.

— Ні, — каже вона, і ані на хвилину не задержується, сходить рівним кроком вниз.

— Поскидай свої маки і дай мені! — просить він, приказуючи, і стає визиваюче перед нею. Вона стала і дивиться на нього, чудується бровами.

— Ти не бачиш, що мені в них красно? — питає.

Він затискає зуби.

— Бачу, — бовтнув.

— Ти що з ними зробиш? Затичишся, як я?

— За капелюх заткну.

Вона усміхнулася мовчки.

Кінь коло стежки заржав.

— Твій кінь кличе тебе, — каже вона відтак спокійно. — Сходи скоріше. Я також спішуся.

— І кінь пожде, і ти пождеш! — обзивається він майже люто і приказуюче.

— Кінь пожде, а я ні, бо на мене мама жде, — відповідає вона.

— Ти пождеш, — каже він рішуче хвилюючим голосом, — щоб я надивився на ті твої брови, що тобі їх чорти над очима змалювали...

— Дивися! — каже вона, а сама стає слухняно перед ним, мов дитина, і чудується, як перше, саме тими бровами. І втім, побілівши, додає нараз: — Я тобі казала, що ти дурень! — і ладиться дальше сходити.

Він знов спиняє її в ході, кидаючи їй на сей раз свій капелюх під ноги.

— А дивися! — каже. — Ми лиш двоє на цілу Чабаницю. Чи тобі не страшно? — і в його голосі дзвенить щось недобре.

— З сеї сторони, — відповідає вона спокійно.

— З сеї, — повторяє він і палить її очима...

— Та відтіль, — каже вона. — А перше, як тебе не було, я була цілком сама. Чому ж би мені з тобою боятися? Говори, що маєш говорити, борше, — додала квапно, — бо в долині мама жде. Вона не жартує.

Він успокоюється від її слів, мов водою облитий, і дивиться з подивом на неї.

Тепер глядить і вона сміливіше на нього, в його великі голубі очі, що ніби бережуть в собі кусник неба і прив'язують до себе добротою.

— Чому ти отак заєдно зо мною говориш? — питає він з німою просьбою в голосі, а очі його аж розпачають [19].

— Бо так ти питаєш. Не задержуй довше, бо я спішуся!

Він затискає п'ястуки.

— А як мені не схочеться цілком тебе пустити?

— То я тобі в десятий раз скажу, що ти дурень, і ти мене пустиш!

До глибини вражений несвідомою певністю її істоти, вдасть якої він лиш відчуває і з якою не може упоратися, уступає їй нараз з дороги і сходить враз з нею з гори до стежки.

Ідуть обоє.

Мовчать. Сильна, кипуча мовчанка.

Вона бліда, як голуб, а він з сильно зворушеними грудьми, аж дрижить.

Зійшовши до білої стежки, він сідає без слова на коня, не кинувши на неї ні півпоглядом, — вертає назад; а вона так само мовчки, не поглянувши й собі на нього, щезає десь в лісі — і більш її не бачить.

Довгий, довгий час не чути нічого, крім повільного тупоту кінських копит, відтак утихає й він, і зачувається тужливо протяжний голос Гриця просьбою:

— Туркине, прий-деш??

А небавом по тім, мов ясним дзвінком пробігло, мов перлинами кинулось, долітає до нього:

— Не прий-ду!

І слабо дрижачи, мов бореться з тишиною лісу, обзивається відгомін, передає шум дерев, вдруге вже й послідніє: "Не прий-ду!"

* * *

По повороті додому Гриць мов трійла напився. Не їсть, не п'є, не спить; тверезий, та проте ніяка робота його не береться.

Він не годен.

Одно, що має перед очима, се чорні очі, чорні брови, два червоні цвіти маку, а більш нічого.

Тато, мама лають, а він нічого неначе й не чує. Вислухує мовчки, що заслужив, усувається їм з очей, відтак іде на гору під ліс, на широку леваду, де випасається товарина, коні. Кидається де-небудь в траву і лежить отак. Довго він тут чи коротко, про те не знає. Йому се й байдуже. Круг нього спокій, тишина, мушня вертиться в сонячнім світлі, калатають дзвінки товарят, воздухом іде одностайний шум смерек — і то все догоджає йому. Більше не треба йому нічого.

— Розлінивів наш Гриць до краю, — жалується господиня-мати чоловікові, а той і нагримить несподівано на нього. Тоді Гриць скипить, неначеб в нім прокинулася замертвіла досі ніби його власна кров, ворохобиться проти господаря і відгризається.

— А то що? Я в вас на дні станув? — кличе згорда і віддаляється упертим кроком, щоб не доходило між ним і батьком до гніву, причім прийшлось би знов наслухатися, що він, ласкою годована дитина, невдячний, і різне інше таке, що болить і приводить жаль за собою. Він сідає на свого як вуголь чорного коня, до якого прив'язаний більше, ніж до людей, і їде, куди очі несуть, на день-два в гори або через гору в мале угорське містечко. Йому однаково де, щоб лише скорше з очей.

— Бог знає, що се ми вигодували за кров нашим хлібом, працею, — роздумує журливо батько-господар. — До роботи ні, до господарки [20] ні, все б то лиш дармувало, чужими руками вугля вибирало, другим хіба розказувало [21]! Панська вдача... де, де, де! — посвистує господар, а врешті вмовкає.

А всі його люблять, та й чорт знає за що, над всею молодіжжю в селі верховодить, між дівчатами він перший. От — петльованець [22] його. Гей, Грицю, Грицю... будучий ти мій ґаздо, схаменися завчасу, щоб не нарікав колись.

Так ось і сим разом.

Гриць лежить під лісом, виграє на своїй довгій парубоцькій сопілці довгі, тужні мелодії — а робота жде. Йому Туркиня запала в душу. Така вона пишна, така горда... така... хто вона така? Сам не стрічав її по селах ніколи між другими. Ще йде і до Настки, до якої так звик. І хоча таїть перед нею, що його серцю діється, йому добре з її спокоєм, з її розвагою та з тим, що вона не допитується, не судить, а сама лиш любить. Вона пестить його, тулить до себе, він піддається тому мовчки, а відходячи хіба скаже:

— Спасибі тобі, Насте, за твоє добре серце; тільки й мого добра, що ти одна на світі — колись відвдячуся...

— Гай, гай... — погрожує вона злегка, жартівливо і, усміхаючись, додає: — Як другу посватаєш...

Але він мусить її ще де-небудь стрінути, годує він себе однією думкою, хоча добре тямить, що вона відкликувала лісом, що "не прийде". "Та — може... — думає, — може, таки раз ще "прийде". Тоді, останній раз, бог її знає, за чим приходила в ліс з своєю матір'ю. А тепер, може, приведе її знов якась причина. Хоч раз ще. Лиш раз".

Та не така вдача в Гриця, щоб довго ждав, журився. В дві неділі пізніше каже батькові, що їде на "хвилину" в сусіднє село, щоб оглянути коня якогось, що занедужав в його знайомого, а надвечір верне, "Їдь", — сказав батько — і він поїхав.

Іде він довший час вузькою каменистою сільською дорогою і бачить нараз білу стежку, що оперізує з західної сторони Чабаницю, прилучається саме тут, мов дрібний потік до ріки — до сільської дороги. Та його кінь мудрий. Ось він і не кермує ним, а вже завертає він сам на білу стежку з сільської дороги, вгору понад яр. Пнеться, садить пильним кроком, ніби гордується гарним їздцем своїм, а далі звільняє крок. Ось ще під'їдуть якийсь час, і стежка сховається в ліс.

Ідуть що їдуть, а нараз стали. Перед ними ще біліє біла стежка, але — "куди веде вона дальше? — питає Гриць себе, — відки вибігає? До кого належить? Ніколи не їздив нею дальше, не знає її добре. Чи не в третє село від їхнього, себто Третівки? А може, лиш на які полонини? А може, в тім селі за Чабаницею і вона живе? Гей, Туркине, обізвися, там живеш?"

Все одно. От, праворуч, високо на Чабаниці, саме ось над білою стежкою видніє той "Білий камінь"-велет, під яким бачив її останній раз. Може, вона знов сюди зайде. З лівої — яр-пропасть, звідти не надійде. За яром — стіна сусідньої гори, так само не прийде.

Далі він не їде. Нема, відай, і чого, була б вже тут була.

Стежка дедалі чи не вужча, і нема часу. Скорше вже буде її тут вижидати. З тою думкою прив'язує коня до деревини праворуч на Чабаниці, сам лягає коло його і лежить. Як вийде вона з лісу на білу стежку, щоб відтак, може, як тоді, полізти під "Білий камінь", він побачить її зараз здалека. Буде йти проти нього, якщо в яр не спуститься. А там чого? Значить, хоч сяк, хоч так, він її догляне.

Кінь поскубує траву, а він лежить, прилігши плазом до землі, саме почерез стежку, спустившись геть аж над край пропасті; лицем же звернувся за стежкою до лісу. От і мусить її вже здалека бачити, як буде сходити до нього стежиною, мов східцями з лісу, крок за кроком... Гей, Туркине!.. я тут!

Жде...

Лісом іде легкий шум.

Колишуться ледве замітно ширококрилі смереки. Щось шепочуть, перешіптуються — урочисто настроюються. Здавалося, святкують... А там вдолині, в пропасті, журчить потік, щось і собі приповідає...

Гриць роззирається, чигає, засягає гострим молодим оком своїм, мов яструб, у саму глибінь лісу. Довго-предовго, терпливо дивиться, надслухує, чи не почує шелесту кроків яких, і дослухався, врешті, чого ждав. З лісу просто стежечкою до нього, може, двісті кроків перед ним, спускається легко, без шелесту... сама-саміська вона!

"Тихо!!" — неначе наказує деревина вокруги і сама лиш тихо колишеться: вона йде.

І справді — вона йшла.

Вона не дивиться ні вправо, в пропасть, ні вліво, на Чабаницю з "Білим каменем", ні рівно вперед себе, де плазом почерез стежку простягнувся він, мов змій, — а дивиться на свої ноги і йде. Пристроєна пишно, в шовкову спідницю, стан, мов тростина, гнучкий та тонкий. А личко між маками червоними, великими маками, а з-під них золоті ковтки-півмісячики. Туркиня.

Скрикнув би — та боїться. Вона зараз щезне... В нім аж серце б'ється.

Лежить, не рухається...

Але врешті треба. Стає на рівні ноги, здіймає капелюх і, склонившись низько, майже дотикаючись капелюхом землі, іде так в покорі схилений просто проти неї.

— Туркине!

Вона побачила. Скорше, ніж гадав, пізнала по коні, серцем відгадала.

— Ти тут? — питає і вже дивується бровами. Все така, як завше, він се вже відчув.

— Добрий день тобі, Туркине, коли вже себе так звеш, — починає він і випростується проти неї. Може, хоч сьогодні буде вона інша.

— Я прийшла тебе бачити, — каже вона просто і дивиться йому в очі, але знов бліда чомусь аж до уст. Він упав, кланяється, мов перед царівною.

— Не кланяйся мені стільки, мені доста раз. Лиш моїй мамі кланяються більше, її звуть панею.

— А тебе?

— Я — Туркиня!

— Чому ж вже так?

— В мене от, — каже і показує на золоті півмісяці в ухах, — турецькі ковтки.

— Хто тебе так охрестив? — питає.

— Люди в селі. Ти не чув про мене? — питає.

— Ні.

— Не буваєш в нашім селі в Б...?

— Бував щось разів кілька, звичайно ходжу більше на угорську сторону. Був раз і на храму в вашім селі, але тебе тоді не бачив.

— Або ти ніби знаєш? — каже і чогось заздалегідь усміхається.

— Чому смієшся?

— А чому би ні?

Він уразився.

— Гляди, — каже і морщить брови, — щоб часом люди не посміялися з тебе.

— З мене ні, — каже вона певно і гордо.

— Ов-ва! — наслідує він її.

Вона не зважає.

— А про тебе я, здається, чула, — обзивається відтак, — та лиш не бачила і не знала, як тебе звуть.

— Гриць, — каже на те він.

— Ти вже це казав, — відповідає. — Але ваше село велике і багато людей так зветься.

— Гриць... Гриць, — притакує він і вдарився по грудях. — Той, що має всі дівчата за собою, що гуляє, як ногами пише, що на все село найкраще на трембіті грає... той Гриць. Сеї зими буду, може, і в вашім

селі, — додав потім. — Один мій товариш має там вуйка, і той переказував, аби він прийшов до нього, має для нього гарну і добру дівчину. Тоді гляди... — грозить він, а усміх ховається в нього під чорним вусом, украшує його лице.

Вона підсуває мовчки чорні свої брови і дивується його словам.

— Нічого. Будемо любитися.

Вона мовчить, а відтак обзивається:

— Чи ти також посвистуєш собі з тих дівчат, яких перестаєш любити?

— А що, — відповідає він. — Буду плакати? Хіба за тобою плакав би — бо ти он яка красна!

Вона подивилася на нього великими очима, а відтак, мов несвідомо, хапається за червоні маки і, витягаючи їх мовчки з-за ух, опускає на землю.

— А що роблять ті, з яких ти посвистуєш? — питає далі і впиває вигребущо в його лице свої чорні очі.

— Або я їх маю вчити? — відповідає. — І в них є свій розум, як і в мене свій. Мене ніхто не вчить. Неук я.

— Хіба ідуть світами, — каже задумливо, півголосом.

— Не журися ними, — потішає і, приступаючи до неї близько, заглядає їй мило в очі.

— З мене не будеш посвистувати, — відповідає нараз твердо, рішуче, та проте тоне, губиться своїм поглядом в його гарних очах.

— З тебе ні, — каже він впевняючим голосом. — Ти моя зозулька.

— Ти! — каже вона нараз понуро і простягає відпорно проти нього руки, так що її розпростерті пальці опираються об його груди. — Ти!!! — — повторює ще раз. — Ти знаєш що?

— Знаю, — відповідає і сміється очима. — Ти красна, мов бояриня, і тебе я люблю!

— Ов-ва! — обзивається вона.

— Ов-ва? — повторює він запитуюче, і крізь його голос зойкнув жаль. — Гей, Туркине, Туркине, — додає він, погрожуючи голосом і очима, — щастя твоє, що ти красна, а то...

Вона хапається за уха і завважує, що цвітів нема.

— А он, на землі, — каже він нараз чомусь з покорою, що старається з'єднати собі її ласку.

— Самі випали? — питає ніби себе, не спускаючи з нього очей.

— Ти, — каже він далі, — така красна, що тебе одну я люблю.

— О... о... о! — викликує вона болісно і згинається по червоні цвіти маку.

— Не віриш?

— Що маю вірити? — питає і підсуває зчудовано чорні свої брови.

— Що тебе одну люблю.

— Мене?

— Тебе.

— І ти красний, — каже вона просто, — але мені тяжко на душі.

— Чому? — питає він щиро і нараз обіймає її за шию. — А он мені не тяжко.

Вона виховзується.

— З тобою мені тяжко.

— Зо мною?

— Так. Я прийшла тобі сказати, що більше вже не прийду.

— Та зате я прийду, — відказує він.

— Куди?

— Всюди — де ти будеш.

— Ба не всюди прийдеш.

— Прийду, як раз кажу.

— І до нашої хати?

— І до вашої хати. Та де ваша хата?

— Коло млина над рікою. Знаєш?

— До Іванихи Дубихи? — питає він зчудовано. — Так?

— Так. Вона моя мати.

— То гонорна пані, — відповідає і майже свиснув. — Здалека кусає.

— Моя мама богомільна, робить людям добре, саму правду любить.

— Та що з того? — обзивається він.

— Ніщо. І тихо в нашій хаті, лиш вона та я і святі ікони; красно так і любо...

— Ще тебе в черниці дасть, — жартує він.

— Може, й дасть, якщо коли захочу.

— Як не посватаю.

Вона спаленіла.

— Чи підеш, за мене?

— Як захочу, піду.

— Ов-ва? — наслідує її знов.

— Ов-ва! — обзивається вона згорда, не споглянувши на нього. Нараз додає спокійно: — Іди собі!

— Піду, коли схочу, не розкажеш мені, хоч ти і Дубівна!

— А мені ліпше, як тебе не бачу, — обізвалася вона зі спущеними вділ очима. І з тими словами завертається, іде.

— Туркине! — кликнув він з жалем, благаючи, а за хвилю опиняється коло неї. — Зозулько!

— Хочеш свиснути? — питає вона і прошибає його великим, допитливим, мов остерігаючим поглядом.

— Туркине!

— Іди собі! — майже молить. — Мені тужно, мені тяжко. Мені сто раз ліпше, як тебе не бачу. Грицю! Іди, іди собі! Мені так тяжко... іди!

— Дурна ти! — обзивається він.

— Гадаєш, я не кажу правду? — відповідає і, ставши близько перед ним, дивиться великими щирими очима з блідого свого лиця, і ще й додає: — І не вижидай мене більше, бо я вже не прийду.

— Прийди, прийди, зозуле! — просить він покірно і схиляється низько перед нею. — Прийди і закукай тут лісом, а я буду тут ждати.

Нараз, поки він спостеріг, спам'ятався, вона відвернулася живо від нього і, не оглянувшись більше ані разу, розділила смерекові галуззя, пурхнула між них, мов та птаха, і зникла...неначе її й не було.

Він не смів чомусь піти за нею. Згадав її матір-паню, не хотів і її дразнити і остався, де стояв. Відтак вернув до коня, обняв, мов товариша, за шию, зітхнув, пождав коло нього хвилину, а потім, не надумуючись довго, протяжно свиснув...

Слухає...

Легкий-легесенький, ледве замітний шум колишеться воздухом, наказує мовчання...

Все мовчить, вижидає.

"Не прийду!" — долітає нараз звідкись згори до нього тремтячим любим голосом. А вслід за ним відбилося почерез яр на противній скалистій стіні, виразно умліваючи:

"Не прийду!"...

Збігла надолину додому, задихана, зворушена, кинулася перед святі ікони і молиться: "Господи, мені смутно! — жаліється, затискаючи, мов удержуючись від плачу. — Господи, мені смутно... Чому мені смутно?"

Вернувши скорою їздою додому, Гриць іде просто до білолицьої Настки. Йому хочеться до когось пригорнутися, до когось притулитися, комусь сказати, що він любить Туркиню. Що вона така, що вона сяка... Що його серце болить... Що казала се... відповідала те — і багато такого іншого кипить в його грудях. Тому й пішов.

Настка ждала.

Вона все ждала.

Коли б і не прийшов Гриць, вона все на нього ждала, однаково його любила. Без відміни, і все радувалася ним.

— Настуне, голубко! — каже він сумно, тужливо і обіймає її. — Настуне, я дуже втомлений...

Настка тулить і голубить. Настка догоджає, вона не питає. Що він хоче, вона мовчки сповняє, завше добра, завше люба.

Тепер сидять обоє обік себе і не говорять нічого... Само мовчання говорить за них.

Він глядить задумано вперед себе на ліс і гори і нічого не бачить. На нього дивляться чорні очі з-під лукуватих зчудованих брів, горять коло лиця червоні маки, дрижать в ухах золоті півмісячики, цвітуть любі уста.

"Туркине! — стогне, благає мовчки його стужене, зворушене серце. — Туркине! Чому мене не любиш?"

"Не прийду-у!" — відзивається в його слуху любий голос і замирає в смутній глибині спрагненої його душі. "Не прийду!"

— Поцілуй, Насте! — обзивається він нараз по якійсь хвилі твердим, якимсь приказуючим голосом і притягає повнолицю слухняну дівчину до себе й тулить. — Поцілуй!..

Поцілувала...

— ...Так... — каже вдоволено, встає живо, не оглянувшись за нею більше ні півпоглядом, і відходить...

* * *

Повідцвітали червоні маки, якими прибиралася ціле літо молода Тетяна. Настали понурі дні. Понурі, короткі і дощові. А в хаті Іванихи Дубихи, що стоїть межи горою і гучною рікою, панує майже заєдно півтемінь. То смереки, що здіймаються густими рядками перед хатою на горі, заслоняють вступ сонця і творять в ній понурість; в хаті перед іконою пресвятої діви горить, як звичайно у побожної Іванихи Дубихи, мале миготливе світельце.

Смутно і тужно тепер осінніми днями красній Тетяні. Мати за господарством та справунками в млині, лиш недовго пересиджує в

світличках. Тетяна, прибравши їх рушниками, сушеними цвітами та килимами, не знає іноді, що з часом починати, так багато, здається їй, має його зайвого. Хоча й помагає матері в господарстві... клопочеться враз з нею... втім, все ж таки бувають у неї такі хвилі... де здається їй... має його ще все забагато. Грубої челядинської роботи Іваниха Дубиха своїй одніській доньці не дає в руки, а туга за Грицем і потайна любов до нього підмулюють душевний спокій і рівновагу дівчини. Летіла би, як птаха, на гору до нього, він же кликав, молив лісом, щоб зайшла хоч раз ще. Однак вона не була. Щось, що було сильніше від неї, держало її вдолині, вдома, не допускало виходити проти нього.

Хотіла бачити — не йшла. Любила — не показувалася Зачинила душу і ніби ждала чогось. Неначе боялася любити так, як була годна...

"А що, буду плакати?" — гомоніло його голосом в її душі, коли пригадувала собі розмову з ним та те, що дівчата, полюбивши, повинні мати "свій розум".

Так. Тому ж і в неї був свій розум, — і вона не виходила в ліс до нього. Не вірила йому. А он бідній Маврі як пішло життя марно-марнотою, і всі покинули. Нікого, окрім неї та її матері, не мала вона на всім світі. Та вона так не хоче. Ліпше не любити, якщо мав би він її забути, висміяти, що так дуже його полюбила, в його очах душу загубила...

І чомусь їй лячно, і чомусь тужно. Скільки не молилася, віри до нього в неї нема. Полюбить, покине, осміє і свисне! — остерігає заєдно якийсь внутрішній голос її серце. Так учила, остерігала Мавра, а Маврі вона вірить.

О!.. о!.. о!.. — виривався на саму таку лиш думку стогін з її грудей, і віра, хоч би й була на час, щезла без надії — не вертає більше. Думка нестерпна. Вона мутить її душу, відбирає спокій. Насуває смуток, розпікає душу. Вона, Тетяна Дубівна, покинена, осміяна. Вона — що її

мати держить, мов цвітку за образами, шанує, пестить. Що все, чого б не захотіла, мала по волі. Вона ним покинена, а він посвистує на неї!.. Мов під невидимим тягарем якогось незрозумілого їй самій страху — угинається Тетяна, терпить і умліває душею.

Так часто, так густо. Тому зачинені її уста мовчать гордо, не признаються нікому про біль і рай в душі. Прийде він або старости від нього, вона заговорить, все розкаже. А коли не так, нехай все в ній згасне.

Іншими днями знов Тетяна, мов той лід весняний, тане. До себе усміхається, радіючи цілою душею. Він її любить! — красний та пишний, мов орел літає. А все її любить, душею в'ялить. Грицю, Грицю! — кличе її молода душа, простягає тужно свої чисті крила, тріпочеться надіями, усміхається щастям; коли прийде сам?

Сам!

На своїм дорогім, як вугіль чорнім коні. Прийде, поцілує, стане перед матір, скаже те, що треба, заповість їй щастя.

Та не спішить Тетяна лісом до нього, а біжить до Маври.

"Казати? Оповісти? — питає її непевний голос. — Розповісти Маврі? Зрадитися? Чи радше примовчати, аж настане час..."

Ні, ліпше мовчати. Не зрадитися ні словечком. Радше буде сама ждати, мовчки щастя виглядати, любити тайком, а промине час, він пришле сватів, і все буде добре. Мати її віддасть за нього. Вони полюбилися, і вона упросить матір віддати її за нього.

Та не спішить Тетяна до нього, а спішить до Маври.

Хоч і не розкаже їй про свою любов, то Мавра знає різне, розуміється на всім, бувала в світі, знає ворожити, споминає іноді і про любов... легше якось буде.

Ідучи одного разу лісом з такими ось думками, завертає Тетяна в сторону, де видніє Маврина оселя, і... врешті входить до неї.

— Мавро! — кличе живо. — А он я до тебе в гості, хоч і не неділя, та в нас в хаті тужно якось часами і сумно, а іноді аж... силує вийти... хоч би й до тебе! — Із тими словами тулиться дівчина до старої приятельки, неначе бажає, хоч і несвідомо, пестощів і любові.

— Мавро, бачиш, я тут... тож за те обійми, попести...

— От і пригадала! — відповідає Мавра, та проте пестить і голубить свою доню.

— Чому не приходила? — ставить питання. — Забула вже Мавру? Полюбила якого хлопця? Нехай їй усе розкаже, все, що б лиш не знала. Вона ж лиш її має. її одну на світі, її одну над усе. Більше... кого їй любити? Хто бідною жінкою журиться? Довкруги неї лиш ліс, ліс та гори. А он нині зранку хлопці знов зверещали. Прилетіли злобні, на хату знов спали: "Татари ідуть!" — зверещали. В двері нагримали і, заки вона з печі злізла, й пощезали. Кого їй любити? Кого там пестити, як не її, зозулю, зозулю біленьку!

...Тетяна сміялася.

— Страхали знов татарами?

— Так, злетіли звідкись і ну ж бити в двері. "Відчини, Мавро, бо татари йдуть". Стільки часу оставили, що хіба заклясти, поховати зілля, щоб не розтрусили.

— Багато сього літа зілля назбирала? — питає Тетяна і обзирається по закутках, де стара приятелька держала насушене чародійне зілля.

— Та доста.

— А он там на печі, що се за зілля? — спитала цікаво

Тетяна. — Я ще не бачила його в тебе, ще на сім не знаюся.

— Тото зілля? — питає стара сухо.

— Тото. Від чого воно, Мавро?

— Від усякого лиха, — відказує знов сухо стара, — воно з-під "Білого каменя".

— Та від якого ж лиха, Мавро? — допитується дівчина, придивляючись уважно листю зілля...

— От, від лиха,.. — чує знов те саме. — Даси напитися, то й переможеш його. Переможеш сном, і вже його не буде. Воно дає сон... — додала відтак вже приязніше. — Не можеш ночами спати, звариш, даси напитися, і хоч би як, а мусиш уснути. Мабуть, і мене тим зіллям напоїли вороги тоді, коли мою долю порішили і з-поміж себе викинули. Винесли в сні з шатра, і я нічого не чула. Деякі в нас розуміються добре на зіллі. Ще й до них, як треба, примовляють. Гей, гей, зіллячко! — додала і усміхнулася чудно. — Мавра також знається на нім. Лиш собі не вари, доньцю, — остерігала, — хіба тяжкому ворогові. Та ще й знай, коли його копати.

Говорячи отак та пояснюючи вплив сили зілля, вона неначе ще щось затаювала, та Тетяна про те й не допитувала далі.

— Коли його копати? — спитала лише.

— Коли? — повторяє Мавра. — Ось послухай, як і коли, лише не забудь. Другий раз не скажу. Для себе будь-коли, одиноко, з водою в роті. До схід сонця водою налий, сама без сусідів горшків звари, глечик не кивай, а все мовчки. Так для себе. А проти лиха — інакше.

Тетяна усміхнулася.

Мавра погрозила.

— Не смійся, дівче, — додала поважно, — а краще затям. Може, я загину, ти одна запам'ятай! Чому тобі не знати? Тобі нехай не придасться, а знати все добре. Ось і знай, проти лиха... в неділю рано укопай, в понеділок полощи, у вівторок вари, в середу рано напій, то і гей-гей який сон лихо захопить!.. — і аж заспівала, тріпнувши пальцями. — Гай, га-й! — і розреготалася. — Ой! — кликнула відтак з жалем. — Коли б я була те зілля тоді мала при собі, як він казав мені, що я одна всьому винна, та ще і свиснув — не була б нині Мавра сама по лісах, сама на всім світі, а була би між своїм людом, з своєю дитиною... ет! — додала гірко і урвала.

— То й що, Мавро? — питає Тетяна, і її очі створилися нараз широко, тривожно.

— То нехай був би хоч зо три дні переслався, як уже не що інше...

— Мавро! — крикнула дівчина з відразою, зморщивши люто чорні брови. — Гріх, що ти говориш!

— Може, і гріх... — притакує Мавра твердо. — Але і мене молоду збавляти, порізняти з чоловіком також було гріх.

— Мавро... ти його любила? — обзивається знов Тетяна з несвідомою обороною в голосі, і сама не знає, чому їй ввижається той, кого вона любить, Гриць.

— Любила на свою біду та на своє горе. Правда, що любила. Ліпший був, як Раду. Та що мені з того? Тепер нема ні його, ні дитини, ні Раду, ні родичів — нікого. Тетяно, Тетяно, — додає сумно, — що ти, доньцю, знаєш, що значить у грудях в жінки жаль. Він ваги не знає... І най бог боронить, щоб ти його зазнала хоч би і здалека. Ти збожеволіла б, — остерігає Мавра і накладає люльку.

— Я збожеволіла б, — повторила Тетяна стиха і вже замовкла, зморщивши, як перше, брови над чолом. Нараз — станувши близько перед старою циганкою, каже:

— Мавро!

— Що, доньцю?

— Ти багато знаєш...

— Хоч не так багато, а що треба — знаю.

— То скажи ж. Чи вже всі такі, як один той був?

— Котрий?

— Що ти його любила, а він тебе... зрадив, свиснув за тобою?

Мавра дивиться на дівчину, мов на малу дитину, прижмуруючи очі, і відповідає:

— Хіба відтепер вродиться, що такий не буде.

Тетяна неначе умліває на ті слова. Сідає мовчки знов на лаву і більше не питає. Зате Мавра не мовчить.

— Доньцю! — каже нараз і дивиться пильно на дівчину. — Чому ти від якогось часу забуваєш про стару Мавру? Г-а?

Тетяна стискає зуби.

— Не любиш її вже?

— ...Люблю.

— А більше нікого не полюбила? Г-а-а? — питає і па-кає з люльки, а чорними очима пронизує біле лице тої, що "одну" її любить. '

В Тетяні на той запит щось буриться, щось здіймає гордо голову, що досі перед старою слухняно хилилося, корилося, мов перед невидимою чорною силою, що намагалося взяти верх над нею.

— А хоч би й полюбила? — питає нараз і дивиться неустрашно просто старій ворожці в очі.

— Тоді не вір!

— А як повірю?

— То відтак не жалуй! — Останнє слово вимовляє Мавра майже з погрозою.

— Я не пожалую.

— Посилав уже старостів? — питає Мавра замість всього і знов пронизує дівчину оком аж до глибини душі.

— Ще він їх пішле.

— З нашого села який?

— Ні.

— Здалека?

— Не знаю. Нічого не знаю.

— І ти його любиш?

— І я його люблю.

— Кажеш — він тебе посватає?

— Він мене посватає.

— Коли?

— Не знаю.

— Сеї осені?

— Не знаю.

— Тетяно! — остерігає Мавра з щирою строгістю і грізно киває пальцем. — Тетяно!

— Що таке? — опирається проти чогось у голосі старої Маври молода дівчина.

— Уважай, Тетянко!

— Він же мене любить!

— І ти його любиш?

— І я його люблю.

— І не з нашого села він?

— Не з нашого.

— А мама про те знає?

Тетяна зворохобилася. Сама думка, що в її любові до Гриця хотів би хто стати на сторожі або перешкоді, зворушує її нараз і настроює бунтівниче. Вона тупнула ногою, як чинила в дитинстві, коли не сповнялося її бажання, і відвернулася люта.

— Їй — мама! — крикнула роздразнено, — нащо ще й мамі знати. Він пришле вже в час старостів, тоді й дізнається. А тепер не треба.

— А як тебе хто інший посватає сеї осені?

— То не піду, — відповідає рішуче і гордо.

— А як мама скаже?

— Мама не скаже.

— А як присилує?

— Мавро! — кинулася до неї дівчина з неописаним роздразненням, немов хотіла її вдарити, а очі в неї заіскрилися люто. — Мама не присилує!

— Ні, ні, доньцю, — утихомирює затривожена роздразненням дівчини Мавра, як за дитинячих її літ. — Мама не присилує.

— І ти допоможеш, Мавро? — просить Тетяна, приказуючи.

— І я допоможу, доньцю, вмовлю маму.

— Доки він старостів не пришле, Мавро?

— Доки старостів не пришле.

— Хоч би і другі прийшли і мама силувала? — питає Тетяна з притиском, ніби забезпечуючись відтепер Мавриною поміччю.

— Хоч би і так, дитинонько. Але не журися. Не час тим журитися.

Тетяна сідає близько коло печі, де тліє кілька вугликів, і мовчить.

— А хоч багатирський син він? — питає по якійсь хвилині знов Мавра.

— Авжеж, — відповідає Тетяна згорда, і її голос застерігає собі заздалегідь іншу думку в старої приятельки, як ту, що він багатирський син.

— А красний?

— ...Ну-у-у! — відповідає лиш молода дівчина з притиском і підсуває брови, відтак додає: — Такий, мабуть, лиш твій був, Мавро...

— Нехай бог боронить, щоб такий вже вдався.

— Красний — кажу, Мавро.

— Я чую, доньцю, — відповідає Мавра і хитає жалісливо головою. — Тому я пропала, — додає, майже співаючи, півголосом. — Душу за ним дала — за його очима.

— За його очима... — повторює розмріяно, задумано Тетяна.

— А як його звуть?

Тетяна вагається, відтак махає рукою зневажливо і байдуже додає:

— Подибала раз...

— Раз? І вже полюбила?

— Раз, і другий, і третій, а четвертий полюбила.

— Тайком?

Тетяна мовчить, спустивши голову.

— В млині? — розпитує, розгребує дівочу тайну Мавра.

Тетяна знову потакує мовчки головою, а відтак заперечує.

— Не хочу правди сказати.

— Тетяно! — остерігає Мавра, майже молить. — Кажи, най присилає старостів. Сама не виходь до нього!

— Сам пришле він сватів, — обзивається твердо дівчина.

— Най бог помагає. І далі стережися, Тетяно! Бо хто, донько, любить, той не раз і губить, — додала пророче.

— Губить, — повторює ледь чутно шепотом Тетяна, а відтак вмовкає...

Тишина... Мовчанка.

Мавра, задумавшись, пакає люльку, а Тетяна знов бореться з чимось, мовчить якийсь час; відтак кидається до Маври, тулиться до неї і благаючим голосом допитується:

— Мавро, чи вже справді всі такі, як ти передше казала?..

Мавра відзивається твердо, мов камінь, що, впавши в воду, повороту не знає:

— Хіба відтепер вродиться — що такий не буде.

— Мавро!!

— Доньцю моя дорога, як ти ніколи не вірила Маврі, то сим разом повір! Ти в мене одна на світі...

— В нього щирі очі... я його люблю, — відповідає і ніби бореться молода дівчина з недовірливістю старої няні.

— Любиш, доньцю? Любиш? — відказує сумно Мавра, — Тож люби щасливо, бо я — одна на всю гору, на весь ліс, на всю самоту, далеко-широко одна та й одна.

Зворушена вертає осіннім тихим лісом Тетяна, і вже не йде до Маври, її болить, як Мавра заговорить про них а з тим і про того, якого й не знає.

Не піде. Не добре їй з Маврою. Що б і не порушив, вона на все кидає тінь. А Тетяна любить. Вона знає Гриця. І він її також любить. Своє добро вони знають.

Вона вижидає дома старостів від нього. Іноді і молиться. Колись він лиш над'їде — говорить її серце — чорний кінь зарже, і він увійде в хату. Здійме капелюх, як не раз вже в лісі, і, вклонившись покірно, скаже: "Я прийшов, Туркине! Тебе одну я люблю, одну на всім світі".

Куди б не ходила, за що б не бралася, а в її душі грає одна і та сама пісня: "Гриць її полюбив, а вона Гриця..."

Звільна минає день за днем осінь, наближається зима — аж і настала врешті. Біла, чиста і морозиста. Пушистий іній угинає сосни, а груба верства снігу застелила білу стежку. Весь ліс, куди не глянути, прикинувся на час в якусь білу мрію...

З-під густих смерек, обтяжених білим снігом, саме над яром в'ється прозоро-синявою гадючкою дим із Мавриного коминка. Вона зимує...

* * *

Поволі проходить молодому Грицеві осінь і зима. Зразу виїжджав іще за красною Туркинею, та пересвідчившись хутко, що вона держить слово, не являється, як приобіцяла, що "не прийде", він аж посумнів. "Якби любила, то виходила б, — говорив заєдно, — хоч раз один, а все-таки вийшла б, показалась би — щоб бодай побачив, поглянув на неї. А то затялася і ані раз". Холод, мороз витають по горах, а Гриця все ще видно від часу до часу на чорнім коні, як кудись жене і вертає повільним кроком сумно. Лиш як морози почали на добре притискати, а далі і сніг налягати на широких вітах смерек білою вагою, перестав він вижидати дівчину в лісі. Тим часом туга загніздилася в його душі, скільки не розважувала її несвідомо своїми пестощами, щебетанням та слухняністю білолиця Настка. Гриць мов не той вже, що був. Посмутнів. Старостів до

Тетяни він також не може слати, бо в його сусідстві живе Настка і він не хоче її смутити. До того й батько його не хоче землі відділити — каже ждати... з женячкою ще не квапитися, і він мусить батьковій волі піддатися. Та ждучи отак і плекаючи в серці бог знає які надії про Туркиню, він все-таки не перестає, розвідуючись тайком про Тетяну, — заходити досхочу до синьоокої Настки, віддаватися тому почуттю, що його в'язало з нею і держало при ній. Він неначе міцніє душею, зачувши тут і там між товаришами, що вона, крім нього, — що гуляє, мов ногами пише, — не бачить іншого в селі, в'яне за ним серцем і до смутку любить...

А Туркині не видно.

Однак не така вже кров у Гриця, щоб він довго з тугою в серці возився. Одного поранку осідлав свого чорногривого коня і подався в село, де жила Іваниха Дубиха з своєю гарною донькою, їздить там по селу, вдаючи, що за справунками, а за Іваниху Дубиху все попри те розпитує. Чи горда вона дуже і неприступна? Строга дуже пані?

— Горда дуже, — кажуть, — і строга, а для своєї доньки то, здається, чи не самого боярина вижидає.

— А донька? — питає.

— За жодного не хоче й чути. Досі відмовляє всім як одному, — розказують. — Каже, що не "по душі" і не хоче.

— От жвава, що й бідних любить, — вихопилося якось Грицеві з уст.

— Та яке там вже "любить"! На жодного, а на бідного вже й тільки не дивиться.

— А гарна яка? — допитує далі Гриць, вдаючи, що не знає дівчини.

— Сам вже придивися, — подають у відповідь. — Поклонися їй низько, поглянь на брови, тоді осудиш власними очима, хто така Дубівна, хто така Туркиня.

В Гриця аж загоріло в душі. От його Туркиня — спалахнуло в думці. Добре кажуть: на жодного не гляне. На нього вона дивиться, ота Дубівна, до нього ласкава, прекрасна та Туркиня.

Дивиться? Грицю, Грицю... уважай, що дієш! "Гадаєш, я зараз для кождого?" — пригадуються йому її слова.

"Я не для кождого..."

Та Грицеві байдуже про слова дівчини. Він її любить. І щось здіймає в молодому хлопцеві гордо голову, неначе упоминається про своє право... а все інше йому байдуже. "Для кождого, не для кождого, а його вона буде! Ще не було такої, що йому оперлася б". І їде Гриць впрост відважно сам до Іванихи Дубихи. Хоч побачить Тетяну, слово-два спитає. Може, вийде з хати...

Вийшла Туркиня, спаленіла і зчудувалася бровами. З шапкою в руці стоїть Гриць перед нею.

— Я прийшов, Туркине, — каже він покірно.

— Гаразд, — відповіла вона і всміхнулася очима. А за нею мати — висока, строга... в чорному одіта.

— В яких справах, молодий ґаздо? — запитала сухо і прошибла холодним оком Гриця і доньку.

— Не питали зранку люди тут за ним?

— Не питали, — ще зимніше відказала.

— Чоловік та й жінка...

— Не питали, кажу! — З тим і обернулася і ввійшла У хату.

— І ти, донько, входь, надворі не гайся! — так прийняла його Іваниха Дубиха — і більше її не бачив.

— Іду, мамцю... — обзивається слухняно Тетяна, а сама з місця не рушається.

— Вийди, де лиш захочеш, я усюди прийду, або хоч до церкви, — просить Гриць, вклонившись знов покірно. — Разом посумуємо, разом поговоримо.

— Не вийду. Навіть і не жди, — відповіла твердо.

Він жде хвилину, мне шапку в руках, потім озивається:

— А в ліс весною прийдеш? — питає і з тими словами схиляється перед нею, дотикаючи сим разом шапкою самої вже землі.

— В ліс весною прийду. А тепер вертай.

— Як зазеленіє, — притримує Гриць, а сам аж губить очі на її чорних бровах, на усміхнених устах, на всій її красі.

— Як зазеленіє, — повторює вона і знов усміхається.

Гриць кланяється.

— Спасибі, Туркине, що ти вийшла з хати, що сказала слово, спасибі ще раз.

— Спасибі тобі, що додержав ти слова — та проте вертай — мати не жартує...

Відлетів Гриць на чорнім коні, і тихо стало коло хати, лиш на часок, ніби десь на спогад там комусь, остався тупіт кінських копит у воздусі.

"В ліс весною прийдеш?" — повторює Гриць в себе вдома заєдно своє питання, тоне в нім, куди б не ходив, за що б не брався.

"В ліс весною прийду!"

"Як зазеленіє..."

"Як зазеленіє..." Господи боже, от Туркиня і любить!

"Весно, прийди! — тужить, молить німо його молода грудь, зітхає гаряче його серце. — Весно, прийди!.."

Повеселів Гриць. Обіймає Настку, тулить і голубить з потайного щастя синьооку її. Вдоволяє батька-матір, а сам до себе усміхається. В ліс весною прийдеш?" — питає його серце.

"В ліс весною прийду".

"Як зазеленіє?.."

"Як зазеленіє..."

Зеленійте, сосни!..

* * *

Весна настала.

Стоять смереки рівними зеленими хоругвами, вітаються шумом, клоняться коронами одна другій, а все тому, що от весна прийшла.

Цвітуть вже і цвіти, колишуться і дзвінки коло скал, каміння, а все в честь весни, все в честь її повороту.

Порозпукувалися вже й маки молодої Тетяни, і от-от незадовго вона їх зірве вже, заквітчається ними, поспішить зеленим лісом прудкими ногами до старої Маври або й дальше...

* * *

Одної такої чудової весняної днини пустився Гриць в полонини оглянути худобу, деякі колиби та на приказ батька вибрати кілька кращих штук худоби на продаж. Переходячи через село на противну гору, де саме простягалися полонини його батька, подибав по дорозі старого, з дитинства вже йому знаного діда Андронаті, що все раз на кілька років являвся в їх селі і поступав до їх хати!

Заходив — як по що. Часом з ложками на продаж, іноді впрост по милостиню, іноді впрошувався на сам відпочинок, а все поступав. Побачившись тепер з циганом старцем на пустій дорозі, Гриць поздоровався з ним, задержався.

Старець циган прилучився до молодого хлопця, і мало-помалу оповіли собі обидва, як їм живеться, що перебули за час, не бачившись, і все таке інше з життя.

Старий циган розказав Грицеві, що волочиться вже до двадцяти років на світі, лише глибокою зимою опиняється в Угорщині, недалеко

пусти, де тулиться коло інших циганів. Жінка в нього померла ще перед двадцятьма роками, недовго по утраті однісінької доньки, яку постигло нещастя, і вона або вмерла, або, може, тиняється де по світі. Дитині тієї доньки, щоправда, поводиться добре, говорив він, не дивлячись при цих словах на молодого хлопця. А його лиш та одна думка при житті держить, що він колись коло тої дитини затулить очі. Але поки те буде, він мусить волочитися по світі, а як настане час, що його внук одружиться, тоді він прийде до нього й остане.

Зимою перед роком, — розказував, — переходив він тутейші села, збираючи милостиню, бо цигани, коло котрих тулився звичайно, посварилися між собою і погнали його шукати хліба в світі. Але який вже в нього заробіток, відколи не годен смиком по струні водити, ночами пересиджувати, по весіллях грати? І заманило його й оцим селом піти, де бачив останній раз свою доньку: але жалував. Зайшовши в ліс якоюсь стежкою, куди, здавалося йому, дорога ближче, — він заблудив. І хоча впрошувався до якоїсь там хатини в лісі, все-таки не дістався до тепла і мало що не загинув в снігу з голоду та холоду. І вже відтоді живе зимою в долах. Але він вже ослаб цілком; чує смерть за собою. І здається йому іноді, що господь держить його лиш тому на ногах, щоб він іще прислужився в дечім свойому внукові.

— В чім? — спитав Гриць.

А от се трудно означити старому дідові... Але так йому ввижається. Окрім того, хоче йому на весіллі заграти на скрипці, хоч І старечими пальцями. Славний музика Андронаті заграє йому ще на весіллі... потім... нехай би й зараз помер. От що!

Розказуючи отаке, старий дивився з-під брів вигребущим оком на молодого хлопця, як той здорово, мов олень, гнав вгору і, щоб не оставляти старого поза собою, від часу до часу присідав на землю та, ждучи, придивлявся байдуже на тяжкий крок старця і на його самого.

— Тебе, синку, я оце третій раз бачу, — об'яснив далі старець молодому. — Ти, мабуть, не маєш родичів?

— Кажуть, "ні", — відповів коротко Гриць, що не любив, як йому згадували, що він годованець.

— Але тобі добре? — допитувався цікаво старець; і немов лиш ждав, щоб слово "добре" перейшло уста молодого.

— Та добре, — чує знов коротку відповідь.

— В багачів живеш?

— Та ніби в багачів, їсти, пити маю, одежі гарної також старають, коня найкращого з стада також дарували... — і, не докінчивши думку, вмовк.

— А чого недостає тобі ще? — питається старець і усміхається. — Любки?

Гриць махнув рукою.

— Є, — каже, — їх доста, де б не захотів. А з-помежи тих є вибрані дві.

— А багачки? — розвідується знов старець, і його очі загоріли захланністю.

— Та — ніби багачки. Чорнява, кажуть, багачка, то, може, й не схоче її мати дати за мене; але синьооку, біляву, мої родичі хочуть, а мене її родичі. І добра вона і непогана; якраз, кажуть, мені під пару. Зрештою, бог знає, котра мені суджена. І котра буде, то буде. От... — і махнув при тім слові зневажливо рукою, — всі вони однакові.

— Що? — питає старець і розтуляє уста, бо часом не дочуває добре.

— З того всього я пішов би в світ! — каже.

— Куди? — аж крикнув старець.

— У світ.

— У світ? Як той циган? От-то, і наговорив. Бідувати, як я?

— Е, ні, — як ви по милостиню; а так собі, щоб бачити світ. Навкучилося межи горбами. Так, діду, іноді мене тягне деінде в світ, — говорить майже з тугою Гриць, — що господи боже! Отже, ні.

— Дівчат шкода? Що? — спитав старий і розсміявся.

— Може, і шкода тої, з чорними бровами, — відказав Гриць просто. — Вона ніколи не навкучується. Все тебе ніби чимось новим годує. Щоправда, діду — гарна дівчина.

— А я тобі кажу, сину, все пусте. Гарна чи негарна, біла чи чорнява — як багачка, то бери! Дуже гарної навіть стережися. Буде за другими спозирати, — приучує старий.

Гриць розсміявся.

— А я від чого буду? — спитав. — Але вона гарна, мов боярська дочка. А білява зате люба і догоджує. Що б не захотів я, вона вже зробила. За тими двома хлопці голови дають. А я ще не знаю, котру посватаю. Жаль одну покидати, а шкода і другу лишати. Гей, Туркине, Туркине! — кликнув нараз тужно. — Ти в душу запала, а сама, мов чарівниця... добре заховалася! Гей, дівчата, злийтеся в одну, і я вас посватаю!

При тих тужливих, а заразом і гарячих словах розсміявся старець прикро. Йому пригадалася ніби давня якась казка, нещасна любовна пригода його доньки Маври. І Раду свого лютого любила, і мадярського боярина любила, а сама одна осталася... в світі десь пропала...

— Одну люби, синку... — перестерігає поважно. — Одну люби, та щиро.

А далі і сам умовк. Ніби боїться свої слова пояснити, удовіднити [23], щось розказати, що на уста рветься. Мовчить, щоб не відіпхнути від себе дорогого хлопця, не відстрашити чим навіки...

— Мабуть, білу посватаю, — обізвався нараз сам Гриць. — Дарма, що чорнобриву, може, й більш люблю. І де вона? Хто її вдержить? Вона... тут і там, тут і там, а хочеш її обняти, до себе пригорнути, вона "не для тебе". Бог знає, як то ще буде. За білявою стариня потягає, а чорняву я один лиш знаю. Ми любилися потай, сходимося в лісі... Туркине, вий-ди! — гукнув тужливо, незважаючи на присутність старого, мов був сам-один на горі. — Вийде, як зазеленіє!.. А от вже і зеленіє, — додав, звертаючись до діда, якого ніби лише ще в останній хвилі спостеріг. — А ти!.. У-х! — кликнув удруге тужливо з усієї груді, а відтак, тріпнувши капелюхом до землі, кинувся і сам на траву.

Старець доліз до нього і станув, відпочиваючи.

— Любитеся потай з чорнобривою? — спитав.

— Сходимося все в лісі. До хати стара ще не приймає, чигає над нею, як вовчиця, навіть говорити не хоче! Тож ми лісом криємося.

— Зле, хлопче, — перестерігає знов старець і тоне в якихось думках. — Зле. Стережись. Світом ідуть прокльони, може й тебе хтось з жалю за нею проклясти.

— Але-бо і красна! — пояснює Гриць, не зважаючи на слова старого, і, станувши блискавкою на ноги, суне з чола свавільно капелюх набік. — За нею всі хлопці гонять. Але я, татку, — додає гордо і щиро, неначе вдоволяє щось у собі, піддаючись його бажанню говорити, — я один буду її мати. Красна, — кажу, — і як дика коза шмигає по лісі; ми тут і любимося.

— А я, синку, тобі лиш одну раю, — обізвався знов старець, опершись перед молодим на палицю, і думав. — Одну, та щиро любити, двох не голубити. Воно потягає гріх за собою, аби як чоловік себе хоронив. — І зітхнувши якось тужно, він нараз спитав: — Як їй на ім'я?.. Не з циганів вона, коли чорнява?

Гриць розреготався.

— Ото вгадали! — кликнув. — Самі вилізли з шатра, та і другого би там упхали... — і знов розсміявся.

— Не глузуй з циганів! — остеріг старий якимось лиховісним голосом, — бо ще не знаєш, з якого й ти роду. Ади — в світ тебе тягне, дарма що хліба-солі маєш. А що далі буде, ти ще не знаєш. З лиця, — каже, — правда, ти білий, але хто твоя мати, хто був твій батько? Циган чи боярин — ти не знаєш.

Хлопець скипів.

— Мовчи, цигане! — кликнув. — І не обзивайся більше. Я як улючуся, скину тебе з гори, що й не стямишся. Ади... — додав погірдливо. — Йому моя мати нагадалася. От-от! — і аж свиснув з якогось обурення. Але хутко успокоївся. — Моя чорнобрива любка, — додав, — се "Туркиня", діду. Знаєш її? Чув про неї? Ти, мов та сновида, по всім світі лазиш! — і знов розсміявся.

— Не знаю. Але, як хочеш, розвідаюся... і, може, ще тобі коли в пригоді стану. Але знати не знаю...

— Та вже ж... Вона з циганами не братається, — вколов Гриць бутно діда.

— Ні, — каже покірно старий, — лиш любиться.

Гриць не зрозумів і вмовк. Йому стало ніяково від циганових слів. Не зрозумівши їх, не хотів більше питати і чомусь споважнів.

— Коби я знав, коли будеш справляти весілля, я приволікся би, — заговорив ще покірніше дід. — Я здалека б, здалечку, синку, — тягнув чимраз покірніше, майже до землі склоняючись, — здалечку, здалечку... лиш дивився б і не надивився. Але де вже мені старому, та ще й бідному старцеві бачити, як жениться багатир з багачкою!..

— Восени, — перебив йому гордо Гриць, — сеї вже осені, — говорив мов до себе, — буду женитися. Прийди, як хочеш. Бідних у нас милують, чому б старого цигана ні? Зі скрипкою прийди...

Старець покірно склонився.

— Так я й хотів би.

Гриць стояв перед ним, молодий, красний, і дивився понад голову старця далеко вперед себе, над ліси і гори, неначе виглядав когось.

— Що визираєш? Над чим розважуєш?

Гриць здвигнув плечима.

— Я про чорнобриву, діду... — признався. — Так мене обмотала, що з гадки не сходить, та хто знає, чи буде моя...

— Якби я ворожбит, то поворожив би тобі, хоч би і на горбі, — відповів старий, притримуючи хлопця, щоб на нього надивитися. — А так хіба стану тобі, може, коли в пригоді... між дівчатами, щоб не дуже вже ними турбувався.

— Ов-ва!.. — закинув Гриць... — Мені їх не страшно. Зроблю, як схочу.

— То хіба заграю тобі на весіллі, поки умру...

— На весіллі, — повторив з вимушеним усміхом Гриць.

— Як бог дасть. Тобі одному ще заграю. Я рад би, щоб ти став першим багатирем у селі. Знаю тебе з дитини, а родичі твої були для чужого старця милостиві. Тому я рад би... хоч бідний... чужий циган... рад би, — і тут, урвавши, опустив нагло стару голову на груди і вмовк.

— Може, й буду колись багатирем, — обізвався Гриць, — не знаю. Кажуть, багатству чорнобривої в нашім селі рівні нема, тому хто знає, чи за мене дадуть.

Старий зачудувався.

— Чим вона найбільше багата? — спитав.

Гриць видивився на нього.

— Чим? — а по хвилі розсміявся. — Чорними бровами... — відповів.

— Ой, як та чарівниця? — спитав.

— Чарівниця, діду.

— Стережися, сину... Чорні брови мають силу.

— Кажуть — мають, — обзивається Гриць і знов сміється. — Та я її не боюся, коби лиш за мене дала її мати...

— Чарівницям, кажуть, — пояснює далі поважно дід, — треба всю свою силу віддавати, інакше вони беруть верх над чоловіками; бодай в нас, циганів, стережуться їх.

— Я один не боюся їх — і все буду робити, як схочу. Грицеві не доросла жодна... зрештою і біляву маю... Не їм я піддамся, а вони... мені. — З тими словами став крутити вус і, ніби усміхаючись, чомусь чимраз більше поважнів.

Мов перед двадцятьма роками, коли Андронаті стояв з білим внуком на руках на верху, роззираючись по розкиданому селу, щоб доглянути хату багатиря, і не находив її, так, здавалося, глядів тепер сам Гриць надармо понад ліси і гори, ніби роззираючись за своєю долею, що мала йому прибути від одної з дівчат.

Та в тій хвилі пронісся звідкись понад верхи, як і перед двадцятьма роками, голос трембіти, смутний і протяжний.

Гриць спинився.

— Се на смерть? — спитав старець.

— Не знаю. Мабуть... — відповів хлопець і нараз прискорив кроку. Хоч і як він звик до звуків трембіти, любив їх, а в тій хвилі вразили вони його болюче.

Старець, не в силі держати з ним кроку, задихався і станув.

Гриць спинився на хвилину.

— Я лишу тебе, синку, верну вдолину. Не годен дальше.

— Ідіть, — відповів Гриць, — я спішуся... бо мене в полонині ждуть.

— Іди, синку, іди з богом! — відказав старий. — Рад, що бачив тебе, а далі нехай орудує божа воля.

— Побачите ще на весіллі, — потішив Гриць щиро, і нараз, мов на внутрішній приказ, зняв покірно капелюх і схилився низько перед старцем.

— Поблагословіть, діду, ще перед весіллям! — просив. — Хто знає, як випаде, чи вспієте на час прибути. Поблагословіть, ви старенькі.

Старець аж затрясся зі зворушення, захлипав.

— Благословлю тебе, синочку, — промовив розжалобленим голосом, — благословлю з усім добром і щастям — а не забудь свого діда...

— Не забуду, татку!

І пішов Гриць. В душі ніс не то смуток-тугу, не то стісненну радість, а все з думками про весілля. Відтак станув і поглянув вдолину. Де був його — як називав себе — старий дід.

От був ще.

Старець сходив чимраз нижче, чимраз нижче між хати вдолину, доки не згубився цілком...

Неповорушно стоять гори навкруги, неповорушно густі ліси. Лиш хижуни, розпростерши крила, розкошують під небосклоном.

* * *

Минула вже перша весна, пишаються вже ліси, гори в ясній новій зелені — настає літо.

Вже четверта неділя, як виїжджає Гриць на своїм чорнім густогривім коні в ліс за Туркинею і не діждеться її. З надією виїжджає, з сумом вертає. Може, засватали її М'ясницями, думає часом неспокійно, а може, і віддала мати десь далеко звідси, а він нічого не знає, від нікого про неї не чує, — ніхто нічого не каже.

В його серці розігралася туга. Туга широкою струєю, і як вже ніхто інший про те не знає, то чорний кінь його один певно знає. Вижидаючи її отут лісом нетерпливо, він іноді і годину стоїть, спертий на нім, задумавшись або виспівуючи тужливу пісню, або знов надслухуючи шелесту, що заповідав би її присутність у лісі, або вигравае на сопілці. А вкінці, знетерпеливившись, сідає на нього і жене скорим кроком куди-небудь на розраду, а бодай до щебетливої, слухняної синьоокої Настки, котра відтак все лагодить. Так і нині.

Спершися на свого чорногривого друга, він дивиться острим оком, мов яструб, на ту білу стежку, що простягалася з гори з зеленого густого лісу хилком проти нього.

"Прийде вона?" — думає.

Не знати.

А он сонечко вже хилиться з полудня чимраз нижче, а її ще нема.

Вже всіх яструбів, що плавали чистим воздухом, перечислив, темний яр, що ним гнав шумливий потік, змірив вздовж і вшир своїм оком, виповнив тужливими думками, а вона й нині не прийшла.

"В ліс весною прийдеш?" — питав її тоді зимою.

"В ліс весною прийду".

"Як зазеленіє?.."

"Як зазеленіє", — відказала, усміхаючись, і от як додержує слова! Вона не то лиш що не приходить, але і не показувалася ще сього літа, і вір дівчатам! То не так, як його Настка: що забагнеш, вона вже знає, що подумаєш, вона вже скаже. От така та Настка, що він її голубить. Вона ж йому щира. Раз по правді щира. А Туркиня?

Гриць затискає зуби з нетерпливості і проклинає "чортицю", що пусто-дурно здурила тоді взимі, обіцяючись на весну, а сама от і в гадці не має явитися.

Під час таких невеселих думок здіймає нараз його кінь високо свою голову, задивився чорними блискучими очима неповорушно в одну сторону лісу, насторчивши вуха, і мов жде. Майже цілим туловищем своїм жде...

Широкі, крилаті віти смерек, десь недалеко них, розділюються гнучко і без шелесту, і з-помежи них визирає нараз дівоча голова, пристроєна двома великими червоними маками, і знов зникає. Кінь жахається, а Гриць, не помітивши в задумі, що з його другом зайшло, кидається за ним. Чого злякався, сполохався? Побачив якого ведмедя? Чи, може, серну тонконогу, що хотіла білу стежку перейти, сполохалася їх видом і сховалася знов? Він успокоїв полохливого коня, і знов настала попередня тишина. Знов ніщо не рухається. Ждуть.

Не рухається справді ніщо?

Ніщо.

Ба противно: десь щось рухається. Якийсь час стояв кінь спокійно, неповорушно, однак тепер починає наново непокоїтися. Відчувши десь щось ніби чуже, він почав наслідком своєї великої полохливості бистрим оком роззиратися, піднявши голову ще вище, як перше. Та вже не жахається так сильно, як перше. Гриць прив'язав його до якоїсь смереки, а сам іде білою стежкою вперед угору. Однак не уйшов дальше, як кільканадцять кроків вперед себе, коли саме недалеко нього попри стежку розчиняються, як перше, крила смерек, уступають місце дівочій пишно заквітчаній голові, а далі й цілій високій стрункій статі Тетяни.

— Туркине, то ти?! — крикнув Гриць врадуваний.

— То я.

То я! То вона!

І самі не знають, як се зложилося, що вже тримає він її в своїх обіймах і що їх уста, мов на приказ, самі з себе злучилися.

— Пусти! — домагається вона строго і звільняється, збентежена, з його рук, що ніби навіки взяли її в полон, інший рух забули.

— Туркине! — повторює він, не тямлячись з радості. — Я стільки разів тут наждався вже на тебе, стільки натужився за тобою, а ти аж тепер прийшла.

— Аж тепер, — повторює, сміючись, а відтак додає: — Тому й пусти, — і освободжується з його рук нетерпливо. — Я не йшла сама, — оправдується відтак квапно, — а йшла з одною жінкою (ніколи не могла

перемогти себе про Мавру заговорити)... Цить, — додає потайно, півголосом, — вона ходить часом сюди і під "Білий камінь", і шукає там якогось зілля...

— Лиш тут най не йде! — перебиває він її і притискає знов до грудей. — Тут нехай не йде, бо зараз кину в яр. Нині неділя, ти врешті прийшла... діждався тебе, моя зоре, тож нехай не йде.

Вона дивиться на нього, підсуваючи чорні брови вгору, і, усміхаючись, питає:

— Ти, кажеш, ждав тут не раз вже на мене?

— Нині четверту неділю як жду.

— А я ходила по лісах, та все заверталася з дороги назад, не могла звернутися до тебе...

Він заглядає їй в очі, що ніколи не бачили зла і все дивляться просто та щиро, всьому чудуються, вірять...

— Зозуле ти! — каже, цілуючи її, і тулить, голубить її раз по раз до грудей. — Зозуле!

— Не могла, не могла, — впевняє далі, — маму вдолині я дурила, не сказавши по правді, чого йду в ліс, тому і сумління все здержувало...

— Любити, Туркине?

— Любити, Грицю.

— А он, бач, я можу.

— Любити і дурити?

— Дурити і любити! — відповідає, не надумуючись, і сміється.

— А я все вагаюся...

— Бо не любиш щиро, як я.

— Грицю!!.

— Туркине!..

Вона обняла його за шию і мовчить.

— Туркине... ти любиш щиро?

Мовчанка...

Відтак:

— Може, Грицю...

— Зозуле!

Нараз підняла голову і знов дивиться просто з щирістю в його очі.

— Ніколи так не питай, — просить якось з наглим жалем.

— Коли ти завше така чудна до мене, — відказує він, оправдуючись.

— Ні, Грицю, ні... — впевняє його і тулиться з неописаним довір'ям і чуттям до нього. — Якби ти знав...

— Що, дівчино моя?

— Як тяжко дуже, дуже любити, а притім ту любов перед матір'ю... — і урвала на хвилинку, а відтак докінчила квапно, — таїти.

— Чому таїти? — питає він впрост. — Чи се соромно любити?

— Не пустять ходити в ліс, — додає вона. — Скажуть, щоб ти присилав сватів, а по лісах не пустять сходитися. О... моя мати ніколи не пустить.

— Ов-ва! — потішає він її і сміється.

— Так, так, Грицю, — повторює вона поважно, — мама моя не знає жартів. Проти хлопців вона строга — не вірить їм.

— А проте їх і конем не об'їдеш, — відказав він, знов сміючись.

— Легко тобі сміятися, — каже вона і дивиться йому в очі, вижидаючи.

— Легко, — каже він весело, — де вже не легко, коли Туркиня коло мене, а прийде час, будуть і старости. Сеї осені певно що будуть. Оця зима була така довга та тяжка, я стільки за тобою натужився, а тепер же самим пишним літом ще і "матерів" лякатися? Зо мною ти не бійся нічого.

І кажучи сі слова гордо й певно, голубить її з непогамованою палкістю.

— То дуже любиш? — питає вона і старається очима збагнути глибінь тої любові з його очей, в котрих свою душу згубила.

— Нікого ще так щиро не любив, як тебе. Казав вже тобі. Тебе одну на світі. Коби знала ти, Туркине...

— А коби ти знав, — перебиває вона поважно, підсуваючи високо свої чорні брови, і чомусь сказала ними більше, як попередніми словами.

— Ти не знаєш, що в мене за серце, — впевняє він знов і приголублює її наново до себе.

— А я — Грицю... а я — о боже!.. — і не доказала.

— Люби, зозуле, люби, — молить він, — а я на руках занесу тебе до твоєї хати.

Нараз вона підіймає свою заквітчану голову і, мов вернула на хвилину з другого світу, незвичайно споважнівши, питає:

— А як перестанеш любити?

— Туркине, моя зоре... хіба ж я се годен? Чому ти отак смутно питаєш?

— Бо, може, за мною ще й свиснеш, як перестанеш любити? — відказала. — А я, Грицю, а я, — каже вона, і раптом шукає охорони від чогось на його грудях, — я... — і, не доказавши, замовкла, мов душу свою віддала.

— Посвистував я, Туркине, — оправдується він поважно, — посвистував я, щоправда, і не за одною, але тебе полюбив я так щиро, що скорше поглузуєш ти з мене, як прийде багатший, ніж я з тебе. Чи не так, Тетянко? Іваниху Дубиху широко-далеко за багачку знають, а я — Гриць. Тільки і його багатства, що кінь та щире серце. — І, сказавши се, поцілував і притиснув її наново так щиро і палко до себе, що в тім вона вже вмовкла...

— Іноді зимою, — почала відтак вона по якійсь хвилині, — заким ти перед нашою хатою станув, я мов з тягарем на душі ходила, все молилася, щоб його господь відвернув від мене, а тим часом ти сам станув перед мене, Грицю! — додала і обняла його шию. — І від тої днини, від тої години я вже не година була тебе забути...

— А мене туга погнала, — об'яснив весело. — Видержки не мав, осідлав коня і пігнав до тебе. "Що буде, то буде, — думав. — Нехай хоч побачу, нехай хоч погляну на ті очі, брови, що душу украли, серце упоїли, спокій відібрали, а самі сховалися".

— А мати допитувалася опісля, — почала вона знов, — хто ти такий, відки тебе знаю. А коли я мовчала, вона і собі замовкла, додаючи лиш оце слово: "Уважай, Тетяно". Боюся я своєї матері, Грицю, як вона мовчить, та проте і не година була забути тебе. Крізь сон бачила на чорнім коні, крізь сон я тужила. Вднину тугу працею укривала, а безсонними ночами спогадами годувала. Інакше не могла. Так зиму пережила...

— Хоч би і раз, хоч би і два був би я завернув до тебе, Туркине, — обізвався він, — та саме горда твоя мати з хати відіпхнула, але тепер не забудь за мене. Не забудь любити, а побачиш згодом, вийде все на наше.

— Я не забула. От, чи не прибула? — питає і підсуває допитливо чорні свої брови.

— Спасибі, дівчино, моя пишна квітко, люби лише вірно і жди до осені.

— А ти? — питає вона і тоне всею душею, своїми очима в його гарних очах. — Чи прийдеш? Не забудеш? Другу не полюбиш?

Він обіймає її.

— Тебе одну я люблю. На весь світ одну. В неділю прийду знов, буду тебе ждати. Вийди тут ось лісом, зацвіти в нім квіткою, я буду тут.

— Все лісом? — питає вона, вагаючись пристати на те, і роздумує...

— Все лісом.

— А може, ні, — каже вона нараз бистро і, трутивши його від себе, відвертається живо.

— Туркине!

Вона не слухає — йде.

— Туркине!.. біжиш до свої матері?

— Біжу.

— Ов-ва!

Вона не обзивається, іде.

Він погнав за нею.

— Тетянко! — благає, — бач, вже й загнівалася. Вже скінчила любити? А я так довго ждав... застріль мене, щоб не тужив більше за тобою... буде тобі легше...

Вона оглянулася і стала. Через хвилю мовчить і морщить брови.

Він пожирає її очима, відтак тягне її мовчки востаннє на прощання до своїх грудей. Мовчки тоне вона в його любові і словом не опирається...

— Прийдеш знов? — шепче він пристрасно, благаючи, і всю душу вкладає в оце одно слово.

— Прийду.

— Пам'ятай!

Коли опинився знов коло свого коня, не міг здержатися, щоб не обізватися ще хоч раз до неї.

— Лю-биш? — погнав його голос допитливо пустим лісом їй навздогін і жде...

З-помІж стрункиx високиx смерек, здавалося, а заразом ніби на противній скелі, через яр, відбилося ясним відгомоном... "Любиш?"

— Лю-блю! — 'кликнув молодий голос могуче, а долетівши в глибінь лісу, на хвилину станув. Відтак, мов молодий мандрівник, добився чи не живіше через ліс до його слуху. "Люблю"... А добившись на місце, тут навіки вмер.

* * *

І ходить Тетяна чи не щонеділі лісом. Вгору біжить легким кроком з щастям в очах, щоб довго він не ждав... вдолину знов збігає, щоб не опізнитися, матір не прогнівити. А все про то мовчить... і все спішиться. Немов одна днина, збігає тиждень за тижнем, літо розкошує, любов їх міцніє...

— Приходь, моя Туркине, любити не жалуй... — просить він щиро за кождий раз, і доки попри білу стежку тягнеться ліс, іде він з нею враз. Все жаль її покидати... така йому мила, така гарна.

— Вертай вже назад, — упоминає його іноді, а сама стає йому в дорозі, щоб далі не йшов.

— Жалуєш мені ще хвилини? — докоряє він. — В мене стільки щастя, що ти одна на світі, а ти он яка! — останнє слово каже з гірким докором.

— Я — Грицю? Я? — питає вона, підсуваючи зчудовано чорні свої брови, а в її очах вже і жаль якийсь вражений розгорівся.

— Ти — ти не любиш так, як я. Все вагаєшся. Все, як на роздорожжі буваєш або як по вугля прибігаєш.

— Грицю, — відповідає вона, а далі вмовкає. Прудка і вразлива, здобувається вона вражена аж по хвилі на відповідь: — Я утопилася в тобі, других вже не знаю, матір свою обманюю... а ти... — і не доказує.

— Та все-таки вагаєшся, Туркине...

— Вагаюсь, чи вірно ти любиш. О Грицю, — молить вона і глядить на нього великими очима, — не обманюй мене! Своє серце сама я знаю, те серце вже не в моїх грудях — в тобі опинилося. Гадки, що я їх колись-думала, за тебе замінила. Душа, що була колись моя, за тобою волічеться. Не верне до давнього вона ніколи. Не обмани мене.

— Та все-таки вагаєшся, Туркине...

Її очі спалахнули.

— Ти кажеш, я не люблю щиро? О-о-о!.. — кликнула з жалем, і з тим трутила його від себе, як у дитинстві тручала матір свою, коли та не сповнила її волі,

— Заким сніг упаде, ти будеш в моїй хаті, — відповідає він місто всього, і горне, і голубить її, щоб жаль дарувала. — Не жалуй любити, — додає знов, благаючи. — Тільки й мого щастя, що ти одна на світі. Приходь все, зозуле, не забувай мене. А як будуть лаяти, що ти блудиш лісами, скажи всім в очі, що шукаєш щастя.

— Як, Грицю? — питає вона і чудується.

— Що шукаєш цвіт папороті, — пояснює він. — Не знаєш? Він дає щастя.

— Не знаю, — відказує вона і знов дивується його скорою видумкою.

— Цвіт папороті, — об'ясняє він ще раз. — Його треба довго, довго шукати, а хто знайде, знає відтак все на світі і знайде своє щастя. От таке кажи. Хто тобі заборонить того цвіту шукати? Може, твоя мати? Смійся!..

— Може... моя... мати, — відказує задумливо і вмовкає.

— А заки сніг упаде, — повторює він, — будеш у моїй хаті.

— А заки сніг упаде, — повторює вона і, не докінчивши речення, мов їй блисла інша думка, додає з жахом: — Лячно, Грицю, довго ждати...

— Чому би лячно, серце? — питає він. — Доки ти зо мною, нічого вже не бійся. Тебе одну люблю, одна моя ти будеш, про інше не журися.

— На осінь заповідаються старости, — жалується вона і, шукаючи поради, бере його за шию.

— Відки старости? — скипів він.

— Не казали ще звідки, лиш мати натякає, вже, мабуть, хоче мене сього року віддати.

— Нехай натякає. А я он в тебе перший. Від усіх ти відвернися.

— Я вже й так відвернулася, — відказує вона. — Тебе одного знаю, а якби силували, розкажу матері правду. Ти ж багатирський син. За тебе мати дасть.

— За мене мати дасть... хоча... — каже він непевним голосом і не доказує.

— Хоча? — питає вона, і чомусь в ній серце млі... — любиш другу?

Він жахнувся, а відтак додав з поспіхом:

— Ні, другу — ні, Тетяно, але... по правді, я...

— Що, Грицю? — перебиває вона з переляканими очима.

— Я, — докінчує він і віддихнув легше, — я, по правді, не багатирський син, а бідний сирота. Я годованець — підкинена дитина...

— Підкинена дитина? — чудується вона. — Як то?..

— Підкинена дитина, годованець; а мої господарі — не рідні мої родичі.

— Грицю! — каже вона і ніби боронить щось своїм голосом. — Ти ж сам казав... мій батько багатир... о... не... — і не докінчила.

— Я казав і кажу: мій батько багатир і, може, дасть колись і весь маєток. Він дітей своїх не має — лиш мене. А як підеш ти за мене, він,

певно, добру пайку дасть... а колись, може, і все. Один я в нього в хаті, батьком його і зву. Та поки що я бідний — тебе одну лиш маю... люби хоч бідного! Не покидай, Тетянко!

— Грицю! — каже вона з неописаною щирістю. — Я перемовлю маму; хоча вона і строга, але вона мене любить. Чуєш, Грицю, любить — волю нашу зробить. Вона нас не розлучить...

— То добре, зозуле, — каже він успокоєний і ще додає: — але ще мовчи, літом все приходь, а заки сніг упаде — будеш в моїй хаті.

Тетяна слухає його, однак нараз стає близько коло нього і тоне з широко розтуленими очима в його гарних голубих очах.

— Грицю! — каже. — Я люблю тебе, сам знаєш, як нікого на світі, але... — і, піднявши високо свої брови, наказує щось ними.

— Не журися нічим, моя Туркине, — каже він, не звертаючи уваги на вираз її лиця, лиш любується нею. — Не журися нічим. Ти моя.

— Твоя, — повторює, виймаючи нараз чомусь спішно червоні маки з волосся, і кидає йому їх під ноги. — На, маєш, — каже. — А тепер іди. Я надто припізнюся. А он сонце за горою червоніє, заходячи, розстрілює вже проміння по небесах; мати буде знов лаяти, що дурно волочуся.

— Не бійся, — каже він. — Я піду. — І з тим бере її востаннє за стан. — Але прийдеш знов лісом? — питає, як за кождий раз, і їх погляди злучаються востаннє в якесь одно полум'я, що лиш сама любов його творить. — Приходь, моя квітко, обзивайся лісом...

— Обізвуся знов лісом...

— Лиш він і я знаємо Туркиню...

— А моя мати, Грицю? — питає вона нараз. — Бог нас не поблагословить, що ми її обманюємо. Вона добра і любить мене... а я... — і, урвавши та кивнувши головою, відходить. Одначе, відійшовши ледве кілька кроків, стає і за хвилю гукає півголосом:

— Грицю!.. Грицю!.. Він опиняється коло неї.

— Грицю! — каже вона, і її уста викривляються якось гірко.

— Що там? — питає він і усміхається мило своїми щирими очима. — Забула ще раз сказати, що любиш? — спитав. — Так ось скажи ще раз, я послухаю...

— Коли побачимось, Грицю? — спитала... і підсунула допитливо чорні свої брови.

— Я ще сам не знаю; та побачимось... ти ж прийдеш!

— Я прийду... — і з тими словами завернула направду ї зникла в лісі.

За нею замкнулись віти, подрижавши трохи...

Гриць не відходить ще зараз з місця, порається коло коня, підіймає червоні її цвіти, і чудно стає йому на серці. "От здобув собі Туркиню, — перетягається думка його душею... — Здобув".

"Я прийду", — повторює він в гадці її слова і задумується над ними.

Чудно якось так вимовила те слово. "Я прийду..." і смутна відійшла.

Нараз прокинувся, слухає... щось ніби її голос пролетів он там у правій стороні лісу. Він напружив слух — жде, а округ нього все, здається, з ним враз слухає... жде...

"Не забудь!" — добивається до нього її голос.

"Не забудь!" — упоминається й собі відгомін лісом і десь завмирає.

Гриць не обзивається. Замість того він сів на коня і від'їхав.

* * *

— Мавро!

— Що там, доньцю? Зайшла врешті і до старої Маври? А то за своїм коханням вже і за неї забула.

Тетяна обіймає стару няню, тулить до себе і просить:

— Прости, Мавро, що не заходила. Не було як забігати до тебе. Вдома все в роботі, а неділя...

— А неділя? — питає циганка і блищить вигребуще чорними очима на молоду дівчину перед собою. — А неділя?

— Як неділя, Мавро! — відказує Тетяна і відвертається від старої. Але тут же і в тій хвилі знов подобріла.

— Мавро, — додає далі, — ти знаєш, я люблю Гриця.

— Ти оповідала, доньцю, — відказує циганка і все стереже дівчину очима, — оповідала.

— І він мене любить.

— А також так щиро, як ти його?

— Мавро! — кликнула нараз з докором Тетяна і відвертається чогось уражена від старої жінки, що остала спокійна. — Я тобі не буду нічого більше казати. Ти заєдно як не віриш, то безпечно поглузуєш. Що б і не сказала я, ти нічого не віриш! Сором, Мавро...

— Бог з тобою, донько! — успокоює Мавра покірно. — Та я його на очі не виділа, а не то...

— Не виділа, не виділа! — повторює люто Тетяна. — А все твоїм голосом гонить невіра і ненависть. Все не віриш. Я знаю. Ти цілому світові вже не віриш. А хоч я добре тямлю, що ти про себе оповідала, що перебула через зраду — то йому одному, Мавро, йому одному на всім світі — я вірю. Він мене щиро любить, Мавро... О! ти не знаєш!

— Я вірю, доньцю, що тебе любить, — відказує Мавра твердо. — Хто тебе, зоре моя красна та як ангел добра, не любив би? Кого на світі любити, як не таких, як ти? Га-й, га-й! — заспівала нараз, мов на хижуна, і заколихалася цілим своїм тілом. — Га-й, га-й!

Тетяна подобріла.

— Заки сніг упаде, казав, Мавро, буду в його хаті.

— Слава богу! — відповідає стара, вже потрохи іншим голосом і зітхає легше. — Кваптеся, бо як прийде осінь, мати прийме других старостів. Казала мені оногди, що хоче тебе сеї осені вже конче віддати, а сама піде в монастир.

— О, мама все своє! — каже Тетяна. — Найбільше, відай, чого вона бажає в житті, то піти на старість у монастир.

— Може, й добре робить, доньцю.

— Та за кого й там вже стільки молитися? Вона вже доста й так молиться... щонеділі, свята...

— Може, і за твоє щастя, — відповідає стара. — Тебе одну лиш має. А відколи твій батько помер, з котрим так добре жила, як вона і люди розказують, то її тягне в монастир. А за твоє щастя хто буде молитися, доньцю, як не вона? Знаєш, вона рада тобі неба прихилити.

— Се правда, — відповідає Тетяна поважно і вмовкає. Відтак, надумавшись хвилину, додає: — Вона одна, ти, Мавро, друга, а він третій любить мене щиро і по правді.

— Правду кажеш, доньцю, — притакує Мавра. — Добрий чоловік — то для жінки все одно що тато й мама.

— А не правда, Мавро? — обзивається Тетяна, і її очі заясніли самим щирим щастям.

— Правда.

— Коби ти мені його хоч раз показала, донько, — потягає Мавра, — не ховай вже його так, як золотий червінець.

Тетяна усміхнулася весело.

— Побачиш його, Мавро, побачиш, красний такий, Мавро, що... о, о, о!

— Як ти? — питає стара.

— Високий, вус чорний, а сам білий та синьоокий. А все їздить на чорнім, як вуголь, коні. Тоді він вже найкращий. На нім він летить, як вихор. О, Мавро, — красний!

Мавра слухає, і її думки летять кудись в минулість.

— Такий і він був, — каже відтак ніби більше до себе. — Високий, як то кажуть, як дуб, білолиций, синьоокий, а конем перелітав попри наші шатра, як сам вітер у пусту. Такий і він був. А все посвистував. Пан був, Тетянко!

— Про кого ти кажеш, Мавро? — питає дівчина, що була в цій хвилі всею душею коло свого Гриця.

— Про того, синку [24] через котрого змарнувала я свою долю, стратила батька, матір, Раду, а вкінці і дитину. Через котрого я тепер сама-одніська на цілу гору, на цілий ліс, на весь світ. Коби були мені хоча дитину оставили, — говорила жалісно, — був би мені світ світом, а так що я маю? О Раду, Раду! — зажалувалася гірко. — Чи вже не було іншої кари для мене, як викинути мене з-поміж себе? Ліпше було таки на місці вбити, як обіцяв. Було покинути, піти самому далі, а тато, мама були б назад до себе забрали, а так... — І забідкалася, як кождим разом, коли про те говорила — по своєму циганському звичаєві, загойдавшись цілим тілом і майже заспівавши з жалю та огірчення.

— Цить вже, Мавро, цить, — потішає Тетяна, — та не жалуй стільки. Воно вже й так на ніщо не здасться. Дитинка, мабуть, у бога, там жде на тебе, колись повітає, і, може, ліпше для неї так.

— Повітає, повітає, — відказує жалісним голосом Мавра, та тут же опам'ятується і починає нараз іншим голосом: — Вже був би дорослим парубком, десь, може, в службі заробляв на себе і на маму. І було би йому добре, і було би мамі добре. А так що? Га-й, га-й! — пожалілася знов. — Га-й, га-й!

— Може, й заробляє де, Мавро, хто його знає, — каже спокійно Тетяна. — Так вже бог дав. По правді, Мавро, ти свого Раду зрадила, а з того вийшло все горе.

— Зрадила, бо була молода, дурна і повірила, — обзивається Мавра вже спокійно. — Задивилася на біле панське лице, нециганські очі, панську ношу [25], а господь за те і покарав. Держись свого, каже і карає. Будь воно зле, будь добре, а на гріх не вийде.

Дівчина слухала мовчки, задивившись ніби кудись, хоча перед нею були лиш низенькі стіни старої низької хатини і більше ніщо.

— Гриць не пан, — каже відтак, вимовляючи певно і твердо ім'я милого перед старою. — Гриць не пан, хоч також білолиций і синьоокий і на коні їздить, як вітер. І ми любимося, — і сказавши се, встає і прощається з Маврою. — Приходь, Мавро, до нас, як мене подеколи в неділю в тебе не буде.

— Га-й! га-й! — відказує Мавра. — Я прийду. А ти, хоч і не прийдеш в неділю, то приходь і в робітну днинку, та сповісти бабу, коли їй на твоє весілля лагодитися та на хлопця подивитися.

— Незабавки, Мавро, незабавки, — обзивається Тетяна і виходить.

— А не виходь до нього щонеділі в ліс, — остерігає, випроваджуючи її геть аж поза хату. — А як підеш, то візьми і мене з собою, — жартує з чудним поглядом Мавра. — Нехай і на стару няню своєї любки раз погляне. Вона ж йому на щастя от яку зорю ясну та красну викохала. Казками вигодувала, серцем випестила, очима зберегла, то най їй хоч тепер словом ласкавим подякує.

— Подякує, Мавро, подякує, — відказує Тетяна щиро і поважно. — Він добрий і щирий, доконаєшся сама, як побачиш, як він мене по-щирому любить, коли мені не віриш.

Тетяна, віддалена вже на кілька кроків від хати, оглядається нараз раптом позад себе. Чи се їй причулося, що Мавра, відвернувшись перше від неї, захохоталася до себе? Чи справді воно так було?

Ні.

Мавра саме в тій хвилі переступала поріг своєї хати і зникла в ній, мов в ямі.

Ні. Хіба причулося... та як вже так погано!

Тетяна, мов холодною водою обілляна, з неописано прикрим почуттям упокорення і пониження вертає зів'ялим кроком назад.

Вже стільки разів постановляла собі не говорити Маврі нічого про Гриця, про їх любов, і завше переможе любов і щирість до тої старої чортиці, вона зраджується, говорить.

Зате вертає, от хоч би й нині, знов з затроєною душею додому, із зболілим серцем, з жалем недовір'я в душі до нього, доки його знов не побачить, доки він знов своїми ясними, як небо голубими та щирими очима не роз'яснить її посмутнілу душу, не успокоїть і вона знов не повірить.

"Грицю! — кличе її щире, тепле серце і рветься чистою неподіленою любов'ю. — Грицю, чи не так? Ти любиш?"

"Га-й, га-й! — прочувається їй в душі остерігаючий голос старої циганки, мов відганяв би якогось хижака... прошибає її душу гострим жалем. — Га-й, га-й!"

Тетяна розплакалася...

Вернувши додому, кидається мовчки в тихій світлиці перед ікону пресв. богородиці, як одного разу, рік тому назад, ломить судорожно руки, притискаючи їх розпучливо до грудей і чола, повторює заєдно:

— Господи, чому мені смутно? Чому мені смутно? Смутно мені, о боже!..

Кілька років тому назад розказував одного разу старий білоголовий мандрівник, перепочиваючи кілька день у богомільної і милосердної Іванихи Дубихи, молодим ровесницям Тетяни, які зібралися в неї, що був або, може, й єсть ще між українським дівоцтвом звичай в надвечір'я Івана Купала ворожити та про свою будучність у русалок довідуватися.

— Як? Чим? — допитувалися молоді дівчата цікаво в старого мандрівника.

Докладно він сього не знає, не з тої він околиці, але дещо осталося ще йому в пам’яті, і він переповість. Пізнім вечором перед Іваном Купалом плавають дівчата по воді човном або, коли бояться, щоб русалки їх не заманили з-під води на дно до себе, в русалку не обернули, проходжуються понад берегом і співають різні тужливі, любовні, гарні й приманчиві пісні. Дівчата на той вечір пристроєні пишно, мають на голові гарні вінки і, співаючи отак в човнах по воді або над берегом, кидають їх з голови на воду. Кинувши вінки в воду, ждуть, співаючи, і роззируються, куди донесе вода вінок або викине на берег, як що кому суджено. Часом люблять русалки розстрілювати [26] під водою свавільною рукою вінки — се знак, що або вона, або милий до року згине, або обоє розійдуться. Часами задержується вінок з тої сторони річки, звідки суджений прибуде. А все прикликуваний, заманений русалками, їх міццю і силою, все з вдячності, що в вечір Івана Купала дівоцтво їх згадує, пристроюється в їх честь пишно і оживляє їх, до води заклятих, молодечими, приманчивими співами, за що вони займаються їх долею, розкриваючи її перед дівочою душею різними подіями, зрозумілими лиш дівчатам, або чудними снами, що вказують на будучність.

І зацікавилися дівчата оповіданням старого мандрівника.

Та хоч і зацікавилися, не квапилися жодного року так ворожити. Одні не хотіли, бо не було човнів, другі відмовлялися, вимовляючися, що бояться, аби русалки не заманили між себе в воду, інші знов вагалися, бо хлопці, довідавшись, поглузують, і так відмовлялися, аж врешті ніхто з охочих не остався.

Так було тому кілька років назад.

Але сього року склалося інакше.

Сього року захотілося бог зна чому самій Тетяні розвідатися про свою будучу долю. Товаришки і ровесниці, котрим вона заявила свою охоту поворожити на Івана

Купала вінками, мов лиш ждали поклику. Поклику найкращої та, на їх гадку, найвідважнішої дівчини, що, як впевняла, нічого не боялася: ні русалок ні вдень, ні вночі, ні сміху всіх хлопців у селі, а так просто хотіла. Хотіла побачити, куди попливе її вінок водою, куди покерують ним русалки. Тому запросила всіх товаришок і ровесниць на надвечеріє [27] Івана Купала над ріку оподалік трохи від млина.

І справді, вони сповнили її волю, набравши нараз і собі охоти поворожити вінками, погуляти ясною ніччю над берегом ріки, переспівати в гурті як змога найкращих співанок і приспособити собі ласку русалок, захованих на дні води...

Аж от настав врешті очікуваний вечір, а з ним і місяць вповні.

Завтра Івана Купала, а сьогоднішня ніч ясна, зориста, неначе умисне розцвілася, щоб молодим дівчатам зрадити [28] над річкою будучу долю і милого.

Мов гарні птахи, зібралися вони над берегом ріки, що, осяяна місячним світлом, виблискувалася приманчиво межи густо залісненою, вечором темною Чабаницею та білою дорогою, що бігла попри неї.

Неначе срібна широка струя, рухалася вода шумливо вперед і все вперед.

Але не на всіх місцях однаково.

Он там, де її ложисько на часок звужується, де з її дна висадилося каміння-велетень неповоротною формою, вона поважніє. Там, під тим камінням, що пригадує невеличку скалу, береже вона кілька місць, мов тайн своїх, місць проразливої глибини, над якими її поверхня то морщиться, то виром крутиться.

Морщачись і дрижачи якимось злорадним приманливим миготінням, вона старається все в тім місці безпощадно поглинути в себе, що появиться на поверхні.

Ніхто не переходить тих глибіней, таких супокійних на вид, а таких зрадливих своїм супокоєм, ніхто не пробував перепливати їх.

Вони не цікаві.

Супокоєм своїм не манять нікого до себе, а кого приманять на хвилину, той відвертається, збагнувши оком глибінь обіч камня-велетня, не журиться більше ним і йде. Тож і ріка на тім місці ніби опущена і ніхто не мутить там її супокою.

Не самі прибули дівчата над берег блискучої вночі ріки. Межи ними є й циганка Мавра. Пристроєна в якусь стару червону хустку, спущену недбало з голови, в срібне давнє намисто на шиї і на грудях, з розпатланим волоссям, вона проходжується між дівчатами, мов марево.

Розвеселена дівочим балаканням та дарунками, якими привабили її зі сховку поміж себе, виспівує вона якісь чудні монотонні пісні, на рідній, лиш їй зрозумілій мові, і чогось вдоволена.

Нині захопила її, очевидно, струя живого життя молодіжі, і вона ніби відмолодніла сього вечора з ними. Зрештою, вона найбільше через Тетяну тут. Тетяні захотілося над рікою поворожити, а се було для неї те саме, що її власне бажання. Тому вона весела.

Вона відповідає голосно на всі допити дівочі, що раді би заглянути хоч на хвилиночку в зачинену перед ними будуччину, і сміється весело.

Дівчата уставляються врешті по вподобі і волі кождої на обібраних місцях і співаючи, кидають з голови одна по другій пишні вінки з лентами, якими пристроїлися сього вечора, на блискучу воду — і ждуть.

Коли упав перший вінок на воду, почувся перший голос:

Гей, на Івана, гей, на Купала, гей, гей, гей!

Красна дівчина долі шукала, гей, гей, гей!

Цвітки збирала,віночок вила,

Долі водою його пустила.

Другий голос:

Поплинь, віночку, по блискучій хвилі;

Поплинь під хату, де живе милий.

Поплив віночок долі водою,

Серце дівчини забрав з собою.

Третій голос:

На заріночку змарнів поволі,

Не дав Купало дівчині долі.

Гей, на Івана, гей, на Купала

Дівча во північ зілля копала;

В північ копала, в північ варила,

А до схід сонця вже отруїла...

Відтак глядять всі дівчата на веселі хвилі, куди і як несуть вони вінки. Понесуть їх далеко чи близько? До милого чи до чужого? На якім місці берега спиняться? І тут же в сім селі? Чи, може, розірвуть їх дикою грою в дрібні кусні, не донісши цілими, де судьба призначила?..

Якийсь час глибока мовчанка. Дівчата стоять посхилювані на березі, дивляться, стережуть очима, ба чи не всім тілом, розколисані водою вінки — і лиш десь-не-десь повторюється півголосом:

Гей, на Івана, гей, на Купала

Красна дівчина долі шукала!

Цвітки збирала, віночок вила,

Долі водою його пустила.

Нараз крик і сміх.

Один вінок натрапив на бистрішу хвилю коло берега, і вона викинула його збиточне [29] на траву. Зо два інші, сплетені неміцно, розірвалися зараз з самого початку і розплилися поодинокими цвітами по всій ріці, мов роздробилися для всеї ріки, і хутко зникли з очей.

Лиш одна Тетяна мовчить, не дбає ні про кого, не цікавиться нічим.

Вона опинилася на березі коло спокійної глибини, означеної велетнями-каменями, і надумується. За нею поволіклася, мов друга її тінь, і ворожка-циганка.

Її обходить нині найбільше вінок Тетяни. Що станеться з ним? Куди понесе його ріка? Чи далі до красного Гриця в гори, чи на берег кине? Чи розірве на кусні, на сміх пустить? То її цікавить!

Тетяна не здіймає вінка з голови. Вагається. Передусім вона не хоче, щоб хто бачив, як кине його з голови, не хоче співати. Не хоче, щоб звертали увагу на неї, одним словом, не хоче нічого. Нічого, в чім захотіли би й інші брати участь.

Щось сама одніська хоче.

А нараз вже ніби й того не хоче.

Так стоїть і вагається.

Вагаючись, спиняється тим часом думками коло Гриця, питає себе:

"Звінчаються вони сеї осені, як заповідав їй він, чи будуть ще далі ждати?"

"Заки сніг упаде, будеш в моїй хаті", — казав він їй сам своїми устами, і вона йому вірить. Йому одному на всім світі. Вінок і вода не скажуть їй більше, як він сам. Він своїм голосом і своїми устами, якими цілував...

— Ти тут хочеш кидати вінок? — обзивається нараз за нею голос Маври і перебиває раптом лет її думок.

— Не тут! — відповідає знехотя молода дівчина і відвертається, немило вражена циганкою, що перебила їй думки.

— Не тут, доньцю, не тут, — підмовляє Мавра, — бо, ади, тут у воді вир, і він не дасть добре вінкові поплисти. Все буде ним в однім місці крутити. Іди трохи далі та кинь вінок, згадавши свого милого, чи поберетеся сеї осені, чи ні.

— Поберемося, поберемося! — відповідає Тетяна гордо і додає роздразнено: — Кину вінок, де схочу. — І з тими словами відступає від циганки на кілька кроків. Хотіла кинути вінок ніким не спостережена, сама одніська, тим часом Мавра не дає.

— Кидай, де хочеш, доньцю. Кидай, де хочеш! — каже примиряюче Мавра, та проте не рушається з місця. Се подразнило ще більше уперту вдачу дівчини, що не зносила над собою ніякої власті, і вона відступила від циганки дальше. Ще недалеко відступила, коли її нараз щось мов підтручує невидимою силою назад на те саме місце. Вона вернула і зняла з голови вінок. Далі — не створивши уст ні на одне слово, кинула вінок з усеї сили коло каменя в воду... Вінок заколисався сильно і, поплававши кілька хвилин кругом по тихій воді, почав, немов кермований невидимою силою з-під блискучої поверхні, сунутися ледве замітно вперед.

Не далеко.

Тетяна стояла на березі, похилившись, з очима широко створеними, і не рухалася ні на волосок. Ззаду за нею чигала вдвоє зігнена циганка.

Важка хвиля... мовчання...

— О! о! о! — скричала нараз Тетяна і простягла з переляком над водою руки. Саме до середини доплив її вінок, як тут захопив його вир. Крутив ним якусь хвилину на однім місці, грався. Коли нараз потягнуло його щось в глибінь, і Тетяна не побачила його більше.

Мовчки обернула вона своє побіліле лице до старої циганки, що й собі витріщалася без руху тривожними очима в воду. Тепер поглянула поважно на дівчину.

— Не посватає тебе сеї осені твій хлопець, — обізвалася врешті, не надумуючись, — не посватає. Тетяна відвернулася.

— Ов-ва! — сказала лише згорда і повела спущеними очима по воді.

— Ов-ва?! кажеш, доньцю? — спитала з явним докором Мавра.

— Ов-ва! — відповіла, як перше, гордо дівчина, мов не своїм вже голосом, і, відвернувшись від води, відійшла...

* * *

Знов минув якийсь час.

Настка пішла з своїми родичами на прощу в далекі сторони і не попрощалася з Грицем, їй боліло серце, що він майже ціле оце літо занедбував її, навідуючись лиш рідко до неї. Та не показувала вона йому свого жалю, а ждала терпливо, доки не звернеться знов сам до неї, як уже не раз бувало давніше, коли його що-небудь розлучало з нею. Щоб

його могла ще і яка інша дівчина заняти, їй не приходило досі на думку. Звичайно, бувала се досі сама його чудна непостійна вдача, що брала над ним верх і або віддаляла з хати на якийсь час, або силувала до гарячої запальчивої праці; тоді й тижнями не заходив до неї.

Та все ж він і тоді навідувався до неї бодай на хвилину-дві, показувався, поспитав що-небудь, особливо ж як його в роботі захопляла сльота, він звертався хоч крадьком до неї.

Але сього літа він лише десь та не десь загляне на хвилину до неї вечором, а зрештою в неділю, свято його мов вітром удувало...

Куди ходив? — запитувала себе Настка і чудувалася.

А може, і взагалі не ходив?

Се раз. А по-друге, чому вже не говорить їй, як давніше, де бував, коли вже віддалявся?

Вони ж собі межи собою вже давно по слові [30] і ждуть ще ніби дозволу батьків, щоб відбулося весілля. А саме тепер починає він її занедбувати. Саме тепер, їй боліло серце, віщувало смуток, і бували хвилі, коли вона гірко жалувалася на його невдяку і байдужість, на чудну вдачу, а іноді, переговорюючись з матір'ю, навіть плакала.

Збиралася одного разу вже й до ворожки-циганки йти, про якої силу і міць чула лиш мов з казки, та все побоювалася. А далі й соромилася. Ворожка, як вона чула, жила десь на самоті, на горі Чабаниці, в лісі, отже, треба би ще із кимось іншим іти. А вона не мала з ким. А хоча, говорила собі, і піде до неї, то що скаже ворожці? Що милий спроневірився?. Вона того напевно не знає. Не раз і не два впевняв її, що її одну любить, її одну на світі.

Та що питати її? Про що розвідуватися? Що він не любить довго держатися хати, одного місця? До того вона звикла. Такий вже зроду вдався. На те й ворожка, хто знає, чи поможе. Хіба що, може, йому ким що починено?

Ким?

Не знає.

Дівчиною якою?

Котрою?

В селі всі дівчата знали, що вони собі по слові, жодна межи них не стане, хіба би яка молодиця. А молодиць їй не страшно, хоча й кажуть люди, що є між ними і такі, що чоловікам відбирають розум. Та він не боїться. Гриць не боязливий. На ціле село він один нічого не боїться. Тож чого їй до ворожки?

Так роздумувала Настка і осталася, не пішла. Лиш коли родичі заговорили про хід на прощу в далеку сторону, вона просилася з ними. Хотіла господу помолитися, за свій гріх покаятися, про щастя попросити. І пішла. Не зрадившись перед ніким з товаришок — зібралася й пішла.

Грицеві стало ніяково, коли зачув, що Настка пішла з родичами так далеко в чужу сторону, як казали люди, не спімнувши йому про те ні словечком, і не попрощалася.

І стало йому нараз прикро і жаль за доброю, щирою дівчиною, що за ціле літо не зробила йому ні одним словом докору за байдужість до неї.

Правда, він не все був до неї байдужий, лиш саме в той час, як стрічався з Тетяною. Тож лиш тоді він її занедбував. По кождій стрічі з

Тетяною він неначе тратив власть над собою, так дуже підходила вона йому під душу. І був би, коли б був міг, з нею вже давно одружився. Вона, — як говорив їй іноді сам, — весь розум з голови випивала і мов шовком за палець кождим словом обвивала. Однак, не бачивши її довше, як ось і тепер через якусь роботу, до якої батько мов прикував, починав тужити за Насткою і відчував виразно, що без неї не може обійтися. Яка вона добра, яка податлива, як приставала у всім за ним, а нараз відвернулася. Тому він сам винен. Сам-один. Вона все однакою бувала. Окрім нього, нікого не любила...

— Грицю, — грозила саме останній раз (пригадалося йому), усміхаючись жартівливо до нього, не бачивши його довше в себе. — Відай, ти знайшов собі другу Настку, що першу вже забуваєш. Як знайшов, то держи! — казала, а проте, хоч і каже се, тягне і обіймає його пестливо за шию. — Я знайду собі другого Гриця. Не тільки світа, що наше село, не тільки хлопців, що Гриць на границі. Як хочеш, Грицю, — додає і, усміхаючися, заглядає йому в очі, обіймає і голубить, доки не усміхнеться він і не прихилиться, не примириться знов з нею.

І так все і завше. Однакова, добра, поблажлива, хитра, як та лисичка; тяжко Настку не любити. Завше вона з веселими, як небо голубими очима, що не знали гніву, з устами, що з усміхом вітали.

А тепер пішла на прощу — слова не сказала, тепер, перший раз в житті, здається, відчула справдішній жаль до нього. "Невже ж дізналася про Туркиню? — подумав з прикрим почуттям, мов очутившись, Гриць. — Господи! А коли вже дізналася, хоч і не знаю звідки, бо як і хто таке розказав би? — то вже ліпше розкаже він їй сам про все. Хоч буде по правді. Про все переконається.

А розгнівається вона, він її перепросить. Вона мудра, простить йому і помиряться, як не раз вже. Вона ж у нього добра, як кавалок хліба, хоч до рани приложи. З нею все зробиш. Інакше годі поступити, її шкода, її жаль лишити, її давно він любить.

Отаке.

Одної жаль лишити, бо вже давно любить, ба навіть зв'язався, другої не годен покинути, серце не за тим; тому нехай самі між собою зроблять лад, як котрій що не по душі...

Як повернула Настка з прощі, Гриць пішов до неї. Діждався її врешті.

Вийшла проти нього якась мов не та. Висока, годна, та проте марна якась.

Він поглянув на неї і пожалував в душі.

Тому всьому він винен, — заговорило в нім сумління.

А далі обізвався.

Чому не сказала, що йде на прощу? — спитав, вітаючись з нею. — Може б, був і він до них прилучився, був би і він пішов. Чому затаїла перед ним, що йде, і пішла без нього?

Чи він їй вже байдужий? Не любить його більше?

Вмісто відповіді Настка розплакалася.

Вона його любить, як давно любила, але він не щирий. Він вже сторонить від неї, так робить недобре. Нехай по правді признається, куди тепер заходить, а вона простить йому, і все буде добре. Але старостів, "знай", — додала поважно, — нехай присилає, бо довше ждати її родичі не хочуть. "Через того Гриця, — кажуть, — що гонить за вітрами, вона ще бог зна як остане з сивою косою". З жалю пішла на прощу, впевняла. "З жалю". Щоб від нього та від гріха відмолитися. Щоб

він се знав. Раз на все каже йому се. А тепер нехай сам признається. На кого думка в нього? Любить яку іншу? Як любить, то най любить.

Гриць тягне її до грудей, до себе і притискає.

— Та хоч я скажу, то що з того вийде?

— Вийде те, що треба, тим нехай не журиться, — відповідає вона. — Ти лиш скажи.

— А он, — каже він врешті, — Тетяну Іванихи Дубихи в третім селі відси знаєш? З чорними бровами, першу багачку. Вона його любить.

Настка побіліла.

— Туркиня?

— Туркиня.

— Та, з золотими півмісяцями в ухах, що бровами мірить?

— Ота сама, що бровами мірить.

— Тебе, Грицю, вчепилася? — ледве питає.

— На смерть полюбила...

— А ти?

Гриць сміється, тулячи її знов до себе.

— Обох я вас люблю, обидві ви однакові. Одна синьоока, друга чорнобрива. Обі ви дівчата, лиш Настка не Туркиня.

Настка споважніла, як ніколи досі.

— Грицю! — каже. — Чи в тебе дві душі, що двох нас любиш, що двох нас сватаєш, що двох нас дуриш? Але знай!.. — додала, і раптом її сині очі замерехтіли. — Настку не покинеш. Настку не здуриш.

— Досі ще жодної я не здурив! — борониться Гриць. — Бо ще до жодної сватів не слав.

— Але знав дорогу, як казав, що любиш?..

— Знав, Настуне. І тепер ще знаю, — відказує він. — Але все шкода Туркині. Буде заводити. Буде проклинати і мене, і тебе. Що нам тут робити?

— Будемо добиратися, — каже рішуче Настка і нараз, як великий змій, обіймає Гриця.

— А Туркиня, Настко? Я ж її не уб'ю. І вона, як ти, по правді мене любила.

Настка спустила очі, захмурилася і хвилину немов роздумувала над чимось.

— Ти нею не журися, — відповіла врешті. — Я беру її на себе, сама з нею упораюся, щоб було все добре, щоб не проклинала нас, ні тебе, ні мене.

Гриць видивився на Настку, що стояла близько перед ним і майже дотикалася його грудьми. От вона вже знов була така сама, як давно, добра і прихильна, знов знала всьому раду, де він ніяк не знав. Не змінилася. Мудра була, хоч би і в чім.

— Що ти зробиш з нею? — спитав врешті несміливо, майже покірно.

Настка розсміялася. Відтак умовкши, закинула обидві руки за його шию і втопила в нього свої сині, тепер мерехтячі очі, які він любив, і спитала:

— Любиш дуже Туркиню, Грицю?

Гриць відіпхнув її.

— Дай мені спокій, Насте, — скипів, подразнений нараз чимось в її голосі. — Роби собі, що хочеш, а мені дай спокій. Раз я все сказав, то тепер дай мені спокій...

— А Туркиня?

— Убий її, як вона тобі в дорозі. Я її не уб'ю!

— І я ні, Грицуню, — відповіла Настка і зареготалася, показавши свої білі зуби. — І я ні, Грицуню!

— То роби, що хочеш. Ви обі однакі! А мене лишіть.

— Ми обі однакі, кажеш, — підхопила вона, — і тому тобі однаково, кого посватаєш. Здавна я вже твоя... сам дав перший слово, тепер вже не лишиш, мене ти не здуриш...

— А Туркиня? — завернув знов Гриць.

Настка викривила погано уста.

— Не журися нею, — сказала коротко. — Я її не уб'ю.

— І я ні, Настуне. Та що з нею зробиш? — допитувався Гриць неспокійно.

В Настки знов замерехтіло в очах, що аж позеленіли, і вона, як перше, розсміялася.

Гриць розлютився.

— Чого знов регочешся? Мені не до сміху.

— А мені до сміху, — відповіла Настка. — Ти, Грицю, май розум, — поучала нараз своїм звичайним розважливим спокоєм, яким усе брала верх над ним, над його подвійною вдачею. — Чи ти справді гадаєш, що лиш ти один на світі? Що як за тебе вона не вийде, не знайде другого? Господи, борони від такого розуму, як твій!

Гриць умовк.

— Та знайде, — каже нараз. — Але буде проклинати, буде нарікати...

— Хто, Грицю? Туркиня? — питає Настка. — Невже ж ти її боїшся?.. Хто буде проклинати? — повторює визиваюче, а заразом заперечує чимось в своїм голосі... заздалегідь тому, що має прийти від нього.

— Іваниха Дубиха, — відповідає Гриць. — Вона не жартує...

— Та нехай, — каже зневажливо Настка. — Від прокльонів я нас відіб'ю. Ти мені лиш оповідж про неї, що знаєш...

Гриць змішався.

— Що розказати?.. Гарна... і вже...

— Чи справді вона така багачка в селі?

— За таку її люди мають. Я не числив її отари овець. Худоби до води також не гнав. Кажуть — перша багачка. то, певно, багачка.

— Так, так, Грицю, не журися, — почала знов, успокоюючи, Настка. — Вона і без тебе віддасться.

— Та я знаю, що віддасться. Жаль лиш так казати. Настка випростувалася... а була висока.

— А мене не жаль? — сказала се голосом, в якім тремтіли сльози і огірчення, що вже давно накипіло.

— Та як не жаль! — успокоював Гриць. — Жаль, зозулько. Навіть і себе жаль, що дві полюбив, а жодної ще не маю. Одну брав би, і другої не лишав би. Одну любив би, другу голубив би. Одну сватав би, з другою вінчався б. — І з тими словами якось чудно розсміявся. — Що мені робити?

— По дві не любити.

— То не любіть... ви! Покинь мене, Настко! Чого мене держиш? Як мене покинеш, засватаю Дубівну...

Настка розплакалася.

— Не боїшся бога? — спитала крізь сльози. — Тепер так говориш? Яка в тебе душа?..

— Станемо колись всі перед бога. Я, Дубівна і ти. Цить, не плач. Чуєш?.. Я, Дубівна і ти! І він нас осудить. Цить, не плач, — потішає Гриць і знов тулить дівчину до себе. — Що я тому винен, що так склалося? Чи я

хотів сього? Так було суджено або, може, мені починено. — Останнє слово вимовив, усміхаючись, однако Настка не завважала його.

— Чого ходив до Туркині, як мав вже мене? — спитала.

— Бо починила, — відказує він. — Перша чарівниця. Гарна на все село. Чорними бровами та очима приманювала, червоними цвітами маку, що ними все затикувалася, держала... От і осліпила душу, розум. Що хочеш? На те ж я хлопець, на те серце в мене... Цить, не плач! — вмовляє. — Я ще не помер, як колись помру, станеш вдовицею, тоді заводь чи там голоси, а тепер ще смійся. А як не хочеш сміятися, то хоч люби по-давньому, інакше кидаю тебе і йду до Дубівни. Вона не плаче.

Настка задрижала в душі на ті слова, успокоїлася і утерла сльози.

— Я тебе люблю, Грицю... ти ж мій, — сказала. А наблизившись до нього, обняла його, як недавно, пестливо. — Ми собі по слові, Грицю... Чуєш? — питає, просить, а очима, що миготять неспокійно, грозить. — Ми собі по слові. Мене ти не здуриш...

— Чув уже. Коли скінчиш? — скипів нараз Гриць. — Я що знав, сказав тобі по правді, а тепер дай спокій. Що хочеш? Щоб я пішов в світ за очі? Мені не тяжко — піду.

Настка — знов обнімає за шию.

— Не в світ, Грицю... — як сновида успокоює, — а звінчатися, Грицуню...

— Тож звінчаємося... але... — і нараз урвав, відсуваючи від себе дівчину, якої рішучість знав і боявся.

— Ніколи більше до Туркині не виходь, — наказує нараз поважно і строго дівчина, пронизуючи своїми ясними очима, що то за сю хвилю з

внутрішньої боротьби аж потемніли, і додає: — Щоб ми через неї не побралися?.. До неї піде другий. Вона без тебе не згине, вона багачка, Грицю, а я... — і урвала. Сльози знов спинилися в її очах, і вона затулила лице обома руками.

— Не бійся, цить! — втихомирює Гриць. — Чи я тебе покидаю?.. Не вийду ніколи до Туркині. Не віриш? Тому, може, що я сказав, що вона гарна на все село? Бо правда, що гарна, правду за пазуху не заховаю, — каже, а сам з-під уса усміхається. — Не бійся...

В Настки знов очі замерехтіли.

— Гри-цю! — погрозила рукою. — Мене ти не здуриш, я се ще раз кажу, а до Дубівни не виходи.

Гриць відвернувся мовчки від неї і, відійшовши кілька кроків, кликнув:

— Бувай здорова!

Вона не відповіла, але, надумавшись нараз, прожогом опинилася коло нього.

— Не вийдеш?

Він оглянувся:

— Не вийду!

— Треба закінчити, Грицю.

— Треба.

— Я вже закінчу. Ти лиш під очі їй не йди, а іншим не журися.

— Я не журюся! — відповів він. — Журіться ви. Ви всі однакі. Дай мені спокій... — і з тим знов іде...

— Грицю, я лагоджу рушники.

— Лагоди на осінь...

— Та осінь от вже тут.

— Ну, то й гаразд.

— Інакше, Грицю, втоплюся, згину! — жалується, грозить Настка.

— Не бійся! — сказав і станув. — Ви не гинете. Скорше я умру...

— Я не дам, Грицуню...

— Ов-ва! — вирвалося нараз Грицеві з уст, і втім замовк, відійшов...

* * *

Старий Андронаті приблукався до села, де жив Гриць з своїми родичами, і вже чи не вдруге обійшов те село по милостиню. І знов, як звичайно, обдарувала його синьоока Настка чи не найкраще. Вона любила подавати йому милостиню, бо він дякував так щиро і красномовно, так знав до душі промовити, що іноді не наслухався б його слів.

Так і сим разом.

Подякувавши і поблагословивши її чи не вдесяте, може, схилився ще кілька разів низько перед молодою жвавою дівчиною, що не досить того, що ласкава в дарунках, та ще й нині сама йому ворота відчинила, щоб не трудився. Та ось коли він погляне ліпше, а вона чомусь коло нього. Випроваджує, щебечучи щирими словами, а дедалі і з наказом шанувати в горах старі ноги, бо гори зривають їх у тих, хто не родом з вершин...

Так вона говорить і нараз стає.

Та постоявши ще хвилину, врешті сідає і з тим просить і його усісти.

Дід здивувався, однак не сідає. Він оперся лиш на палицю і дивиться на неї. Яка вона добра та щира, оця дівчина, яка милосердна? І не віднині вона така, а відколи її знає, бувала все така.

— Господи благослови її, господи благослови! — повторює раз по раз і збирається йти далі. Однак Настка встає і задержує його.

— Діду, — каже. — Сьогодні я маю з вами щось говорити. А ви хоч сядьте, хоч постійте, а казати мушу. Дід зчудувався.

— Кажи, дитинко, — відмовляє, — що там тобі треба, чи що хочеш знати, а я вже ліпше постою. Так вже звик вічно на ногах пробувати, що нічого мені й стояти.

— Діду Андронаті, — почала Настка, посилаючи притім свій ясний погляд далеко по верхах, неначеб нагадувала, збирала щось в думках. — Ви мене, діду, знаєте. Мене і Дончукового Гриця, з котрим не раз балакали — і не від сьогодні вже. Знаєте, чиїх я родичів, чиїх він родичів. Тому і послухайте, що я вам розкажу. А розказавши, опісля вас про щось попрошу.

— Кажи, душко, голубко, — відповідає старий і опирається ліпше на палицю, спозираючи на дівчину уважно, щоб нічого з її слів не стратити. Вона ж така милосердна та синьоока. Добра дитина, хоч куди. Ніколи з порожніми руками з хати не відправляла, а часто-густо і куток на нічліг приладжувала, коли деінде на нього лиш з недовір'ям споглядали, ба навіть іноді не хотіли і на обійстя прийняти.

— Ми любимося віддавна, діду Андронаті, як самі вгадаєте, я і Гриць Дончуків, — сповідається дівчина.

Старий усміхнувся.

— От-то, новина! — сказав. А далі додає живо, з нетаєною теплотою в голосі. — Хто б того не любив! Багато світу перейшов я, та такого красного, жвавого хлопця, як оцей Гриць, як ти кажеш — Дончуків — я нігде не бачив. Виглядає мов сам святий Георгій, як на коні їде. Гарний він та пишний, благослови його боже! Та ще й добрий, і розумний, і м'якого серця. — І з тими словами старий, мов пригадавши собі щось, наново розсміявся. — До красних він легко липне, чи не так, голубко? — питає, все сміючись.

— Так і не так, діду, — відповідає Настка, лиш якось неспішно.

— Тим-то і штука, біла ти голубко...

— Гриць лиш мене одну по-щирому любив...

— А ти звідки знаєш, як хлопці в світі люблять? — перебиває. — А ще до того такі, як саме твій Гриць! Чи одну, чи кілька?

— Бо сам розказував мені.

Дід ніби аж засвистав крізь зуби з подиву і знов засміявся.

— Отже, в чім твоя грижа, коли тебе любить? — питає. — Чи вже перестав любити, хоче до іншої старостів посилати?

— Е, ні, діду, — відказує нетерпливо Настка. — Такий Гриць не є. А біда в чім іншім, і ви нам зарадьте.

— Я? А що я вам поможу? — спитав. — Де в вас батько-мати, хіба вони не хочуть, щоб ви побралися?

— І то, діду, ні. Вони не противні. Побратися — ми поберемося... лиш от... — і урвала.

— Лише що? — питає дід живіше. — До чого я вам тут потрібний? Я старий і бідний, сам на людській ласці, з людських рук живу, з людської милостині.

— Правда, діду, — відповідає Настка прихильно. — Але якщо нас сей раз порятуєте, то ми, раз побравшись, заберемо вас до себе. Довіку будете в нас; будемо вас доглядати, доки бог дозволить.

Дід розреготався.

— Се так ти кажеш, дівче, — торгується дід. — Ти, що візьмете старого цигана до себе. А скоро лиш віддашся, мене і знати не схочеш!

— Е, діду, — опирається Настка і сміється з дідової недовірливості. — Не такі ми, діду. Не така я чорна, а Гриць не з таких. Самі ви сказали, що з серця він м'який. То й вірте!

— Отже, в чім річ? — питає вже дід і сам цікаво. — Чи зіллячка вам якого треба? При собі не маю. Треба ще збирати.

— Е, ні. Не зіллячка, дідуню, — заперечує Настка, — лише розуму вашого старого і такого слова.

— Сло-ва? Ага! — сказав дід протягло з чудуванням.

— Слова, діду, і розуму...

— Кажи ж, най знаю.

— Діду, — починає наново Настка і глибоко віддихає, мовби забиралася до тяжкого замаху руками. — Діду, — і її голос затремтів, уста не складаються. — Слухайте, за горою Чабаницею, як кажуть, за "Білим каменем", живе одна млинарка-вдовиця, на ім'я Іваниха Дубиха. Іваниха Дубиха сама богомільна. В селі перша багачка, для бідних милосердна. Оце знаю про стару. Та в неї є дочка. Одна-одніська, діду, пещена, як та птаха, і звуть її люди Туркинею.

— А-г-га! — сказав дід протяжним голосом, мов нараз пригадав щось. Однак вмовк і ждав.

— Оця Туркиня, діду, як у селі її звуть, вона чарівниця і прикувала Гриця. Мабуть, лихим зіллям серце відібрала, чорними бровами в дорозі нам стала. Старости в мене були, і ми вже по слові, лиш Грицеве серце ще не в спокою. Мене обіймає, Туркиню любить; мене він цілує, за нею сумує. Не може її забути, все вона йому сниться, все в червоних цвітах, з ніжними словами. Рятуй, діду, — благала далі дівчина, складаючи руки, мов до мольби. — Ти ж Грицуня знаєш, в нього м'яке серце, буде колибатися між нами обома. Буде гірко жити йому й мені. А все через неї, через чорні брови, через лихе зілля, через її намови. — І з тими словами Настка вмовкла, ніби стоячки умлівши, а дід задумався.

— Кажеш — дуже гарна? — питає по якійсь хвилині.

— Гарна, мов сама княгиня. Чорні брови має, каже Гриць... Очима манить, як та зірка ясна, а цвітом починяє. Що я, діду, вдію? Рятуй!

— І багачка — кажеш?

— На все село — кажуть.

— А — мати богомільна?

— Як сама черниця.

— Для бідних милосердна?

— Того вже не знаю. Кажуть, дуже добра, але дуже строга. Кажуть, як та пані.

— А донька починяє? — питав дід недовірчиво.

— Бровами, і зіллям, і червоним цвітом, яким усе строїться, до себе приковує... О діду! — додала майже з розпучливим зойком дівчина. — Рятуй!

— Що ж ти хочеш, голубко, щоб я тут порадив? — питає знов дід і задумався над Грицем. Шкода втратити ласку у сеї білої Настки, шкода і Грицуня, щоб двоїв душу. От і його Мавра двох так полюбила, а на самім останку — долю погубила.

Дід зітхнув і, здавалося, ще більше на палицю похилився.

— Кажи, що зробити, то я так зроблю. Лиш зілля не маю, не годен збирати. Хіба що примовлю, то одно ще знаю. Словами Дубівну відверну, інакше не годен, старість не вспіває... Коби мені Мавра...

Настка оживилася. Голубі її, як небо, і звичайно щирі, веселі очі замиготіли нараз якимось чудно зеленявим блиском, і вона обізвалася:

— Я вас навчу, діду. Я вже придумала, як її перелякати, щоб покинула мого Гриця. А ви поможіть. Не шкода вам Гриця, щоб долю марнував, зо мною одружившись — за нею побивався? Я їй вперед через вас погрожу... а як не поможе... знаю, куди піду... На горі Чабаниці живе одна ворожка, знає на все раду... До неї я піду. А вперед ідіть ви, словом погрозіть. Підете, діду? — просить.

Дід надумувався.

— А запросиш діда на весілля? — поторгувався трохи, а сам думками заєдно коло Гриця...

— Ой дідуню, приходіть! — кликнула дівчина врадувано. — Лиш перекажіть мої слова Дубівні, добре її злякайте, а сказавши моє, і від себе полайте.

— Так кажи, голубко, — обізвався дід. — Для Грицевого щастя піду на все, а як скажу слово, буде сказане. А як закляну, то закляте. Раз най має Гриць спокій!

— Так, дідуню, — підхопила Настка і повторила: — Раз най має Гриць спокій!..

— Тож скажи, голубко, щоб зробив, як хочеш, — почав знов дід.

Настка випросталася, відітхнула глибоко і почала:

— Відшукай, діду, Дубівну, проси милостині і, поблагословивши, таке їй скажи:

"Я зачув, Туркине, що ти любиш Гриця, найкращого хлопця з угорської границі; що ти потаняєш злим цвітом і словом; що ти твориш лиха, відбираєш щастя.

І чув я, Туркине, що Гриць тебе не любить, бо вже віддавна другу голубить. Синьооку Настку за свою він вибрав і вже незабавом з нею він звінчається.

Що ти хоч від нього, прекрасна Дубівна? Щоб молоду покинув, до тебе пристав? Таж тебе прокленуть, не лиш молода, але і всі люди, хто про тебе вчує. Таж за тебе піде сміх і глум селом, і останеш з смутком, як те марево.

І чув я, Туркине, що в тебе багатство, тож ти хлопців знайдеш і без Гриця. Молода Грицева, — знай, — на тебе плаче, жаль до тебе має, гірко проклинає. Гриць тебе не бачив, як її вже любив, тебе голубив, а її вже сватав. Тому її він візьме, заким доведеться старостів послати, тебе посватати.

І чув я, Туркине, все оце, що кажу, від тої молодої, котру Гриць бере. Сам їй жалувався, що ти лиху винна, що його манила, голову дурила.

Чорними бровами ніби чудувалася, а з другої сторінки розум відбирала. Червоненьким маком ніби ти строїлася, а з другої сторінки до себе манила. Лісами блукала, відгомоном гралася, а з другої сторінки блудом обдавала...

Тепер спам'ятався, тебе він цурається, чорних брів боїться, з ясними кохається. До тебе вже не вийде більше і не жди, хіба що його побачиш де на чорнім коні. Тоді відвернися, щоб люди не знали, що Гриця любила, другій відбирала.

Та Гриць, як я кажу, давно Настку має, на тебе, Туркине, і гадки не має. Перестав любити тебе, чарівнице, і не буде більше до тебе ходити.

Попрощайся з ним..." . Так, діду, — закінчила, мов змолола, Настка і, зупинившися, зітхнула, неначе скинула тягар з душі. І відвернулася.

Дід стояв довго мовчки, неначе все над чимось роздумував. Врешті обізвався:

— Ліпше тепер, як запізно. — Та згадавши нараз і Мавру, він аж посмутнів. По хвилині дальшої задуми додав: — Не зараз я оце перекажу, донько, що завдала ти, аж по третій заповіді, щоб не мала відьма часу весілля спиняти. Чорні брови здавна лихо все кували, і як хто не знає проти них ліку, той і в них пропаде, як в самій глибині. Слава богу, донько, що ти синьоока, лиха не коїш, добром розсіваєш. Я їй перекажу всі твої слова, та ще й від себе додам, що лише знаю. Нехай вона йде своєю дорогою, а Гриця не спиняє в дорозі до щастя. Я за нього молюся, здавна вже молився, він мені як рідний, для нього все зроблю. Не журіться нічим більше, добрі мої діти, хіба щоб весілля гарне спорядити. А бідних також просіть. Діда не забудьте. Дід вам заспіває, звідки Гриць походить, чому він тут, а за ним дід. Тепер щасти вам боже, доню синьоока, а Гриця пильнуй, від неї стережи. Поблищи очима, як та чорнобрива, а як він м'який, як самі знаємо, піде за тобою, а ту забуде. Дід своє зробить. Дубівну відверне, на сторожі стане Грицевого щастя — і буде гаразд.

Дід кивнув до дівчини головою і, не промовивши до неї більше ані словечка, відвернувся і пішов. Настка й собі погнала назад до хати, взялася за роботу і при ній співає...

* * *

Було три-чотири неділі перед другою осінньою богородицею. Гриць вибрався знов раз на приказ батька в сусіднє село за справунками і пустився на своїм коні сим разом через гору Чабаницю і саме білою стежкою. Було вже добрих кілька неділь, як не виїздив сюди до Тетяни. Раз — не було досі якось коли, бо батько, мов залізом, держав при

роботі, а по-друге — він боявся Настуні. Помимо всеї своєї доброти і поблажливості, відколи про його любов з Тетяною дізналася, — була вона тепер готова за ним аж тут погнати, щоб не допустити, аби з Дубівною бачився...

Їдучи тепер отак крок за кроком, він роздумував про дівчат.

Як воно скінчиться?

Настку мусить брати, вже й посватав її. Що з Тетяною буде, він ще сам не знає. Дедалі по другій богородиці його весілля з Насткою. А вона ще нічого не знає, старостів вижидає. Вже давно її бачив.

Щоправда, він кілька раз виїздить сюди потайки, та якось так останнім часом складалося, що коли вона виходила в ліс — він був при роботі. Коли ж знов виїздив він у неділю крадьком проти неї, мати її в хаті потрібувала, вона не приходила. От і розминалися поволі їх дороги, дарма що любилися. Та господь знає, чи не на добре воно се так, хоча вона йому мила, мила. І яка вже мила! Та дарма...

Але бачитися — вони побачаться, хоч Настка і противна тому. Одначе тим, що він дав слово Настці до неї більше ніколи не виходити, він не дуже журиться. Що буде, то буде, а любити можна. Настку ж він бере, а Тетяна?

Тетяна? — повторив, допитуючись, якийсь внутрішній голос, що пригадував йому чи не Настчин голос, та тут і вмовк.

Що він з нею зробить?

Дві сватати годі. Нехай тепер зроблять обі лад між собою, коли так вже склалося. Настка нехай зробить. Вона так казала. Вона вигадлива, на все раду знає, бона його любить, про Туркиню знає, нехай тепер

робить. Убити не уб'є її... Що він тут поможе? Здійме бучу? Дівчата всі однакові, до лиха причиняються, а відтак плачуть і голови засушують.

Що йому з них?

Добре, може? Гриць, споважнівши, зітхнув.

Яке його добро? Що двох нараз любить? Стільки його добра, що з Туркинею був у лісі, як у раю, що його любила щиро, та чи довго то було? Ось нараз Настка, стала між них, і все мов закаменіло — настав кінець. І добра Настка, і щира для нього, ліпшої він не знає... І не те, щоб вже немила йому стала, а він полюбив Туркиню. Ні, Дубівна в душу влізла, і забути не годен...

Але тепер що він з нею зробить?

З матір'ю її?

Іваниха Дубиха не жартує.

Коби хоч де побачитися, наборзі [31] до себе всміхнутися, легше стало б серцю, що б вже там і не було — а так...

А далі?

Що далі? — спитав себе і не знаходив відповіді.

Далі... якось воно вже буде, — казала мудра Настка. — Вона красна і багачка, віддасться і без тебе. Що тобі журитися?

І справді.

Що йому журитися?

І в дівчат є розум. Нехай журяться самі. І вони любили. Тетяна також любила.

Чого тепер сховалася? Дізналася про його весілля з Насткою?

Може, й дізналася...

Ой Туркине, моя пташко, яке в тебе серце?..

І їдучи отак, роздумуючи над собою і дівчатами та минаючи знайомі місця около білої стежки, роззирається він тепер то вліво в глибокий яр, то вправо на Чабаницю з "Білим каменем", де також з нею стрічався.

І чомусь сподівається він, що звідкись вийде проти нього Тетяна. Пишна, усміхнена, заквітчана в червоні свої цвіти, і скаже, як звичайно: "То — я".

Одначе, хоч і як він роззирається, хоч і як бажає його серце спокою "з нею", "вона" не виходить. Не виходить, і не чути її голосу.

І зітхає скорбно Гриць, морщить хмарно брови. Повинна була вийти, бажає його серце: він же тут. Щоправда, він її не сватав, як обіцяв, він її і не візьме, наведе на неї смуток; та хто саме тут винен? Він один лише?

Обоє винні...

Тому нехай би вийшла, нехай би все любила. Була тут. Була така, як досі... хоч раз один ще... Раз...

— Тур-кине! — майже не стямився він, як крикнув. "Туркине!" — перебігло таким відгомоном по противній залісненій стороні гори і умліло.

— Ти тут? — пігнав з неописаною тугою в голосі, як перше, покликом... і ждав.

"Тут", — відбилося лише слабо його власним голосом, відгомоном і стало тихо... Скільки не надслухував він з усіх сторін якого шелесту, скільки не прагнув його, ніщо не ворушилося...

Гриць запав в задуму — і не ждав більше.

Знав. Тепер вже не побачить її.

Мусила розвідатися, що він посватав другу, і не виходить, плаче...

Ідучи задуманий, не зважав Гриць, як небо незамітно над ним затягнулося хмарами. Далі заколисав холодний вітер деревиною, загриміло зловіще, а по недовгім часі почало і блискати. Раз по раз і так сильно, що чорний кінь Гриця, здичівши від того, почав ставати дуба.

"Недобре віщує оце звірина своїм неспокоєм", — думає Гриць і починає оглядатися.

На небі недобре. Чорні густі хмари.

В лісі темніє чимраз більше, а далі він чує великі краплі дощу на собі. Зразу поодинокі, а відтак чимраз густіші і сильніші. Він підганяє коня, той рветься сильним кроком вперед, білою стежкою вгору, а тим часом тріскучі громи потрясають цілою горою Чабаницею, ніби котяться почерез усі інші і, десь спиняючись, умлівають.

Дощ, здається, ллється подвійно на Гриця. Раз, як здавалося, з розірваної хмари, а по-друге, з смерек, їдучи скоро, роззирається він за місцем, де би хоч хвилину сховатися від дощу та заспокоїти коня, що, переполоханий блискавицями та громами, стратив спокійний крок. Вузька біла стежка, що обвивала Чабаницю і доходила до берега яру,

перемокла, і бистрий кінь, рвучись уперед під гору, майже щохвилі ховзався по ній.

Небезпечно було отак їхати саме над пропастю на полохливім коні. Гриць зсів з коня, веде його за собою і оглядається.

В пропасті-ярі шумить і кипить вдвоє побільшений зливою розбішений потік, пориває з собою все, на що наткнеться, і гонить.

Десь-не-десь котиться з гори дрібне каміння, вирите силою дощу, і никне в долині в воді...

Нараз Гриць спинюється.

На горбку зі сторони, що його гора ніби висадила з себе, ослоненім цілком густим віттям смерек, що тут розрослися, стоїть, а радше заховалась під ними мала хатина-колиба. Стара та скривлена.

Біла стежка, що нею їде Гриць, біжить і попри неї. І хоч саме вона не спиняється коло дверей хати, але тягнеться далі, може, і вниз Чабаниці — обвиваючи її заєдно, він не знає — вона все-таки дає собою якийсь захист.

Стоїть хатина, ніби ще й схиляється над пропастю, і показує з одної сторони викривлене віконце, з другої такі самі криві двері.

Вмить Гриць рішається.

Отут він поступить. Пережде тучу, що неначе пеклом розкипілася над лісом, горою, а потім поїде далі.

Як загадав, так і робить. Стає перед дверми, прив'язує коня під хатою, зі сторони, де не йде так дощ, а сам іде до дверей.

Тут він — ростом високий — схиляється, бо двері хатини низькі і, скривившись набік, ледве годні рослого чоловіка приймити.

Та тут він аж жахнувся.

Саме в хвилі, як створив двері знадвору, створив їх хтось зсередини, і, поки він добре опам'ятався, опинилася проти нього, мов з землі виринула, якась стара циганка. Сива, патлата, з чорними блискучими очима, і усміхнулася.

— Ходи, синку, ходи, — впрошувала вимушеним сміхом, за котрим крився потайний ляк і непевність. — Ходи досередини. Я вже далі рік, як вижидаю тебе. Карта сповістила. — І, уступаючи йому з дороги, притискається до чорної закуреної стіни, щоб дати йому місця вступити. — Гриць, побачивши нараз так несподівано перед собою страшну, мов мару, циганку, завагався в першій хвилі. Та поглянувши ще раз в лице циганки, в очах якої відбивався якийсь аж за серце хапаючий смуток, поступив сміліше, ближче.

Трохи диму з печі вдарило його немило в лице по свіжім лісовім воздусі. Він постояв схилений хвильку і розглядався. Ніколи ще не доїздив аж до сеї хатини, хоч скільки стрічався з Тетяною в лісі. Аж сьогодні в тучу завело його впрост сюди! Яка нужда, які злидні! Трохи барвного старого лахміття, дві циганські торби, палиця... Якась скринчина, привалена свіжим зіллям; далі, на старім, майже порожнім, закуренім миснику кавалок хліба, на жердці під стелею стара червона хустка, яких тутеш-німи селами не бачиш, коло того кілька вінків сушених грибів, під піччю лавка, на печі чорний, як циганське волосся, кіт, ще вище на комині — чорний освоєний ворон з грубим дзюбом і блискучими очима — от і все.

— Сідай, синку, у бідної циганки, сідай! — припрошує Мавра, до котрої поступив оце Гриць. — Сідай, не гордуй. От я, бідна, сама ца цілий ліс, і людська нога лиш рідко заблуджує до мене. Живу, як бачиш,

як бог дає. Дадуть що добрі люди, маю. Не дадуть, то і з корінців живу, як і всі наші бідні цигани. От так. Сідай.

Гриць сідає мовчки і все дивиться на циганку, що перед ним чогось аж до землі хилиться, пригадуючи йому собою тим старого Андронаті. Відтак за хвилину встає і. визирає крізь вмащене в стіну скло, що представляє з сеї сторони віконце.

— Нічо, нічо, — вспокоювала Мавра, — дощ ще паде. Посидь трошки і в бідної циганки. Ади, я сама-саміська на цілу гору, на цілий ліс. Як іде хто сею стежкою, то часом бачу людське лице, а як ні — то ні. Посидь, синку, — говорила жваво і все дивилася пильно йому в очі. А самі ж її очі аж вдвоє поблищались. — Давно не бачила я такого красного царевича, як ти, — каже і знов кланяється покірно, як перше. — Давно, дав-но, — і зітхнула.

— Чи, може, то ти та циганка, про яку говорять, що вміє ворожити і на зіллі знається? — спитав нараз Гриць, не спускаючи й собі очей з циганки.

— Або я знаю? Циганів багато на світі, — відповіла Мавра. — Але ворожити я також умію, ще й як! Що б і не загадала я, все розвідаюся. Кажу: ще й як! Так само і на зіллі знаюсь. Треба тобі якого? — допитувалася підхлібно. — Від доброго чи злого? Га-й, га-й! — заспівала своїм способом. — Га-й, га-й! — і все дивиться пильно на молодого хлопця.

Грицеві стало ніяково від тих великих чорних очей, переповнених сумом, що неначе не мали тепер іншої точки опори в хаті, як його лице. Ніби упиваються ним.

— Але-бо я чув, — почав знов Гриць, — що то має ота ворожка бути, що тут Не все проживає і місце міняє. А ти, бачу, й хату маєш.

Мавра перелякалася.

— Ні, синоньку, — впевняла, — то я ота ворожка, про яку ти чув. Іншої на всі села в окрузі нема. Ой нема, нема, нема такої нещасливої, як Мавра, що свій вік молодий запропастила на чужині, хора, без пам'яті очутилася в лісі і осталася на ласку добрих людей.

І, сказавши се, розплакалася...

Гриця почала циганка цікавити.

Надворі цідило без перерви, громи все ще котилися, грозили, і про дальшу дорогу годі було йому думати.

— Як запропастила ти свій вік? — спитав і став набивати люльку, причім подав і циганці одробину тютюну, а та його жадібно вхопила і таки зараз і свою люльку вибрала з-під комина і попелу.

— Запропастила, синочку, запропастила, — почала і, наложивши люльку, закурила.

— От як дивлюсь на тебе, — почала, — то і плакати, і сміятися хочу. Господи милосердний! Давно не говорила я з чоловіком про своє горе, бо рідко хто до мене заходить. І хто хоче слухати бідну циганку?.. Кинуть, мов голодній собаці, хліба або подадуть мучечки, а там знов одробину грошенят, та й рушай з хати, кажуть, щоб що з хати не потягнула. А я, синку, — говорила гірко, — хоч би й потягнула що, то — ади, яка я бідна, яка опущена. Хто заробить на мене? Мій кіт? — спитала, вказавши на свого чорного приятеля. — Він не заробить. Але якби не мій гріх, то я б ще й донині була при чоловіці. Мій чоловік, синку, був начальником циганів. Раду — звався він.

А мій тато заробляв скрипкою на хліб. Я лиш одна дитина в них була.

Мавра почала знов плакати.

— А моя мама, синку, моя мама, — впевняла, — як знала вона ззамолоду гуляти! — і при тих словах захитала головою, ніби з самого подиву. — І я також, синку! Ще ззамолоду... ззамолоду. Бувало, як загуляю перед панами на Мадярщині, то аж в очах мені миготить. А найбільше округ вогню. Та й через той проклятий танець запропастила я свою долю.

— Через який танець? — спитав Гриць, що не розумів її оповідання.

— Та через он той танець, що іноді молодим циганам, окрім ворожбитства, дає ніби заробок. Але ж бо й танець, синку. Ади! — я тобі покажу, щоб знав ти, у кого був! — і тут же почала стара, сива Мавра гуляти перед молодим хлопцем легкими граціозними кроками на самих майже пальцях, зручно викручуючись та в пасі вигинаючись, причім намагалася собі ще до танцю приспівувати.

Гриць дивився якийсь час, не кліпнувши, мовчки на стару. Відтак обгорнуло його несказанно сумне почуття за бідною опущеною женщиною, що ось намагалася вдоволити його всім найкращим, що лише знала. Задихавшись неабияк, вона все-таки не переставала пояснять танець, що давав "хліб" і що, очевидно, становив колись гординю і все горе її бідного життя...

Він устав і відвернувся до вікна, а вона докінчила танець і впала втомлена перед ним на землю.

— От такий танець, синку! — сказала, віддихаючи важко та сідаючи рівно, коли тим часом він вийняв з череса гроші і кинув співчутливим рухом і поглядом в її подолок.

— От сей танець гуляла я в пусті і в містечках, але довше, як оце перед тобою, бо була молода і годна. Чардаш зветься він. А пани, що

переїздили через пусту і попри наші шатра, поступали до нас і любувалися тим. Окрім мене, гуляли і другі наші цигани й циганки. Відтак посилав мене ще Раду в сусіднє недалеке містечко по милостині і ворожити — і то було найгірше. Раз — і другий — і третій, синку, аж доки не скінчилося все. Відтак ми відти забралися. Давно було то все, синку... дав-но, дав-но, і Мавра була тоді молода і гарна...

Гриць знов наложив люльку, а вона, предивно оживлена його присутністю, говорила далі.

— І я, синку, мала б тепер такого сина, як ти, — впевняла чудовим щирим поглядом своїх прегарних сумних очей, — якби не любов за плечима, а з нею і гріх; а то гріх зраджує все, і тому, синку, я нині сама, сама на ціле село, на цілу гору, на цілий ліс. Не дай, господи, нікому такої долі, як моя. Ніхто тобою не журиться, чи ти живий, чи мертвий. Живеш враз з дикою звірюкою в лісі, а більше нічого. Мала родичів, — почала знов чи не механічно з привички, — і стратила їх. Мала чоловіка, — зрікся, покинув; мала дитину — хлопеня — убили чи вкрали — господь знає. Лиш сама осталася. Сама, синоньку, — говорила з великими слізьми жалю в очах. — Сама, як кажу, на цілу гору, сама на цілий ліс, хіба що від часу до часу... — та тут урвала. Сильний грім, що саме в тій хвилі вдарив наново в лісі, перервав її бесіду, і вона, мов остережена ним, не заговорила про Тетяну, про яку хотіла спімнути, що се одинока її радість в житті, але завернула бесіду на попереднє, себто на себе саму. — Сама, синоньку, сама, — говорила далі, — хіба що раз в рік господь пришле якого ангела, як-от тебе, ти мій красний царевичу! — при сих словах зложила руки навхрест і поклонилася йому низько, з покорою, і неначе всю змарновану свою душу вложила в той поклін... Ніколи, мабуть, не розкошувала більше її бідна душа, яка не знала досі нічого, крім пониження, горя і болю, як у тій хвилі, коли дивилася на цього пишного чужого хлопця з чудовими синіми, як небо, очима в своїй хаті. Однак, — де бачила вона тії очі вже раз у житті? Ті очі і всю оцю постать з оцим лицем. Де? О, о, о! Господи ти боже! — І в її бідній душі діється щось дивне. Вона починає плакати і не знає чому. Починає сміятися і теж не знає чому. Лиш чує, що всьому причина — він, що розбудив своїм

виглядом в її душі спомини про її молодість і все минуле. І тому вона мусить плакати і мусить сміятися. — Приходи, сину, до мене, — година лише з усіх тих чудних почувань, що нею заворушили, одягнути в слова. — Приходи, царевичу! — просить з глибини серця і складає все наново руки навхрест і кланяється йому з покорою низько до землі. — Приходи до бідної! Ти будеш її ангелом небесним. Мені вже карта давно сповідала, що до моєї хати падуть два чоловіки. Один вже був раз зимою, і я не прийняла його з остраху в хату. А другий ось ти!

Приходи, синку! не забувай бідну. Мій син був би вже також такий, як ти — був... також білий, — і нараз урвала.

А він дивився на неї, забувшись цілком, мов не своїми очима і неначе побачив щось з тамтого світу, та не розуміє, що з ним діється. Чому йому тепло від тих слів бідної циганки, від голосу, що її змінив, як почала говорити. Від її щирого погляду, в якім крився сам смуток, а однак ще щось інше, тепле...

І був би він так довго тут сидів та все наново глядів на неї, що гріла несвідомо його душу, прислухувався її словам, повним щирості і любові, коли б вона сама не дала всьому інший оборот і наколи б його кінь не заржав надворі.

— Хочеш, синоньку ти мій красний, голубчику мій синьоокий, щоб я тобі поворожила, доки підеш від мене? — спитала благаючим-таки голосом і, не вижидаючи його відповіді, витягла з скринчини брудні, витерті карти, заокруглені вже з уживання.

— Нехай! — каже він неохоче. — Ворожи, але кажи правду, хоч лихе, хоч добре, бо мені ще ніколи ніхто в житті не ворожив. А вгадаєш долю по правді, тоді покличу на весілля, як вже запросив такого, як ти — і дістанеш гарний бакшиш, тож кидай карти... і вгадай!

Мавра послухала.

Багатьом розкривала Мавра свої карти, багатьом вгадувала, проповідала долю, але от такої запутаної та позв'язуваної, як у сього хлопця, вона вже давно не бачила.

Ось що кажуть карти.

— Синоньку, — каже Мавра майже побожно і дивиться на нього поважно. — В тобі дві душиці. А он, одна біла, як пані, пишна та горда, що не кождого хоче знати, а друга — вітрова, синку, землі не держиться, нічого, не держиться. Блукає, хитається. Що ти за один, синку? В кого вдався? Хто білий, тато чи мама? — питає і, питаючись, впивається чимраз довше в нього своїми великими чорними та смутними очима.

— Хто ти, синоньку? Царевич? — І сама не зважає, як сльози затемнюють їй вид. — Скажи, голубе! І мій син був би такий... — майже зойкнула і урвала.

Гриць задрижав на її слова, пригадавши, що він підкинена дитина, що не знає нічого про своїх справедливих родичів — і замкнувся. Нехай каже далі, — думав, — може, з карт дізнається, хто його родичі, бо господарі лиш "пройдисвітом" докоряли, а більше не знає він нічого.

І він ні словом не обзивається.

— Байка! — сказав лише сухо, махнувши зневажливо рукою.

— І не звідси ти родом по родичах, — говорить стара далі, — а здалека... зда-лека, сину, де ти не ступав своєю ногою. Що се таке? І два рази в тебе тато є, і два рази мама є, а проте коло тебе сирітство. Хто ти, синоньку? Хто тебе так подвоїв? — питає знов, а очима впивається в його гарне молоде лице, в його голубі очі, в його чорний гарний вус. — Хто ти?

Він мовчить. А вона і собі умовкла, їй збиралось чомусь на плач, сльози тиснулися в очі...

І не бачила вона його ніде і не подибувала, а проте ніби його знає, ніби відчуває в нім щось своє, близьке... О! ті очі... ті очі, що вона вже десь бачила!

Де? Не знає.

А бачила їх в житті, бачила. Тепер відчула всею змарнованою душею своєю, що бачила. Дивилась навіть в них. Чула їх на собі. Колись-то. О! давно, давно, давно колись в нього! Так, в нього! — скричала майже її душа, але вона умовчала. Гриць заховувався спокійно, неначе відпорно, і вона мовчала.

— Не люби, синоньку, чорні очі, — обзивається врешті придавленим голосом і підносить, остерігаючи, палець, хмарить строго чоло. — Бо тут чорні з синіми не укладаються в пару, віщують смуток. Душу колибають. Люби такі, як твої, буде доля ясна. Або пожди, — додала нараз і задумалась. — Що то за одна, що тебе любить? Коло неї смуток і дорога. Далека, широка дорога. А ти з весіллям у думці — і також вже мов у дорогу лагодишся. В далеку, широку дорогу. Чи не двох ти любиш? — спитала нараз зимно і дивиться проникливе на нього. — Не люби двох, сину, — знов остерігає, — розколеш долю свою, — і тут урвала. — Так, стережись дівчат і білявих, і чорнявих... А твоїй мамі, сину, паде сирітство. Смутне, важке сирітство, якого ніхто не зазнав світом. Смуток все закриває, хоча ти стоїш коло неї близько. Та смуток тут все закриває. Щастя в тебе, але... — і не доказала. — Так, доста на перший раз. Іди, — докінчила якось сумно. І сказавши се, зложила карти та встала.

Гриць встав і ніби повернув з другого світу. Відтак вийняв гроші і кинув ними гордо старій жінці під ноги.

Вона не дивиться на гроші, а схиляється перед ним покірно, складаючи знов руки навхрест.

— Не хочу я твоїх грошей, синоньку, — каже, — а позволь що інше. Ось позволь, сину мій, бідній циганці, щоб вона тебе поблагословила. Ти вдруге до мене, певне, не прийдеш, а ти мені милий. Такий був би мій син, як ти, якби був жив. Білий був. Я благословлю тебе, синоньку, голубчику, нехай щастя не опускає тебе ніколи, як те сонце землицю. — І сказавши се та не дожидаючи його дозволу, зіп'ялася нараз на пальці, вхопила його за голову, притиснула до грудей — і пустила. — Іди, синку, може, не побачимось більше...

— Приходіть до мене на весілля, мамцю! — відповів глибоко захоплений її несподіваною добротою і вийшов скоро з хати...

В Мавриній хатині тихо.

Хто оцей хлопець?

В своїм селі, он там надолині, вона знала всіх. Тож знала, що він не з її села. Вхопилася в своїй самоті за голову. Боже, який він красний і який... якийсь такий... От, і скільки грошей їй лишив. Видко, багатирський син. І з чимось, що не було ні радістю, ні смутком, а що, проте, розпирало її груди, вона не може упоратися. Не видержала довго в хаті. Вийшла.

Надворі устав дощ, і з кітлів та яруг між горами, як і з лісів, клубилися мряки. Здіймаючись, волічуться сивими хмарами, а все шпилями понад ліси, межи верхами столітніх смерек, мов прощаються з ними, здоганяючи одна другу, тужливо спішучи десь в далечину.

Маврі тужно.

Тужно і сумно.

Прийшов хлопець, мов місяць зійшов в її хаті, і важкий смуток викликав у душі. Чого їй тужно? Се ж чужий хлопець, людська якась дитина, — вмовляє себе. — А вона бідна циганка. І сама на всю гору, на весь ліс, сама й сама. З ніким не зв'язана, нікого не має, нікому —не потрібна. Чого їй по нім тужно? Чи побачить його ще? Просив на весілля. З ким в нього весілля? В якім селі живе? О, вона й не спитала! Так забулася, вдивившись в нього, що й не спитала. Але вона розвідається. Нараз стрілила їй одна думка до голови. Може, то Тетянин Гриць?

Але ні. Гриць ще не посилав до Тетяни старостів. Бодай досі Тетяна не споминала про те. Але так виглядав, як оповідала дівчина, і на чорнім коні від'їхав, лише що се не Гриць. Будь-що-будь, хоч він і не Гриць, а вона піде. Не по милостиню, але щоб його ще раз побачити. Ті очі.. ті очі... що аж в ліс в її самоту приволіклися за нею звідкись.

Довкола... тиша... тиша...

Ліс стоїть мовчки, та проте смереки шепочуть щось.

Проте йде шум лісом... щось говорить.

Хутко з'їжджає Гриць білою стежкою з гори. От-от вже завидніє межи деревами долина. Вже не буде довго білою стежкою їхати. А все думає про стрічу з самітною ворожкою-циганкою. Все вертає думками до неї назад. Тяжко йому чомусь за нею. Важко й тужно. Хоч і ніколи його в житті не бачила, а душу його відразу мов теплим шовком оповила. І хоч не вірив би він ворожці, бо вони всі туманять, але їй одній вірить. Найбільше боліла його майже несвідомо її покора перед ним. Чому корилася заєдно? Не була ж йому нічого винна і не провинилася нічим перед ним. Побачила перший раз, а вже мов усе тепло своєї душі йому під ноги устелила... Як той дід Андронаті, що завше був такий добрий до нього віддавна вже і хіба просив не забувати про нього. Він розкаже колись дідові про ворожку Мавру, і нехай до неї піде. Може, добре буде, як обоє стрінуться.

"Царевичу ти мій красний! — дзвенить йому її пестливий покірний голос заєдно в пам'яті. — Голубе мій синьоокий!.."

Так до нього не заговорила ніколи в житті його мати он там на горі, дарма що звалася "матір'ю".

Його мати! Та ба! — згадав він і усміхнувся гірко. Хто знає, де і хто його мати. Кинули його, мов щеня, під чужу стріху, щоб позбутися, на ласку чужих людей, і не навернулися більше. Чи не самітний і він у світі, як он та бідна, як казала: на весь ліс, всю гору? Чи не подібна його доля до її? "Мавро!" — зойкнуло нараз тужно-сумно його молоде серце і свідомо забажало любові. Тої чистої, материнської любові, якої він ніколи не зазнав вповні в своїм житті, скільки б і не любили його господарі, не любили дівчата, не шанували товариші і всі інші знакомі. А матерньої любові, тої щирої, теплої, він ніколи вповні не зазнав. Вона одна, перша, обізвалася до нього по-щирому, поблагословила його з душі. З щирої материнської душі. І він чув силу правди її слів і її чуття на собі, і він її не забуде...

Роздумуючи над старою бідною циганкою, пригадував він собі не раз і її пророчі слова про його долю. "Не люби, синоньку, чорні очі... — остерігала, піднявши ще й палець, — бо чорні з синіми тут в пару не укладаються. Люби такі, як твої, буде доля ясна", — обізвалося йому голосно в душі. "В Туркині чорні очі!" — заговорив сам до. себе. Але в тій же самій хвилі відчув виразно, як, може, ніколи перед тим в житті, якими дорогими були йому саме ті чорні очі, була та — з чорними очима, "Туркине! — обізвалося жадібно його тугою переповнене серце, що все забувало, а її пам'ятало. — Туркине, вийди!"

Сам не знав, як сльози втиснулися в його очі, смуток обгорнув його. Він їде ще білою стежкою, лісом, а однак угадує, що вже недовго буде нею їхати. Десь незадовго спуститься в село. Там, вдолині, чує він, шумить гучно ріка. Набрала дощової води з гір, розшалілася і мов нікого не знає. Але йому спішно. Припізнився в старої циганки, і тепер треба

квапитися... Його кінь біжить остро по білій, як сполоканій стежці, розтягненій тепер тут рівно.

Тут і там зачіпає він капелюхом о розложисті віти смерек, і на нього сиплеться свіжий дощ з лісової зелені.

Далі, далі і стане смеркатись. Густішим лісом вже ніби сумерк прокидається, лиш тут і там проблискує заходячим сонцем, що по тучі знов показалося.

Так.

Однак — хто се йде саме проти нього? Чи се не Туркиня? Вона — Туркиня!

І він кличе радісно:

— Тетяно, то ти? — Але тут і вмовкає.

Се справді вона. Вона його впізнає, однак заразом наказує рукою, щоб мовчав. Вона ж недалеко млинівки. Він здержує, звертає коня набік, а вона біжить проти нього. Вже спиняється коло нього. Босонога, з підкасаною спідничиною, простоволоса, мов крадьком вимкнулася з хати, з якимсь вузликом в руках, — усміхнена, щаслива!

Хто б то сподівався! Аж зойкнули з утіхи, стрінувшись отак несподівано — і враз усміхнулися.

— Не клич голосно! — остерігає, задихана з несподіваної радості. — Не клич голосно, бо позаду мати йде!

— Любиш? — питає він замість усього з поспіхом і схиляється з коня до неї, а вона, струнка, мов смерічка, пнеться на пальцях до нього.

— Люблю, — відповідає з цілим раєм щастя в очах. — Коли не любила?

Він притягає її лакомо до своїх грудей і притискає її тут так щиро і з такою силою, як, здається, ніколи досі. Відтак цілує...

— Тут ніхто не бачить, — шепче пристрасно. — Ще раз.

— Раз, — каже вона слухняно і цілує.

— Ні. Ще раз, — відповідає він і цілує другий раз. — Я спішусь, зозуле, все в роботі. — Відтак додав крадьком, мов злодій, в поспіху: — Колись лісом знов, як тепер.

Вона усміхнулася щасливо:

— Як тепер, — повторила так само щасливо, не задумуючись, і мов ждала.

— Зійдемось, — сказав він і рушив спішно з місця.

— Зійдемось, — відповіла, задивившись всею душею на нього, і, не звертаючи вже більше очей з нього, пішла з вигона з оберненою за ним головою вгору білою стежкою, якою саме він з'їхав...

Він, вдаривши коня і оглянувшись і собі за нею, погнав і зник, мов вітер, з її очей.

Схвильовано задрижало за ним порушене сильним рухом коня смерекове галуззя. Задрижало, і посипалися з нього густі краплі дощу. Чутно, рясно впали вони на землю, а далі стали лиш одна по другій зсуватися, рідко, рідше, а далі перестали...

Згодом стало в лісі тихо...

"Гей, на Івана, гей, на Купала... гей-гей-гей!" — розходиться раптом десь високо, вже в лісі, щасливий голос Тетянин і вмовкає.

"Красна дівчина долі шукала, гей-гей-гей", — доспівує за нею в душі з замкненими устами Іваниха Дубиха, що повільним, поважним кроком іде й собі за нею до Маври вгору...

Одного дня, може, в три тижні по стрічі Тетяни з Грицем, висилає Іваниха Дубиха Тетяну знов до Маври навідатися, що з нею діється, бо вже її давно в млині не було, а з тим передає для бідної і вузлик з їдою.

Тетяна йде радо і, вибираючись, заквітчується. Може, якраз нині стрінеться з милим, довго вже не бачилися. В нього робота. Так уже часом бувало, що несподівано вони з собою на білій стежці здибались... А от і останнім разом.

І пішла.

Іде задумана.

Її думки все коло Гриця. Як він до них прибуде, як пришле дедалі старостів, як мати справить весілля, як вони заживуть, яке їх жде щастя і добро і таке інше. Як Гриць перебере в них млин, стане ґаздувати, як усі його полюблять і шанувати будуть, а мати при них відпочине. Все за її щастя вона, добра, молилася, доки і красного Гриця за зятя не вимолила. А як ні, то піде в монастир, куди її заєдно від смерті батька тягнуло. Або при них в мирі відпочине, заживе. Все, як захоче. Як забажає — так і буде.

Ідучи так у щасливих думках та пристаючи від часу до часу, ніби відпочиваючи, вона нараз стає і надслухує.

Їй здається, що її переслідують якісь кроки чи не з самого початку, знизу білої стежки вже, і то важкі, неповоротні.

Вона стає, надслухує і оглядається. А оглядаючись, перечікує.

Може, то Гриць?

Але ні. Він все лиш верхом їде. Він мов зрісся з своїм конем, ніколи без нього не прибуває до неї. Він один ділить їх тайну, а ліс другий. Се не Гриць.

Вона стає, перечікує знов хвилину і кличе все-таки ніби до нього, як звичайно:

— Я тут! — А відгомін у лісі відповідає, розходячися, її голосом і умліває: — "Тут!" — і більше нічого.

І знов іде.

Але по якімсь часі вона наново на хвилину перечікує. А з нею враз мов і всі смереки вліво і вправо. Одні над пропастю, другі горою, ніби й собі станули. Колишуться лиш легко, шумлять обережно. З нею враз надслухують, а надслухуючи, притім щось ніби пошіптують.

"Грицю!"

"Ти, Грицю? — питає її чутка душа і відповідає сама на своє питання: — Я тут!"

Вона мимоволі хапається за свої червоні маки, котрими квітчається, бо так він її любить, і пересвідчується, що вони на своїм місці, держаться добре.

Ні. Не Гриць.

З глибини лісу, ззаду, за нею висувається стареча білоголова постать страшного якогось цигана-старця і суне за нею, як тінь яка, просто за нею.

Тетяна жахнулася. Ніколи не бачила сього старця в селі, хоч і як добре всіх бідних знала, бачачи їх усіх зчаста-густа у своєї милосердної матері. Та ось він кланяється, складаючи руки побожно на грудях, як бачила се лиш у Маври, коли її хто обдаровував і вона з великою пошаною дякувала — і нараз станув. Вона перелякалася його. її перестрах перед ним змагається, хоча вона не була боязлива, — і вона се укриває. Та він помічає се і схиляється вдруге покірно перед нею.

— Не лякайся, доньцю, старого діда, — каже. — Він заблудив тут у лісі, а йде далеко і нікому кривди не робить. Та добре, що ось тебе тут подибав, — каже далі і блиснув якось з вигребущою злорадністю чорними очима з-під білих брів.

— Чого б я лякалась? — питає Тетяна, а сама уступає старому з дороги, щоб вигідно перейшов попри неї стежкою та скорше пішов далі. Відтак вибирає спішно ще дещо з Мавриного вузличка і передає дідові.

— Прийміть, добрий татку, за душі померші, — каже вона, покірно прохаючи, — та скажіть, будь ласка, звідки саме прямуєте? Чи з далекої дороги? І в далеку дальше?

— Ні, добра доньцю. Я сьогодні лиш здолу, з вашого села, — відказує старий циган, а сам чомусь дивиться пильно на молоду дівчину, що в великих червоних цвітах, мов русалка, перед ним опинилася.

— А зібрали доста милостині в нашім селі? — питає Тетяна і усміхається насилу, а з душі рада би утекти від старця якнайскорше і найдальше.

— Доста. Спасибі всім добрим, що спомагають бідних. Добре обдарили. Не дурно звертався я до них; та і про що хотів я розвідатися — розвідався. Нині я в тім селі втретє зряду. Більше задержуюсь в селі Третівці. Перший раз був я ще перед двадцятьма роками, бодай би не згадувати, другий переходив я раз зимою, а оце по раз третій — а може, й останній, не знаю, як ще доля далі покермує. Та мусив іти. Взяв на себе дещо зорудувати — других порятувати, то й прийшов. Але більше хто зна чи ще прийду.

— Чому? — питає довірочно дівчина.

— Старість не пускає. Та й хто схоче старого цигана тримати? — відповідає дід, а відтак, спершись на жебрацький кий, задумався.

Та роздумуючи отак, він все боком дивиться на дівчину. Вона се відчуває, і від того її збирає знов ляк. Врешті обзивається дід:

— Не сказала би ти мені, доньцю, чия ти? Така красна, пишна, пряманчива?

— Я донька вдовиці, — каже скромно, поважно Тетяна.

— Вдо-ви-ці? — ніби чудується дід.

— Вдовиці.

— А-га! — відповідає старець протяжно і знов мірить її оком. її, і її червоні цвіти, і золоті півмісяці, що хитаються звільна в ухах за порушенням голови.

— А, — починає протяжно він далі, — коли вже вдовиці, то, може б, ти і перебрала за мене одну невелику орудку, щоб я міг назад в своє село вернутись. Мене там ждуть, і мені спішно.

— Чому ні? — обзивається Тетяна поважно, з душі рада, що є надія позбутися скоро старого діда-цигана — і підсуває брови, як все, коли чудується. Та чомусь її знов огортає перестрах перед старим.

— Так от скажи насамперед, — починає дід, — чи знаєш ти млинарку Іваниху Дубиху? Богомільну паню, для бідних милостиву?

— Знаю, татку, знаю, — відказує на те запитання весело і довірочно Тетяна з щирістю.

— Що має на всю хату одну-одніську дочку. Пишну та пещену, на все село найкращу.

Тетяна спаленіла.

— Знаю, діду, знаю, — каже, уникаючи його гострого погляду, і усміхається. — Знаю їх обох. Та що тобі до них? До Іванихи Дубихи що?

— До старої, синку, ні. Мені до молодої діло, — відказує дід, — красної чарівниці, що зводить хлопців з розуму, та що — як кажуть — чорними бровами відьмує, червоним цвітом манить, а очима перемагає.

Тетяна розсміялася.

— Туркинею її звуть.

— Туркинею, діду, — повторила дівчина, а сама чим раз, то поважніє, від діда відлетіти б рада. — Що вам, татку, за діло до Туркині? Кажіть скоріше, — напирає нараз прямо, — бо мені квапно далі. Я іду до бідної, несу їй їстки, і вона жде мене.

— До бідної? — питає дід і приглядається недовірчиво молодій дівчині, а ще більше її червоним цвітам.

— До бідної.

— Тож нехай тебе пречиста благословить за твоє добре серце. Одного вже наділила, а другій ще несе. От добра ти і щира. А чия ти, доньцю, щоб тебе згадати? — допитується знов і не спускає з неї ока.

— Се пусте, — відказує Тетяна нетерпляче. — Краще ви скажіть, що вам від Туркині треба, що, як вже кажуть, відбирає розум.

Дід зітхає, випростовуючись, та, ніби побачивши щось незвичайне над головою молодої дівчини, починає:

— Тяжко, синку, серце другому ранити, та вже як просили, коли вже так треба, коли захотіли, то й перекажу.

— Хто просив? — питає Тетяна, а сама аж тремтить від чогось незнаного.

— Синьоока Настка.

— Не знаю її, — каже Тетяна і підсуває брови.

— Настка з Третівки, що має віддаватися, — відказує старий.

— За кого? — питає Тетяна, і її очі мов розширяються в хвилі ожидання його відповіді.

— Зараз, донько, не перебивай.

— І що ж синьоокій Настці від Туркині треба?

— Вона, — починає знов дід, — так просила. Стань — казала — перед Туркинею і таке скажи:

"Я зачув, Туркине, що ти любиш Гриця, найкращого хлопця з угорської границі. Що ти починяєш цвітом і словами, що ти твориш лиха, відбираєш щастя.

І чув я, Туркине, що Гриць тебе не любить, бо вже віддавна голубить другу. Синьооку Настку за свою він вибрав і вже незабавом з нею звінчається.

Що тобі до нього, прекрасна Дубівно? Щоб молоду покинув, з тобою одружився? Таж тебе проклене не лиш молода, але і всі люди, хто про тебе вчує. Таж за тебе піде сміх і глум селом, і останеш зі смутком, як те марево.

І чув я, Туркине, що в тебе багатство, тож ти хлопців найдеш і без того Гриця. Молода Грицева — знай — на тебе плаче, жаль до тебе має, гірко проклинає. Гриць тебе не бачив, як її вже любив; тебе голубив, а її вже сватав. Тому її він візьме — доки доведеться старостів послати тебе посватати.

І чув я, Туркине, все оце, що кажу, від тої білої Настки, котру Гриць бере. Сам їй жалувався, що ти лиху винна, що його манила, голову дурила.

Чорними бровами ніби ти строїлася, а з другої сторінки душу в нім двоїла. Лісами блукала, відгомоном гралася, а з другої сторінки блудом обдавала...

Тепер спам'ятався, тебе він цурається, чорних брів боїться, з ясними кохається. Не вийде вже до тебе більше і не жди, хіба що побачиш на чорнім де коні. Тоді відвернися, щоб люди не знали, що Гриця любила, другій відбивала.

А як не покинеш йому починяти, то знай, що й люди не будуть мовчати. Розійдеться неслава про ту чорнобриву, що Гриця з Настунею

на все порізнила. Серце відібрала, душу роздвоїла — нечистою силою в горі утопила..."

— Так.

— Я, дід, всьому свідок. Перекажи, донько, оце тій Туркині, як її добре знаєш, що Гриць іншу має. На весілля просить, і я там іду. — І з тими словами дід скінчив, ждав. Тетяна зсунулася йому в ноги.

— Я, діду... Туркиня, — зойкнула і, обнявши його коліна, вмовкла, мов умліла.

Дід стрепенувся.

— Справді-таки ти? Чому ж ти зараз не призналася, що ти сама Дубівна, то, може, не був би тобі все переказував. І мав тебе за Дубівну, і не вірив. Але добре розповіли про тебе тії, що тебе знають. Подибав навіть тут, куди справляли. Гарна ти, Туркине, — жодне не збрехало. А за твою милостиню, що подала ти перед хвилиною, дід тобі зле віддячився. Але я не винен. Я нічого не знав. Настка розповіла, а їй він сказав. Двох він вас любить, а одну бере. Що я тут пораджу? Ти сама тут винна. Було не починяти Грицеві. Ні чорними бровами, ні червоним цвітом, ні солодким словом... ні... сам не знаю чим. Що я тут вам винен? Сама одна ти знаєш, лиха накоїла. Тому і просили переказати оце тобі. Раз най має Гриць спокій!

— Ні, татку, — обізвалася врешті Тетяна, звертаючи до старого своє побіліле, мов замертвіле, лице, стискаючи з невимовним жалем його коліна. — Ні, татку, я не починяла, злого не робила. Гриця лиш любила... О, о, о! Ні, татку, ні, — майже стогне, молить, — се не може бути, що другу він бере, не може бути! — майже скричала і знов голову до ніг його схиляє, розпучливо їх стискає. Дід здвигнув плечима.

— Не знаю, донько, — відповів сухо. — Так мені казали. Не тутейший я. Я що знав, сказав. Мусив так.

— О, о, о! — простогнала Тетяна, мов підстрелена, все ще клячачи, і притиснула лице до дідових колін. — О, о, о!..

— Так, донько, — потвердив дід. — Се все правда, що переказує синьоока Настка, а мене самого Гриць на весілля просив, і я до них іду.

— Ні, татку! — кличе, як перше, Тетяна з розпучливо-впевняючим голосом, і знов обнімає з невимовним жалем-покорою дідові коліна, мовби іншого руху не знала, мала перед собою святого і молилася до нього. — Ні, татку, не кажіть сього. Се не може бути... Ми ще ось... недавно тут у лісі, — захлипала, — стрічались, — і при тих словах вона мов гине, гасне. — І він... ще цілував. Се не може бути, неправда; він другу не бере... він мене любить. Я не починила!.. — крикнула з розпукою. — Я лише любила, любила, татку! Ми собі по слові, і заки сніг упаде, буду в його хаті. Татку!! він мене любить. О... тут... в лісі... стільки разів, — хлипала, — в лісі... — І знов мов умліває.

Старий зареготався.

— Кажеш — любить тебе? — спитав.

Тетяна підняла до нього, благаючи, голову, що в розпуці назад їй опадала. — О, любить, татку добрий, любить! — впевняла і наново, як перше, тулить і тисне розпучливо лице до дідових колін. — Мене одну любить, мене одну на світі. Сам мені казав, і йому я вірю. А заки сніг упаде, казав, будеш в моїй хаті. Я його Туркиня! — крикнула, розпростерши руки, і впала лицем до землі.

Дід підвів її.

— Не будеш, Туркине! — кликнув твердо. — В ній буде синьоока Настка, а Гриць, як тобі кажу, спрошує на весілля. Мене вже просив. Я до них іду. Встань, спам'ятайся, про Гриця не думай, не мути його щастя, бережись гріха — інакше побачиш!.. — І з тими словами, неначе піддаючись якомусь тайному приказові, помахав до неї з погрозою п'ястуком. Тетяна витріщилась через хвилю на нього з несамовито розширеними очима, однак, зрозумівши врешті його слова і його погрожуючий рух, нараз, мов змія, звинулася з землі і станула на ноги.

— Іди ти!! — крикнула нараз диким голосом, скипілим з раптової ненависті, неначе з його останнім словом опинилася вся погань світа перед нею. — Ти! — і з тим словом трутила старого так сильно від себе, що він відразу упав. — Іди — ти!! Ти сам нечистий, що мене подибав. Грицю! — крикнула вслід за тим з усієї сили, мов не тямлячись з розпуки, і — розреготалася. — Грицю, я тут!

В діда спалахнули страшно циганські очі, і, піднявшись, він погрозив вдруге п'ястуком і бичем.

— Гай, гай! — крикнув, засапаний, і закляв тут страшно. — От що, чарівниця-відьма, — додав, — сама ти справедлива. Тепер се сам я бачу. Настка правду казала! Знай ти раз від неї, а другий і від мене. Гриць її посватав, а тебе лишає.

— Неправда, він мене любить! — кинулась на нього Тетяна з зворушення здичілим беззвучним голосом і такими ж очима, боронячись з усієї сили проти убиваючих, страшних слів старця.

— Тільки й твого! — кликнув на те дід і заллявся при тих словах гірким поганим сміхом. — Тільки й твого. Так як його батько любив колись його матір, — додав з не описаною ненавистю. — Тільки й твого!

Тетяна, не зрозумівши всіх його слів, лиш останні, знов кинулась на нього.

— Іди ти! — крикнула і, підсуваючи високо чорні свої брови, підняла руки і указала на недалеку пропасть. — Іди! — повторила, — киньсь там — і більше не вертай!

Старий витріщився з переляком на неї і, схилившись за бичем, що випав йому з рук, хотів її вдарити.

Але її вже не було — зникла. Лиш зі сторони, куди метнулася, зачув він розпучливі голосні слова: "Грицю!.. я тут". А відтак по хвилі прикрий довгий сміх...

Задихана, без краплі крові в лиці, з блудними майже очима, з викривленими устами, впадає Тетяна до матері і кидається їй на груди.

— Мамо! — скричала погаслим чужим голосом. — Мамо, Гриць мене покинув, зрадив. Мене він любив, а з другою вінчається. Мамо! — кличе, не даючи матері опам'ятатися з своїх слів, і термосить її, не тямлячись, щосили. — Мамо! він двох нараз любив, слухайте, мамо!!

Іваниха Дубиха, що саме сиділа на лаві, побачивши нараз майже напівбожевільну доньку, лиш до стіни оперлася.

— Що за Гриць? — пішло глухе питання.

— Той, мамо, що раз зимою на коні тут був. Гарний такий! В лісі ми все сходилися; там ми любилися. Ліс один все знав. Гриць, мамо! — і розреготалася.

Стара підвелась важко.

— Так? — спитала, а потім додала: — Тобі він казав цвіту папороті шукати? — І, сказавши се, усміхнулась, мов останній раз в житті.

— Мамо!! — пішов окрик нечуваної розпуки на всю хату. — Мамо!

— Ти одна в мене була, — відповіла мати. — Одна на всім світі...

— Мамо!!

Дубиха не відповіла більше...

Тетяна впала на коліна перед нею... сповідалася...

Годину пізніше Тетяна знов у лісі.

Летить шаленим кроком, мов сама стріла, до старої Маври. "Мавро!! — товчеться ніби голос в її грудях диким стогоном і шукає простору. — Мавро!!" Аж і опинилася.

Стара циганка перелякалася виду дівчини і відразу її обняла.

— Доньцю, — каже, — доньцю, яка в вас пригода?

— Мавро! — лиш крикнула і на грудях мов закаменіла.

В очах старої щось лиховісно блисло.

— Він? — спитала лише, викрививши уста з неописаним болем.

— Бере другу. Зрадив мене! — вистогнала Тетяна і знов, як перше, умовкла.

— Бачиш? А ти гадала, донько, — обізвалася Мавра, — що він буде тебе завше любити?

— О Мавро! — визойкнула Тетяна. — Любив-голубив, цілував, прирікав, Мавро, ще недавно, ще недавно тут ось в лісі, а тепер...

Мавра розсміялася нараз, мов з малої дитини. — Та-ак? — цідить злобно. — Голубив, цілував?

— Голубив, цілував... ще останній раз з коня, по тучі... о... так щиро...

— По тучі? — дивується стара. — —То він? — І нараз з глибоким жалем хитає головою і мов пригадує собі щось, шепче: — Боже, боже!! — а потім, спам'ятавшись, обзивається твердо і з ненавистю: — То аби-сь знала, донько, що котрий найбільше милує, той найборше зраджує! Як цілує тебе, його серце вже з тобою прощається. Котрі так не робили?

— О, о, о! Мавро! — простогнала Тетяна, а відтак, закидуючи розпучливо руки позад голови, скричала: — Я збожеволію!

— Ні, доньцю, не збожеволієш, — успокоювала Мавра, — і я не збожеволіла. Ади, — тягнула спокійно, — як мене не то він, але всі відцуралися, викинули в ліс, мов звірюку, з-поміж себе, дитину забрали. Не здуріеш. І я сьогодні живу, не збожеволівши, сама на всім світі, на цілу гору, на цілий ліс, а все через милування. І я не здуріла. Га-й, га-й! — аж заспівала своїм звичаєм, похитавши головою. — Не здуріеш.

— А я збожеволію, Мавро, — впевняла глухо Тетяна. — Я збожеволію, не година перенести. Що робити, Мавро?

Мавра стискає безрадно плечима, однак, надумавшись хвилину, додає:

— Я піду до нього і сама спитаю. Розвідаюсь, чи правда; хто се тобі казав? Звідки то все знаєш?

— Старий якийсь циган, котрого я, ідучи до тебе, здибала в лісі, все сказав. Він не брехав, — і тут розповіла Маврі про стрічу з старим Андронаті.

— А він звідки знав? — спитала незвичайно зацікавлена Мавра.

— Грицева молода сама переказувала оце ним до мене. Стара циганка закляла, але небавом, утихомирившись, додала:

— Цить, донько, цить; я туди піду, розвідаюсь про все, донесу тобі правду. Цить, не гризися. Але знай, коли се правда, їм добра не буде. Ні йому, ні їй. Я тобі як мати — а де мати проклене, там нема щастя.

Тетяна мовчала, вже не ворухалася.

— Я попробую ще його назад навернути, — обізвалася по новій задумі Мавра успокоюючим голосом.

На ті слова старої Тетяна прокинулась, мов гадюкою вкушена. Прокинувшись, трутила вона Мавру з такою силою враженої гордості і погорди від себе, як недавно Андронаті, що та на лаву впала.

— Щоб ти не посміла! — кликнула і, випрямившись в цілій своїй молодечій стрункості, підсунула високо брови. — Я не одурила, — говорила погаслим голосом, — двох я не любила. Щоб ти не посміла. Я його вірно любила, — говорила з побілілими устами далі, — його одного; він мене зрадив, то що навертати? Не посмієш!

— То й маєш за свою вірність, — боронилась уражено Мавра роздразленим голосом.

— Маю, — відказала Тетяна твердо, віддихуючи важко з зворушення, і на хвильку вмовкла.

— Він одружиться, буде ґазда на все село — а ти? Тетяна мовчала, однак мовчачи чимраз більше блідла.

— Він одружиться, буде ґазда на все село — а ти? — повторила Мавра все ще роздразненим голосом.

Тетяна поглянула на Мавру. Боже, що за очі!!! Як вона дивилася... дивлячись, благала, молила, відтак відповіла:

— Буду Тетяною — чим мала б бути? — і з тим, як камінь, умовкла. Мавра не зрозуміла її.

— І що йому зробиш?

— А ти що зробила, Мавро? — майже просичала Тетяна, підсуваючи високо чорні свої брови.

Мавра спершу вмовкла, потім закляла, а врешті сказала:

— Я покорилася долі, піддалася їй, та от і доживаю. Що було робити?

Тетяна поглянула на неї майже блудними очима.

— Ти, Мавро, — сказала твердо, — ти покорилася. Годна була.

— А ти що, доньцю, зробиш? Він тебе вже не візьме.

— Він мене не візьме. Ніколи не візьме, — обізвалася дівчина, однак мов не своїм вже голосом.

— Пропало твоє щастя... пропала твоя доля, — почала знов з жалобою Мавра і захитала головою по своєму звичаю.

— Ов-ва!! — відповіла тут нараз дівчина і, поглянувши на Мавру з розгорілим якимось поглядом, вийшла скоро з хати...

Надумавшись хвилину, Мавра вибігла за нею.

— Прийди за два дні знов, — кликнула. — Я піду завтра розвідати і принесу тобі правду. Прийди, як кажу, знов...

Тетяна оглянулась на сі слова старої, але не відповіла. Сходила скорим нерівним кроком білою стежкою вниз і зникла старій з очей...

* * *

Вернувши в свою хату, вдарилася Мавра п'ястуком в голову. "Се він, отже, той Гриць, царевич мій — він! Він, що заєдно, як казала Тетяна, на чорнім коні їздив, бо і в мене був на нім. Він з Третівки, он там за Чабаницею. Ой господи, — забідкалася. — Де мала я свою голову, коли він був у мене? Я йому ворожила і не догадалася, що се він! Тетянин! Де була голова в мене? Мов ті птахи, тютюкали вони собі лісом, може, й недалеко мене, а я не остерегла".

— Тетяно, серце моє! — простогнала вголос. — Тетяно моя, серце моє, що тепер з тобою буде? Ти, я бачу, не Мавра, ти, я бачу, не перенесеш сього. Тебе вже жаль заглушує; господи, змилосердися. Що ти змалку не мала? — говорила далі. — Все, що хотіла, мала. Завше було, як бажала... а тепер... — із жалю-розпуки за дівчиною Мавра за голову імилася, та тут вже і схаменулася. Ні. Вона піде до нього. Завтра. Скоро зазоріє, заким сонце зійде, вона буде в нього. Тепер знає все. Впаде йому до ніг і з душі попросить. "Синоньку, царевичу мій красний, — буду молити. — Не губи Тетяни. Я її вибавила. Я її виголубила. Чим не вдалася тобі?. Не вдалася ростом, не вдалася бровами, не вдалася серцем? Синоньку мій — не губи!"

Може, послухає.

* * *

Переходила Тетяна два дні і дві ночі; майже не лягала. Не їла і не пила, лише все чогось ждала, ходила ніби сонна, не бачила нікого і не чула, а все по лісі і по білій стежчині. То там опинялася, де він голубив, то там роззиралася, де він на неї ждав, то там знов обзивалась:

"Я тут!" — а все без упину, все гарячкове, доки не спала з сил, доки не зайшла з нею важка зміна.

Стара мати не спиняє, знає! Хорій душі тепер спокою треба. Нехай вперве своє горе сама переможе. А далі — господь є.

В лісі добре.

В лісі, як в тій церкві. І спокій є, і господь; і зросла вона в нім, і свій біль в нім згубить. Вона лиш стереже її, чи не тінню за нею волічеться, щоб собі лиха якого не заподіяла. А бережучи, заєдно молиться: "Господи, зціли, господи, скріпи, доведи до миру". Сама вже мов не та, що вперве по світі ходить. За недовгий смутний час снігом побіліла. Додолу похилилась, гробу бажає...

Третьої днини, як вернула Тетяна знов з лісу, сказала матері: — Я йду до Маври. Мені треба Маври. Я прийду. Я прийду знов.

Мати притиснула її мовчки до себе — і бачить — у дівчини голова горіла, очі дивились за чимось широко вперед себе, а сама вона тремтіла...

— Іди з богом, доньцю, до Маври, з богом і вертай, — виряджала бідна, а з рук їй тяжко Тетяну випускати. Але дівчина, мов лиш вижидала останнього слова матері, вирвалась дико з її рук і в ліс, мов несамовита, поспішила...

— Господи, зціли, господи, скріпи — від смерті сохрани... — прошептали знов материні уста, і вона вернулася в хату.

Тетяна вже в Маври стоїть на порозі.

— Правда, Мавро? — було її перше слово, виповіджене чужим голосом, в котрім всі струни, що досі грали, пірвалися.

— Правда, доньцю, правда, — відказує Мавра, і в душі дивується страшній зміні, що зайшла з дівчиною. — З ним сама я говорила. Се той, що раз і в мене був. Та як вже і кажу, сама з ним говорила. — І говорячи, не спускає Мавра з дівчини ока. — Сміявся, донько, що саме я за тебе на нього накинулася. "Хлопцеві дві любити можна", — каже. І він Дубівну любить. Хто б її не любив? За її чорні брови та за щире серце. Нікого в житті він так щиро не любив, як саме Туркиню. Але так вже склалося, що вона друга з ряду — мусить уступити. І що хоч він дві любить, з двома вінчатися не може. Хоч би хотів — то піп не звінчає. Що Тетяна хоче від нього? Що він тут поможе? Кине Настку? Настка не відступить. Страшно Настку кинути. Тетяні легше. Вона багачка, другий посватає, і все буде добре. Нею він не журиться. Йому гірше. Він має все чорнобриву перед очима, дарма що за тиждень в них весілля. Так буде каратись, доки її не забуде. Самі дівчата лиха наброїли, його полюбили, і тепер він винен. Доста Настка гнівається, а то ще й вона заводить. Як він лиху зарадить? Якби знав, зарадив би, але він не знає. Нехай вона, Мавра, перекаже Туркині, що за тиждень в нього з Насткою весілля, але він її любить... Ой, — зойкнула вкінці Мавра, і мало що не сплакала. — Мені жаль того твого Гриця, донько. Жаль чогось і гірко. Мені жаль тебе, бо ти моя, а жаль і його, бо чимось і він мій. Господи боже, чому воно так склалося? А такий він гарний, а така ти добра, а склалося так фальшиво. Саме як колись і в мене. Господи, прости, я хоч прогрішилася, чоловіка зрадила, але ти... — і урвала.

Тетяна не відповідала.

Стояла біла, як смерть, все ще коло дверей, не рухаючись з місця, з очима, що шукали заєдно чогось по столі, важко дишучи. А коли Мавра, жаліючи її, сказала: "Пропало твоє щастя, донько, пропала твоя доля!" — вона, не обізвавшися до неї ні словечком, пурхнула з хати, як від матері, і погнала...

Біжить білою стежкою, розколибана горем, хитається, хоче побороти жаль в серці — і чує, не година. Підпадає йому, він її глушить. Чує лише, що щось мусить статися. З нею самою чи з ним — не знає. Щось потужне, велике, щось, чого досі не було, але мусить, щоб убило те лихо, що знівечило її щастя. Те лихо, що таке велике, таке недобре. Господи! Шаліє щось в її цілком роздразненім вже мізку. Чому воно тут? Чому таке сильне? Відтак знов виринає, змагається перша її думка, що щось мусить статися. Передусім статися, що б убило те лихо, що убило її щастя. Вона його уб'є. Вона чує, що уб'є. Що година. Але як? Але що?.. Вона не знає нічого... Нараз в її голові починає знов путатися. Хто винен? — питає сама себе. — Гриць? Ні, Гриць не винен. Він її любить, ось сказав і Маврі, що любить. Настка винна? Ні. І Настка не винна. І в Настки щастя нема. Її Гриць не так любить. — Нараз застановляється. — А може, і любить? О, любить, любить! — закричало щось кривавим зойком в її душі, перемагає, заглушує все попереднє. — Любить! Інакше би не брав. Любить! — і тут же заливається вона страшним божевільним сміхом...

Відтак знов вертає, напливає перша думка. Гриць винен? Ні, Гриць не винен, її серце каже, що Гриць не винен. Се щось інше. Се те лихо винно, що в нім заховалося і його спиняє. Лихо!!! Воно винувате, його треба вбити. Вона тото уб'є. Вона... Нараз станула, мов укопана, — закинувши руки позад голови, і роззирається блудними очима по лісі, по верхах дерев... Хто їй скаже, як вона до лиха добереться? — заблисло питання в її мізку. Хто їй скаже? Ніхто. Бо ніхто не знає. Але вона сама. Раптом обзивається нараз щось в ній. Вона вже знає. Цвіт папороті їй скаже. Цвіт папороті! Вона знайде цвіт папороті, і він один їй скаже, щоб ніхто не знав, ніхто не чув. Скаже. Хто знайде цвіт папороті, казав їй раз Гриць, той все на світі знає, і своє щастя знайде. Отже й вона буде

знати. Знати, як прибратися до лиха, як його убити. Вона його уб'є, — шаліє в її мізку, — щоб його нігде не було, в жоднім закутку світу. Ні в неї, ні в Гриця, ні в Настки... Нігде не було. Тоді буде добре. Але скоро, скоро треба... іти... скоро... щоб не було пізно... і як стояла, так звернулася і погнала в глибінь лісу...

* * *

Тетяна мовчала і вилетіла так мовчки з хати, не поглянувши на Мавру і поглядом. Недобре стало Маврі на душі з оцим мовчанням дівчини. "Що замикає її уста?" — питала себе сумно. І їй від того страшно за дівчину. Тетяна за цей короткий час вихуділа, зблідла, очі загоріли, сяють дивним блиском, а далі... Що ще далі буде? Щоб вона, не дай боже, в тяжку хворобу не впала. Або... або... що ще гірше... аж страшно подумати, — з розуму не зійшла... І так буває.

Тетяна досі нещастя, горя в своєї мами не зазнавала. Змалечку що бажала — мала; се перший раз в житті — грім в неї вдарив. Сама власна її доля на тій дитині, котру всією душею викохала, так тяжко повторилася. В затишку між горами, в тихім лісі, де, здавалося, не могло втиснутися людське горе — воно повторилося... Від кого потяглося те лихо? — питає в думках Мавра. Хто дав початок? А він сам, той хлопець, який вже він їй милий! Як поглянула на нього, їй привидився сам той з пусти, через котрого утопила свою долю. Межи її долею і Тетяниною різниця хіба та, що то з нею скоїлося в пусті, а оце тут, в лісах...

Не втерпіла Мавра з тими думками в своїй тісній хаті, як згадала свою минувшину, Тетянине горе — і вийшла.

Надворі стояв чудовий теплий, тихий вечір.

Зорі висипалися на небо, мов порозцвіталися, і Мавра, усівши на порозі своєї хатини, дивиться якусь хвилину в місяць. Він виринув

вповні, саме проти неї, над залісненою стіною сусідньої гори і яром, з шумлячим потоком — і ніби зумисне перед її хатиною — станув.

Навкруги глибока тишина, повна святої тайни, в котрій все мовчки потонуло. Мавра сидить, дивиться, наче молиться до того місяця, що, мов розжареним вуглем підсвічений, неповорушно жарить над горою. Вкруг неї, куди б і не звернула очі, темні заліснені гори, що в місячнім сяєві ніби краю небес дотикаються і з ними водно спливаються.

Мавра молиться до місяця, в нім душею потонула, а з тим і в Тетянинім горі. То вона, то Гриць виринають перед її душею, мучать її, калічать, її серце крається на згадку страшного терпіння бідної зрадженої дівчини, що, не знаючи зла, і його сама ніколи не чинила, — нараз мов з небес в саму безодню упала. І все через нього. З другої сторони, знов обзивається чомусь в її душі якась струна жалю і за Грицем. Він сирота, як їй розказував, без матері, батька, підкинена дитина. Годованець. Звідки, що, яких родичів? Він не знав. На призьбі під хатиною господарів в лахмітті знайшли; ніби "в циганськім", як докоряла іноді господиня.

Мавру в спогаді тих слів мов гарячою кров'ю обілляло. Її дитина з-під її боку зникла, а в багатих господарів в третім селі відси в "циганськім лахмітті" на призьбі якась підкинена дитина знайшлася.

— Господи боже! — зітхає вона і здіймає в якійсь німій муці, молячи, руки вгору і мов божеволіє на думку, що... може... може... може — аж скричало щось в її душі — се її син! Він же такий подібний... до її любка [32] з пусти, а її дитина біла була, господи боже, біла! Та ні, ні, се вона ось тут, в тій самітності, та тепер з жалю за Тетяною збожеволіла цілком, з розуму вже сходить. Ой, Тетяна... — обізвалось над усе з болісним зойком її серце... Тетяна розбита. Ним розбита.

Та він — чи винен?

Іноді — оповідав він їй, оправдуючись перед нею за Тетяну — іноді його серце кудись так тягнуло в інші місця, в далечину, на кінець світу, здається, що він був би без упину ішов. Шукав причини, сідав на коня і гнав з дому, щоб лиш іти, змінять місце. В такій одній тужній, добрій чи лихій годині стрінувся з Тетяною в лісі. Він її щиро полюбив. Пропадав за нею. Бачив її перед собою день і ніч, її очі, її чорні брови, її червоний цвіт, чув її сміх і тратив розум. Був би її з хати викрав, як той злодій, в світ навіки втік, якби не була і вона його полюбила. А як полюбила, то вже в лісі сходилися, і все було добре. Та Настку мусить брати. Отакий вже він. Хоч застріль його, а він вже такий. І що з ним зробиш?

— Та й ви самі, матінко, — казав їй, — остерігали з карт не любити чорні очі, бо, мовляли: "чорні з синіми в пару не укладаються. Бери такі, як твої, буде доля ясна". І ,от і в нього воно не укладалося. Мусить Настку брати. І лиш .одна та Настка його вкупі держить, любить і прощає, хоча б він і що зробив. Вона все з ним добра. Тим вона йому й суджена, і він її не лишить. Тетяна в своєї матері одна, горя не зазнає, поплаче, посумує, а далі по всім... за другого вийде. Він нею не журиться, хоч йому жаль красної Туркині, до серця чи не на все припала. Та що з того? Йому не суджено...

Отаке казав їй, як у нього була — і інше ще.

Дивлячись вперед себе на гори та небо, засіяне зорями, і на місяць, вона гірко усміхнулася. Як її, Мавру, не жалував ніхто, ні він сам опісля, ні чоловік, ні родичі, так і бідну Тетяну тепер і сей не жалує. От що то любов!..

Думаючи отаке, Мавра, не помітивши сього, майже аж сплакала. Бог знає, як перенесе своє горе бідна дівчина. А її мати? Цілий свій вік за свою дитину молилася, людям добро чинила, її саму від смерті, голоду врятувала, — і обидві вони, мов одна мати, над дівчиною дрижали, сторожили — а прийшлось вкінці — від смутку-горя зберегти не вспіли. От відійшла нині від неї, мов підстрелена, не обізвавшись ні словом. Що

думала? Чим мала серце переповнене? Мов говорити забула, так вже з жалю-горя перемінилася.

І думає, передумує стара Мавра над молодою Тетяною і нічого не година видумати ні в один бік, ні в другий. Дала б любистків, матригунів Грицеві, щоб його до дівчини назад навернути, та ось як Тетяна накинулась, коли про те лиш вона згадала. Чисто з розуму зійшла. Одної хвилі говорить, як належиться, а там... знов мов з розуму сходить... А й Гриця їй жаль... Вона Настки, яку він бере, — не знає, а Тетяну знає. О, її Тетяна! Чому не падала вона йому до пари? Чим не доріс він щастю злучитися з нею? До кінця її любити? До кінця!! Красою своєю? Він же красний, як той місяць на небі. Іншим чим? Не знає. І вона чує, що не година тут щось розібрати, і що тут щось плутається, заглушує її, що не для її ума... Та їй таки жаль Гриця; хоча вже й так, хоча вона йому і чужа, бідна циганка лише, якої він, може, в житті і не згадає більше — їй чомусь жаль Гриця, і ворогувати вона на нього не година. Серце не дає.

Було вже коло півночі, а Мавра все сиділа, тонула в гадках.

Сон її не брався.

До місяця, зір молилася, в смутку тонула. Чи перебув хто таку жалем перепалену ніч, самітний, в глибині лісів, як вона? — питала себе.

Ні. Не самітний.

Округ неї столітня деревина, проти неї місяць, а долиною, в пропасті, потік. Жене, шумить в святім супокою ночі, виблискується плавучим сріблом до магічного сяєва місячного, а в висоті зорі...

Не самітний.

— Господи, змилосердися над нами, відпусти нам гріхи наші, — прошептала, вдарившись кілька разів в груди, Мавра і вернула в хату.

* * *

Світлиця в Іванихи Дубихи слабо освічена. Перед великою іконою пресв. богородиці горить, блимає світло. Іваниха Дубиха лежить напівроздягнена на своїй постелі і надслухує; а надслухуючи, чує, що Тетяна, котра недалеко від неї лежить, все з одного боку на другий прокидається... і від часу до часу щось незрозуміле говорить.

— Не спиш, доньцю? — питає врешті мати, що сама ще ока не примкнула, а все наново горем доньки перемучуючись, кождого її руху стереже.

— Ні, — відказує Тетяна і зривається з постелі на рівні ноги.

— Що то шумить, мамо? — питає.

— Це ж наша ріка, донько.

— Ріка?

— Так. Над котрою наш млин і наша хата стоять. Та спи, доньцю, спи. Господь все з тобою. Він все стереже тебе. А в твоєї матері лиш ти одна на світі. Спи...

— Я йду, мамо, я йду, — відказує Тетяна спішно і вже стоїть на рівних ногах перед матір'ю, дивиться на неї чужими блискучими очима. — Я йду.

Мати жахається її, майже умліває з жалю-остраху.

— Куди йдеш, рибчино? — питає лагідно півголосом і бере так само обережно руку доньки межи свої долоні.

— Цвіту папороті шукати, — відказує дівчина спішно. — Буду все знати — казав Гриць — все. Я йду, мамо...

Мати бачить перед собою з переляком лиш двоє блудних чорних очей з блідого змарнілого лиця.

— Не йди тепер, донько, ніччю, — втихомирює, давлячися сльозами, — тепер північ. Підеш завтра. Мене саму лишаєш?

— Завтра не північ, — відказує Тетяна і зараз, мов опам'яталася, сідає слухняно коло матері.

— Завтра не північ, донько. Завтра неділя.

— Неділя. Так, так, неділя, — підхоплює Тетяна і додає, надумуючись, півголосом: — Мавра казала: "В неділю рано", і нараз урвала, мов стала щось інше пригадувати. А по хвилі почала знов: — В неділю рано...

— В неділю рано, — підхоплює собі мати і потверджує: — В неділю рано підеш. Обидві підемо господу помолитися.

— Цвіту шукати, — прокидається знов Тетяна неспокійно і шукає блудними очима за чимось у хаті.

— Цвіту шукати, — повторює спокійно півголосом мати і обіймає і тулить хору доньку до себе, коли тим часом її очі заливаються слізьми. — Цить, синку, цить. Спи, донько, спи! — утихомирює її і гладить і тулить до грудей, мов малу дитину.

— Все буду знати, — каже співучим півголосом Тетяна і тулиться тісно і довірочно до грудей матері, заплющуючи очі мов до сну. — Все... бу-ду зна-ти.

— Все будеш знати, — відказує мати так само півголосом.

— А як сніг упаде, буду в твоїй хаті, — обзивається знов Тетяна.

— Будеш у моїй хаті, — відказує осторожно шепотом мати, зрозумівши інстинктивно, що донька з Грицем розмовляє.

— Я прий-ду! — кличе нараз Тетяна здавленим беззвучним голосом, затиснувши лице до грудей матері. — Я прийду.

— Прийди, зозулько, прийди, — відказує все шепотом мати і перестає дихати, щоб божевілля не зворушувати, рухом не збільшати. — Прийди!

— Я Туркиня...

— Туркиня моя пишна.

— Твоя одна на світі...

— Моя одна на світі...

— Твоя, — шепче Тетяна, як усипляюча дитина.

— Моя...

Врешті утихло.

Тетяна дише неспокійно, а по лицю матері зсуваються чимраз частіше великі пекучі сльози.

— Твоя, — шепче ледве чутно Тетяна.

— Моя.

Врешті утихло.

Іваниха Дубиха не рухається більше, а дивиться, мов на ангельський образ, на бліде лице своєї нещасної дитини, котра що кілька хвиль то опам'ятовується, то знов блудом думає.

Через кілька довгих, мов убитих, хвиль спокійно...

Іваниха Дубиха схиляється впоследнє над нею і глядить крізь сльози і дрижить.

Спить Тетяна? Так тихо... тихо...

Так. Здається, спить.

Ба ні.

Не спить. Ось вона підносить голову з грудей матері, розкриває великі свої блудні рчі і питає знов:

— Що то шумить, мамо?

— То наша ріка.

— Ріка?..

— Так, доньцю. Що над нею наш млин і наша хата стоять.

Тоді Тетяна затулює наново очі і, притискаючись з неописаною ніжністю і довірочністю до грудей матері, усміхнулась і починає півголосом співати:

Гей, на Івана, гей, на Купала... гей, гей, гей!..

Красна дівчина долі шукала — гей, гей, гей!..

— Гей, гей, гей... — повторює мати і хлипає, давиться своїми сльозами. — Гей, гей, гей...

— Долі шукала, — обзивається впоследнє, засипляючи, Тетяна.

— Долі шукала, — пішло умліваючим шепотом з уст матері...

* * *

В неділю рано жене Тетяна в ліс.

Мати не здержує її, бачить — гірше, як.супротивляється. Нехай, — думає, — відсумує своє горе в лісі, де його здобула; нехай буде їй якийсь час свобода і воля по душі у всім, що забажає, а там побачать...

Тут вдолині вона не годна її успокоїти, тож як її серце бажає, так нехай їй буде. В тишині лісу вона поволі подужає. День за днем, чимраз більше доведе її до спокою. А там... може, і стара Мавра розважить потрохи своїм словом, вона їй як друга мати, вона, мати, поки що безсильна.

Іде Тетяна не своїм кроком то в гору, то вдолину білою стежчиною; раз з широко створеними очима, а раз з стуленими, мов дрімає, а все про лихо товпляться в неї думки, та про те, щоб його убити. Аж і опинилася коло Маври.

Але чого вона до Маври? Вона, здається, до неї не хотіла. Вона по цвіт папороті прийшла. Ага! — схаменяється нараз, — вона хотіла того, щоб Мавра спитала про Гриця, про лихо раду дала. Мавра? — вона

розсміється. Мавра не дасть ради. Її від Маври відпихає, їй від Маври страшно. Мавра вже не любить її... Вона любить Настку.

Розпачаючи отак, Тетяна не помітила, що опинилася коло відчиненого вікна Маври...

Так. Їй від Маври страшно. Тому вона під її вікно сховається. І з тою напівбожевільною думкою вона притискається під вікно на призьбі до стіни і, зарившши руки в волосся, що давно розбурхане звисає чорним шовком по плечах, і, стуливши очі, — сидить нерухомо. В її душі заходить щось страшне. Вона нараз не знає, чого прийшла. Забула, чого саме хоче. Ох, як страшно! Хіба пригадає... і, ніби пригадуючи, вона безтямки риє в волоссі...

Чи чує які звуки округ себе?

Ні.

В її голові мішається і Мавра, і Гриць, і цвіт папороті, і вінок з Івана Купала, і те лихо, що в Грицю заховалося, і котре вона має убити... остаточно вона не знає нічого і шарпає все далі несвідомо довге шовкове волосся своє.

Нараз... здіймає голову і підсуває високо чорні брови... що се? Чи вона сього досі не чула? В Мавриній хаті мужеський голос. Вона напружує слух... і слухає. Слухаючи, мов відзискує свідомість, і з тим чим раз, то блідне.

Всередині в Мавриній хаті чує той самий голос, що передавав їй звістку, що Гриць Настку бере, двох відразу любив. Він саме оповідає, щоби їм обом, Маврі і йому, не йти тепер до Гриця признаватися до нього, розповісти йому, чий він син, бо він циганів не любить — і, може, і господарів проти себе зворохобить, як довідаються, що він... бідної циганки син і цигана внук. Ліпше, радить той голос, переждати аж по

його весіллі з Насткою. Від сьогодні за тиждень в неділю їх весілля. Вони пождуть і аж по весіллі підуть до нього і розкажуть все. Та тут вже Тетяна стратила знов рівновагу душі. Зачувши наново про весілля Гриця з Насткою, вона не своїм голосом скричала — і блискавкою з свого місця зірвалася. А коли Мавра, несамовитим окриком викликана, спинилась на порозі, а за нею і старий Андронаті, вона вже знов в ліс погнала...

Знов той страшенний старець, що мов з пекла виринув, той самий і те саме повторив! Знов про Гриця і Настку. О, о, о! Знов, і знов, і знов!.. І знов діється з нею щось, чого вона не знає. Бігла, доки сил було, дряпалась на гору, мов за нею гнав хто, а далі зсувається безсильно до землі і бачить: вона під "Білим каменем". Так. Тут вона з ним сходилась, і тут він зараз буде.

— Грицю! Я тут! — закликала далекосяглим приманюючим голосом і — ждала. Не довго ждала так. В ній піднялась нова думка: "Прийде він?" А зараз по тім підсунулась інша: "Хто винен? Синьоока Настка? О ні. Настка не винна. Гриць винен? О ні; вона його любить, і він нічого не винен. Він ні. Се лихо винно. Лихо в нім сховалось, щоб його ніхто не найшов, що Гриця здержує до неї вийти, що її щастя убило. Се воно винно. Вона його уб'є. Вона його в Грицю найшла, і вона його в нім уб'є. Так, в нім. Не буде його відтак ніде. Ніде, ніде на всім світі. Тепер вона йде до Гриця і розкаже все. Нехай знає і він. Вона йде до Гриця..." І підносячись на руках з землі, свої широко створені очі спиняє нараз на широколистім зіллі з-під "Білого каменя"...

— Гей, скільки його тут! Його тут повно. Гей, Мавро! — кличе задихана з дикою якоюсь втіхою. — Твого зілля повно! "Ага, Мавра! — заблисли їй спогади про стару циганку, і знов починає їй в мізку плутатися. — Що казала Мавра про зілля з-під "Білого каменя"? Хвильку надумується. Вона знає що. Воно про всяке лихо — учила Мавра. "В неділю рано — казала — зілля копати, в понеділок пополокати, в вівторок варити, а в середу.." в середу?" — киплять в її голові думки і тут ніби вмовкають...

Вона усіла наново на землю коло зілля, підсунувши високо чорні свої брови, і — нагадує. В середу? "В середу", — щось Мавра казала. Га, вона вже знає, — стрілило їй нараз блискавкою через ум. В середу, казала Мавра, зіллям лихо приспати, а в неділю весілля!!

Так. В неділю, казав старець, в неділю весілля. І з тим задивлюється знов на зілля. Його тут повно. Аж само в руки лізе, то треба рвати. Мавра буде рада, а вона уб'є ним лихо, що в Грицю сховалося. Але... борзо... борзо... щоб не утікло. І з судорожно дрижачими пальцями, в шаленім майже поспіху, неначе за нею стояв хто та наганяв до того, копає, рве зілля і ховає в подолок. Відтак, нарвавши його над міру, стає на рівні ноги, опускає голову низько назад, що довге її волосся майже дотикає землі, і кличе з усієї сили: "Я прийду!" А зараз по тім, наслідуючи голос жайворонка, кличе щасливо: "Люблю!.." — Врешті вмовкає, задивившись великими очима та підсуненими вгору бровами кудись далеко, і слухає: з другої сторони скали, мов аж тепер дійшло, обзивається почерез пропасть і тут же завмирає: "Люблю!!"

Настав вечір в середу перед весіллям.

Мавра стоїть коло своєї лави і перебирає при світі зілля, роздумуючи, котре б дати Тетяні, щоб її жаль за Грицем утихомирився. Вона була саме нині знов у Іванихи Дубихи, яка зз сей короткий час з горя побіліла.

Та от вже і перебрала зілля. Вона дасть Тетяні зілля з-під "Білого каменя". Воно добре, чудотворне. Як дати його мало, воно в сон кидає — з примівкою: серцю, голові дає спокій; а дати забагато, воно іноді і смерть приводить.

Нараз в тих гадках вона зупиняється. Ні. Нині вона вже не година Тетяні зілля дати. Вже пізно, і Тетяни вдома нема. Хіба, може, завтра. Вже третій день, як вона, нещасна, лісами блукає, ба навіть десь аж в сусіднім селі її бачили, де й ночувала. До того нині обіцявся і батько прийти до неї, а може, й зараз надійде, тож не піде з хати.

Так розгадувала Мавра, перекладаючи і перебираючи різне своє зілля.

На всі гори, скільки тут здіймаються, немає щасливішої від Маври. Вона віднайшла свого батька, якого вважала мертвим, і знає, що Гриць з угорської границі, годованець Михайла Дончука, се її, вкрадений від неї, її син. Довідавшись про те все, її бралося зразу божевілля з радості. Вона бідна, змарнована циганка, сама на цілу гору, на цілий ліс, вона мати прекрасного хлопця, а її батько, Андронаті, живий. Був ось тут. Він довідався припадком від Гриця і Настки, що на Чабаниці живе циганка-ворожка сама одна і зараз же відшукав її.

Господи боже! Плакала вона з горя, з злиднів, з турботи і жалю, туги, але плакала і з радості, коли батько ступив в її хатину і вони пізналися! Він ледве пізнав її, так вона постарілася, а вона аж перелякалася довгої білої його бороди і згорблених плечей. А відтак настало каяння. Він вже був під її хатиною, тяжкою зимою. Впрошувався, вмолювався, а вона його не пустила! А вже тоді були б віднайшли себе, був би він, білоголовий, коло неї зажив, нараз тяжкою зимою не вертав в Угорщину Мавра каялася, гірко плачучи. А вже тоді сповіщала їй карта, що в її хату падуть два чоловіки.

Старий і молодий. З одним щастя, з другим горе.

— З вами щастя, тату, — говорила зразу, — з вами щастя, а з котрим би горе?

— Був ще в неї хто з чоловіків? — питав старий. — Від часу, як вона його не приймила? Було пам'ятати. Пригадай.

Вона гадала, роздумувала, аж і пригадала! Лиш один був пишний-препишний хлопець на чорнім коні. Йому вона і в карти кидала, долю вишукувала. Остерігала двох не любити і сповіщала далеку дорогу;

щастя йому падало, але губилось в дорозі, та се вона йому не казала. Він їй добре заплатив...

При тім її оповіданні в старого Андронаті очі усміхнулися чорним блиском.

— Не питала вона, як він називається? — питався. Не питала. Лише знала стільки, що він викликав в її душі жаль, бо такий, як він, був лиш той, котрого вона, грішна, любила і через нього в своє горе попала. Молодий і красний. Точнісінько так він виглядав.

Тоді розказав їй старий батько, як поступив собі з нею, щоб їй врятувати життя, на яке Раду напосівся. Тоді напоїв він всіх трунком, заправленим зіллям, а за тим і її саму, щоб могти її винести. Слава богу, йому все вдалося. А дитину мусив підкинути багачам, щоб не вбив її Раду, далі, щоб коло хорої в лісі не загинула, і ліпшої долі, як циганська, зазнала... Про неї, Мавру, сподівався, що вона не пропаде в світі, найде притулок між добрими людьми, і він її колись віднайде. До внука він не признавався, щоб не пошкодити циганським походженням, а все лиш від часу до часу навідувався, щоб переконатися, як йому живеться. І переконався, що в добру годину підкинув дитину, бо в добрих руках опинився хлопець. А тепер він її на всю милість просить не признаватися ще до нього, доки не відділить йому його господар землі, не стане він ґаздою в своїй власній хаті. Його господарі — люди заможні, горді, могли б діда і матір з хати викинути, а хлопця не наділити землею. Нехай вона ще жде, нехай мовчить, як і він, а все вийде на добре! Хлопцеві і їм. Ось він скільки років мовчав, як камінь, і на добре вийшло. Гриць незабавки жениться, піде на своє, а його молода, добра білолиця дівчина, заможна, обіцяла йому, що візьмуть його, старого, до себе. Він їй зробив одну прислугу і на її поміч найбільше числить. А як він коло них раз опреться, Гриць матері своїй не випреться. Тепер нехай вона ще помовчить і хлопцеві щастя не псує. Вони на весілля підуть, здалека будуть, як бідні, придивлятися; на весілля він їх просив, а там... нехай жде. Прийде час, заговорять. Мавра опиралася. Плакала, рвалася йти до сина. Але батько лаяв і кляв, ба навіть, по своєму звичаєві, з лютості

кілька разів її ударив. Аж тоді Мавра покорилася його приказові і з його радою погодилася...

Тепер лиш одно її щастя мутить, одно її гне додолу, давить. Велике горе Тетяни, заподіяне її сином, і біль доброї Іванихи Дубихи. Чому не любив Гриць Тетяни до кінця? До кінця? — питала вона в розпуці майже сотню разів. Який оборот було би все взяло як для них обох, для її бідної матері, так і для неї самої! Чому, сину мій, чому роздвоїв так свою душу? А ще й вона причинилася до Тетяниного горя, ворожачи йому, остерігаючи його... перед чорними очима!..

Жура і жаль про Тетяну не дає їй спати, не дає їй їсти. Вона чи не на все життя позбавлена. Хто знає, чи й прийде вже цілком до давнього розуму Тетянка! Хвилинами вона, здається, ніби при умі, оповідала їй Іваниха Дубиха, а хвилями божеволіє, не пізнає, не бачить нікого, а все Гриця згадує і лихо. Який кінець тому буде? Чому, боже, так тяжко людям до щастя дібратися? От хоч би тепер і їй. Сина віднайшла, а Тетяну — тратить. Сама майже не знає, хто тепер ближчий її серцю. Він чи вона? Тепер одно вінчається, а друге остає без долі, розбите...

Чому Тетяна їй не звірилася? Цілком зараз спочатку? Чому так таїла, щоб мати не розвідалася? Як тут тепер рятувати? Як усунути лихо? А тяжке лихо! Мавра аж сплакала, згадавши молоду дівчину чудову, та — збавлену власною її дитиною.

Відтак гірко усміхнулася. Ось як син в батька вдався! Дві душі в нім. До Настки горнувся, а її Тетяну любив. О, коби Тетяна була зараз з усім призйалася. Ба... Коби! Коби вона була тоді знала, що її син живе. Тоді!!! Але батько... і нараз урвалися її думки. Вона винувата. Вона, однісінька вона. Батько її, ще коли впрошувався, молив, а вона не впустила. Тоді він закляв. А він страшно кляв. Чи не закляв він тоді її щастя, а прикликав горе?

Не винен тут ні Гриць, не винна ні Тетяна, а винен... винен... хто? — питає себе Мавра і плаче. Грицю ти мій, сину, чому так в батька вдався? Чому не в матір... і тут, як перше, думка її урвалася. Чи була вона, його мати, ліпша? Вона ж мала чоловіка, а зрадила його. О, о, о! — застогнала нараз і вдарила з жалю нараз п'ястуками до голови. "Гріх, гріх, гріх! — ридало її серце. — Який страшний, великий, який без кінця. Гріх винуватий всьому, він один!.."

Але вона ще врятує Тетяну. Нехай буде, що буде. Тетяну вона врятує. Коби лиш до неділі, коби лиш по весіллі, вона візьметься до неї, приведе назад до розуму, ладу. В неділю рано-ранесенько під "Білий камінь" піде, зілля накопає, буде пробувати. Зразу самим зіллям потрохи усипляти, відтак примівками, відтак через сім неділь мольбою до нового місяця, доки не успокоїться. А там... з часом вона Гриця забуде і за другого піде.

Отак думає, передумує Мавра, перебираючи та впорядковуючи різне своє зілля, котре вже від чого, коли нараз чує.. щось застукало до її дверей.

Вона прокинулася.

Хто до неї о такій пізній годині? Се вже далі північ. Вона ще не лягала, бо батька вижидала. Пішов по милостині до недалекого містечка. А вона тут за скорбними думками та всім своїм зіллям сном припізнилася.

Чи не Тетяна се?

— Хто там? — по звичаю своєї осторожності питає і надслухує.

— То — я! — відказує якийсь голос.

— Тетянка? — питає Мавра і надслухує знов, може, й вона, нещасна, лісом блукала і за світлом до неї добилася.

— Ні! То — я! — відказує знов той голос.

Мавра відчинила.

Перед нею станула дівчина. Висока, молода, в лиці біла-біліська, з заплаканими очима.

Цікаво придивляється їй Мавра, і її переймає при виді цієї дівчини прикре почуття.

— Тобі що, доньцю, о такій пізній годині? — питає. — Тепер далі північ. Але сідай — ось тут. Твої очі плачуть. Чи й серце плаче? В кого серце хоре, нехай іде до Маври, — говорить, мов молитву, Мавра, а сама блискучими своїми очима аж пронизує.

— О, рятуйте, мамцю! — кличе дівчина з розпукою і падає на лаву.

— Мій суджений хорий, може, і умре. Крізь сон говорить, ніхто не розуміє. Ой мамцю, рятуйте! — і з тим заридала. Далі, зсунувшися додолу, здіймає розпучливо руки вгору і молить. — Царю ти небесний — чим я провинилася? Чому мене караєш? Я ж не винувата. Я вірно його любила, тіло, душу дала, то... вона... вона!! — і, не докінчивши, знову гірко заридала.

— Цить же, доньцю, цить же, — вспокоювала Мавра і піднімає дівчину догори. — Кажи, що твому судженому і чия ти дитина, а зможу, порятую, в горі вас не лишу.

— Я, Настка, Грицева суджена! — кличе дівчина з невимовним жалем і знов здіймає, благаючи, руки до Маври вгору. — Йому починено. Рано він поснідав, відтак впав у сон і так спить все і спить. Спить

мертвецьким сном. Зразу в сні ще згадував, що хтось там ішов, що він зараз прийде, а далі вмовк...

— Грицева наречена? — скрикнула тут Мавра, а сама сіпає дівчину, мов божевільна.

— Грицева. Я Грицева! Я його суджена, а в неділю, мамцю, наше весілля...

— Грицю! — скричала Мавра страшним криком розпуки і зсунулася на землю. — — Сину!!! Сину ти мій, сину! Ось уже гине, ось уже відходить; ледве що найшла! Грицю, жди на свою матір, вона вже йде. Жди, не гинь!! — Останні слова її, викликані якоюсь нелюдською силою розказу [33] перемінили її саму нечувано. Вона зірвалася на рівні ноги, вхопила клунок з своїм зіллям, пірвала дівчину за руку і обі погнали...

Біжить стара Мавра під гору і проти вітру окриленим кроком, важко віддихуючи, стогнучи. Летить, здоганяє Настка, і туй-туй паде. Лиш одно її піддержує, віра в силу Маври, а коли б не те, вона б далі не година.

— Йому починено, його затроєно! — кричить в один голос до старої Маври. — Під вікном найдено пляшку, а пастух наш бачив дівочу постать, як летіла лісом, якась чорноброва...

— Тетяна! — кричить Мавра і сама стає. Мороз її переймає, і вона хреститься. — Ось що гріх, що гріх! — стогне і звільняє крок — далі вже не година...

Було в четвер рано, як на місці стали, а коли стали, було вже по всьому. Гриць вже перенісся...

* * *

Коло Грицевої хати — сум і повага.

Посхилялись старі ґазди всі, що Гриця знали. Посхилялися в смутку і мовчки ждали. Умліває в хаті білолиця Настка, молодиці плачуть. Товариші-хлопці походжують, утираючи сльози. А матері, перешіптуючись, хрестяться і моляться...

Перед хатою лише що скінчилася тяжка, гірка сцена. Циганка Мавра в нечуваній розпуці кидалася вовчицею на старого батька. Він її сина, — заводила, — від неї забрав, підкинув багачам, щоб зазнав ліпшої долі, як циганська, і ось яка доля постигла його в багатстві...

І ніхто не бачив досі такого ридання, такого поведення, як у бідної циганки. Кидалася лицем до землі, роздирала на собі одіж, знімала руки розпучливою мольбою догори, а все промовляла. Співаючи, ридаючи, заєдно розпачала — аж доки не ув'яла:

Старий Андронаті зразу боронився, а відтак умовк.

Зсунувшись з всею ваготою свойого старечого тіла на свій жебрацький костур — він мовчав. Сам не замітив, як остаточно по голосінні зболілої доньки заслухався в жалібну гру трембіти, що неслась горою недалеко хати.

Вона йому нагадала своїм смутком щось давно минуле.

Давно-давненько, дуже давно, вона також так смутком вигравала — пригадав він собі.

Він тоді стояв рано зі сходом сонця високо на горі сього села і держав білого внука на руках... Держачи отак, ґлядів в сивій ранішній імлі .дитині за долею. Імла не здіймалася. Не бачив він тоді через імлу сонця, але воно було! В його внука була доля. Ждала лиш на нього, як те раннє сонце за імлою — чому не осягнув її?..

* * *

Між присутніми в хаті й Іваниха Дубиха.

Дожидає Тетяни. Може, хоч тут вона з'явиться. В домі її ніде не було; і ніхто її не бачив. Ходить і ходить лісами, людей уникає.

Прибувши сюди, Іваниха Дубиха заніміла. Ніхто від неї слова не почує. Мов забула говорити. Лиш від часу до часу засуває дрижачою рукою біле волосся назад під чорну свою хустку. Жде.

Може ж, діждеться...

Люди ззираються на неї, перешіптуються, а їй те байдуже. Її очі не плачуть, її уста стулилися, лиш душа чимраз кам'яніє.

Та ось перед порогом шелест. Її Тетяна? Ні. То Мавра появилася в хаті з батьком, на сина вдивляється. Нараз — що се? Сину божий! Знадвору попід вікна доходить спів, нерівний, предивний. Іваниха Дубиха біліє, хилиться; сим разом се вже Тетяна.

Так. То вона.

Висока, худа, бліда, з розшарпаним волоссям, червоними маками заквітчана, з очима, що нікого не бачать, то — вона.

Ніхто не рушається.

Входить і, підсовуючи високо чорні свої брови, прикладає палець до уст, мов наказує мовчання, і обзивається напівспівуче: "В неділю рано я зілля копала, в понеділок рано пополокала... цить, Мавро, — додає, прохаючи, — в вівторок, Мавро, — додає, прижмурюючи очі, мов нагадує собі щось, — зілля я варила, а в середу рано... — нараз уриває... — цить,

Мавро, — просить з неописаною ніжністю в голосі і цілковито блудними очима, — цить, я лихо убила... твоїм зіллям, Мавро, з-під "Білого каменя". А він переспиться. Цить! А в неділю весілля. Цить! — і, вмовкши, вона жде хвилинку, опустивши, мов з глибокої утоми, голову аж низько назад — затулює очі... Всі закам'яніли.

Ні, не всі. Мавра мовчки з зміїним безшелесним рухом одна наближується до неї.

— Суко! — скричала нараз не своїм голосом. — Ти мого сина струїла. Ти, ти, ти! Гинь! — і одним-одніським п'ястуком валить дівчину додолу. Та тут вже Іваниха Дубиха опинилася коло доньки.

— Стій! — крикнула, що всі потрухліли. — Мене ось добий. Вона вже готова, а мене добий!

Відтак, піднімаючи доньку на ноги, що судорожне за свої цвіти вхопилася, спитала побілілими устами:

— Доню моя люба, одна в мене в світі — ти Гриця струїла?

Тетяна усміхається.

— Цить, Мавро, — шепче, підсуваючи високо чорні брови, — лихо в нім сховалося... цить! Вже ніде лиха не буде...

— Доню! — молить ще раз мати з надлюдською якоюсь силою і тулить ніжно доньку до себе, як малу дитину. — Ти? Скажи правду всім, ти? Як господу богу скажи...

Тетяна дивиться довго матері в очі, мов пригадує собі щось, а далі, тулячись з правдивою ніжністю дитини до грудей матері та хапаючись знов, як перше, судорожне за свої цвіти, починає любо, півголосом, ніби переказуючи тайну, ніжно співати:

Гей, на Івана, гей, на Купала... гей, гей, гей!..

Красна дівчина долі шукала — гей, гей, гей!..

Та вимовивши посліднє слово, вона виривається нараз несамовито з обіймів матері і вилітає стрілою з хати...

Мовчки... без словечка... повалилась Іваниха Дубиха додолу...

* * *

Поховали Гриця, розійшлися люди.

— Ходім, Мавро, — обізвався вже по всім старий Андронаті до своєї доньки. — Ходім між циган. Тепер ми тут знов старці...

— Ходім, тату, — каже Мавра твердо, як камінь, і подала старому довгий костур в руки. — Тут вже мій гріх скінчився.

І пішли.

Злегка лиш колишуться ті сосни і смереки, яких вони, ідучи не раз білою стежкою, мимохіть дотикались злегка, і колишеться лісовий шум в воздусі, успокоюючи порвані струни в душах, доки не вийшли з лісу; а коли його оставили, він згубився цілком, і над лісом схилилася ніч...

* * *

Іваниха Дубиха перешукала з людьми чи не весь ліс і сховки, куди заходила Тетяна, і не найшли її. Вона без сліду пропала. Настала вже чи не сама північ, а Іваниха Дубиха лежить обезсилена на своїй постелі — заєдно надслухує. Її серце каже, що Тетяна верне; от-от уже північ. От-от чує вона шелест. Тетяна верне сама, як не раз вже. От-от зазоріє. І —

коби вже й зазоріло... А як вона верне, тоді забере її з собою в монастир і віддасть її господу богу. Господь один її зцілить — скріпить. Господь один — а відтак нехай діється далі його божа воля...

В хаті тихо, мов у святині, лиш дрібне світло блимає і часом прискає перед іконою пречистої діви, — Іваниха Дубиха жде, надслухуючи, і її стулені очі заливаються безустанно слізьми.

От-от — знов якийсь шелест. Ні. То ріка. Вона не вмовкає. Кілька разів і збудиться вона з півсну, ріка все її дразнить, мов чогось домагається.

Нараз... і тепер вона не помиляється. Вона чує. Чує виразно, лиш не знає розрізнити — що се. Чи се бренькіт бджіл причувається їй, чи се ніжні струни, чи се ангельські голоси? Не знає. Але вона чує і не помиляється.

Попри її слух пересовується легко, мов сонна мрія, мов бренькіт бджіл, мов шовк, що волічеться по струнах — предивно ніжний, співучий голос, що всю її душу мов у облаки небесні здіймає:

Гей, на Івана, гей, на Купала... гей, гей, гей!..

Красна дівчина долі шукала — гей, гей, гей!..

Іваниха Дубиха прокинулась, зірвалася. Господи боже, се Тетяна! Так. Се був голос Тетяни. Вона чула виразно, що се був її любий голос. Вона шукає під вікном дверей і співає...

Іваниха Дубиха встає як змога скоро, спішить, хитаючись, до дверей, розриває їх і бачить.

Вона, мабуть, спала. Надворі ясний день, усміхається сонце і вказує все ясно — лиш Тетяни нема. Іваниху Дубиху обняло зимним потом. Чи їй

спів Тетянин лиш приснився? Чи чула вона його справді? Та тут заблисла їй страшна думка до голови, і вона спішить до челяді...

Ідуть всі над ріку, шукають ще й там. Може, знайдуть хоч там сліди.

Пішли...

Не довго ішли.

Там, де глибина царювала, де камінь-велет спокійно означав неповорушну глибину ріки, де на дно її утонув колись Тетянин вінок, стояв на поверхні блискучої води, притулившись до каменя, один великий цвіт червоного маку. Другий, припершись аж до берега ріки, ждав — і як той, і собі не рухався...

Стоїть Іваниха Дубиха і дивиться без слова на ті два цвіти, а з нею і вся челядь.

Довго, довго дивиться вона на них — далі відвертається...

Відвели Іваниху Дубиху.

Чернівці, в квітні 1908.